

Львівський державний університет
внутрішніх справ

В. К. ГРИЩУК, О. Ф. ПАСЕКА

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Львів
2013

УДК 343.22 (477)
ББК 67.408
К82

Погоджено МВС України
(лист № 6/7-979 від 18 лютого 2013 р.)

Рецензенти:

В.М. Бурдін – доктор юридичних наук, доцент, заступник декана юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка

В.С. Канцір – доктор юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Львівської комерційної академії

Гришук В.К., Пасека О.Ф.

К82 Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 248 с.

ISBN 978-617-511-137-6

У монографії розглядаються питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. Розглянуто підходи вчених щодо правової природи та сутності юридичної особи; проаналізовано становлення кримінальної відповідальності юридичних осіб у деяких зарубіжних державах та нормативне врегулювання такої відповідальності у чинних законодавствах цих держав; проаналізовано аргументи як прихильників, так і опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні.

Для науковців, курсантів, студентів, слухачів вищих навчальних закладів.

УДК 343.22 (477)
ББК 67.408

ISBN 978-617-511-137-6

© Гришук В.К., Пасека О.Ф., 2013
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2013

ЗМІСТ

Вступ	4
<i>Розділ 1. Загальні засади дослідження проблем кримінальної відповідальності юридичних осіб</i>	<i>7</i>
1.1. Постановка проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб	7
1.2. Генезис правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб	38
<i>Розділ 2. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав</i>	<i>69</i>
2.1. Схожість правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав	69
2.2. Відмінність правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав	103
<i>Розділ 3. Перспективи запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні</i>	<i>135</i>
3.1. Аргументи прихильників та опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у теорії кримінального права	135
3.2. Можливі законодавчі підходи щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні	168
Висновки	215
Список використаних джерел	228

ВСТУП

Сучасний стан розвитку України та її прагнення до інтеграції в єдиний європейський простір вимагає фундаментальних та комплексних змін у багатьох сферах життєдіяльності держави. Безумовно, до їх числа належить кримінально-правова політика. Належне нормативне регулювання суспільних відносин обов'язково потребує попереднього узгодженого, комплексного наукового дослідження кримінально-правових проблем, що, безперечно, сприятиме впровадженню ефективних та своєчасних реформ.

Однією з найбільш актуальних проблем, що обговорюються в період проведення кримінально-правових реформ у сучасних державах світу, зокрема у пострадянських державах, є проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб. Аналіз діяльності юридичних осіб засвідчує, що складна організаційна структура підприємств, значна кількість осіб, залучених у сферу цієї діяльності, а також певна децентралізація управління сприяє збільшенню кількості фактів учинення протиправних дій з їх боку. Саме тому, як видається, виникає потреба у запровадженні прямих каральних санкцій безпосередньо до юридичної особи, що стане закономірною спробою посилити контроль за негативними наслідками господарської діяльності передусім великих корпорацій, оскільки з кожним роком в економіці спостерігаються тенденції до укрупнення бізнесу та монополізації, до ігнорування інтересів окремого споживача та суспільства загалом.

Доцільність запровадження такої відповідальності все більше посилюється. Підтвердженням цього є, зокрема, значна кількість ратифікованих Верховною Радою України міжнародно-правових актів, які прямо рекомендують державам-учасницям запровадити кримінальну відповідальність юридичних осіб. До таких актів належать: Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27 січня 1999 р., Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної органі-

зованої злочинності, прийнята резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р., Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р., Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р., Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. Незважаючи на те, що деякі із зазначених міжнародних документів Верховна Рада України ратифікувала, їх імплементація належним чином у нашій державі не проведена, що не тільки порушує прийняті нашою державою міжнародні зобов'язання, але й істотно, на наш погляд, знижує ефективність боротьби зі злочинністю.

Саме тому одне з положень Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженої Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, вказує на потребу реалізації питання кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Складність та неординарність цієї проблеми привернула увагу багатьох науковців, про що свідчить значна кількість публікацій. Зокрема, питання визнання юридичної особи суб'єктом злочину досліджували такі вчені: Р.В. Вереша, В.А. Власіхіна, Б.В. Волженкін, С.Б. Гавриш, У.С. Джекабаєв, С.Г. Келіна, І.Д. Козочкін, І.В. Красницький, В.М. Кудрявцев, В.В. Лунєєв, О.О. Міхайлов, А.В. Наумов, А.С. Нікіфоров, С.І. Нікулін, І.В. Сітковський, В.Н. Смітєнко, В.С. Устінов, П.Л. Фріс та ін. Однак проблема визнання юридичної особи суб'єктом злочину у нашій державі наразі не вирішена.

Мета цієї монографії – з'ясувати правову природу, зміст і значення кримінальної відповідальності юридичних осіб у доктрині кримінального права та у законодавствах зарубіжних держав і визначити на цій основі доцільність запровадження такої відповідальності в Україні.

Для досягнення цієї мети були окреслені такі завдання: дослідити соціально-правову сутність юридичної особи та можливі проблеми її кримінальної відповідальності; здійснити аналіз генезису правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах та міжнародно-правових актах; виявити спільні та відмінні риси регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавствами окремих зарубіж-

них держав; розкрити зміст та особливості кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних держав; дослідити особливості караності злочинів, вчинюваних юридичними особами, визначити конкретні види таких покарань та їх зміст; узагальнити наявні у науковій літературі підходи щодо вирішення питання кримінальної відповідальності юридичних осіб; сформулювати теоретичні положення та практичні рекомендації, спрямовані на запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у національне законодавство.

Науково-теоретичною базою монографії є праці з кримінального права, загальної теорії права, інших галузей права, пам'ятки кримінального права України та інших держав, довідково-енциклопедична література.

Нормативну базу монографії становлять: Конституція України, чинний КК України, закони та інші нормативно-правові акти України, а також чинне кримінальне законодавство деяких зарубіжних держав (Королівства Бельгія, Сполученого Королівства Великобританії і Північної Ірландії, Угорської Республіки, Королівства Данія, Республіки Ірландія, Республіки Мальта, Королівства Нідерландів, Республіки Польща, Румунії, Республіки Словенія, Фінляндської Республіки, Французької Республіки, Королівства Швеція, Естонської Республіки, Республіки Албанія, Республіки Ісландія, Республіки Македонія, Республіки Молдова, Королівства Норвегія, Республіки Хорватія, Республіки Чорногорія, Австрійської Республіки, Італійської Республіки, Королівства Іспанія, Федеративної Республіки Німеччина, США).

Основні положення, висновки та рекомендації, викладені у монографії, можуть бути використані у сфері науково-дослідної роботи – в подальшому теоретичному дослідженні проблем кримінальної відповідальності юридичних осіб; у навчальному процесі – під час викладання юридичних дисциплін у вищих навчальних закладах; у законотворчій діяльності – в процесі формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України. Крім того, в роботі сформульовано пропозиції, що стосуються законодавчого закріплення у чинному КК України інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

1.1. Постановка проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб

Зростання економічної злочинності зумовило необхідність посилення відповідальності осіб, причетних до здійснення правопорушень, пов'язаних із господарською діяльністю. Сьогодні велика кількість таких порушень припадає на сферу господарської діяльності окремих юридичних осіб. Складна структура управління юридичною особою найчастіше робить складною, а подекуди й неможливою, ідентифікацію осіб, причетних до правопорушень. Навіть у тих випадках, коли можливо встановити службовця юридичної особи, відповідального за вчинення в інтересах юридичної особи протиправних дій, складно знайти прямі докази причетності до цього вищого керівництва.

Крім того, санкції лише до окремої фізичної особи – недостатньо ефективний засіб запобігання вчиненню юридичними особами правопорушень і не змусить їх керівництво організувати ефективну систему внутрішнього контролю. Для подолання цих складностей законодавці багатьох європейських держав визнали за можливе притягати до кримінальної відповідальності безпосередньо юридичну особу.

Світове правознавство уже кілька десятиліть виходить (багато в чому під впливом наднаціональних правозастосовних органів, зокрема Європейського суду з прав людини) з того, що будь-яка форма державної репресії незалежно від свого найменування підпадає під поняття кримінально-правової сфери (англ. *penal matter*, фр. *matière pénale*) або, що те саме, кримінального права в широ-

кому його розумінні. Будь-яка держава може технічно по-різному систематизувати репресивні норми, виходячи з власних правових традицій. Більше того, держава на цілком раціональних підставах має право також диференціювати свої репресивні норми як з матеріально-правової, так і з процесуальної точок зору, передбачаючи у випадку вчинення злочинів, адміністративних правопорушень, фінансових правопорушень, екологічних правопорушень і т.п. різні санкції, правові наслідки, різні процесуальні механізми притягнення до відповідальності та ін.

Постановка питання про можливе запровадження в Україні кримінальної відповідальності юридичних осіб є принциповою, оскільки такий вид відповідальності хоча й не у межах нашої держави, але на рівні міжнародних відносин уже наявний.

В Україні це питання вирішили лише в інших галузях законодавства, передбачивши відповідальність юридичних осіб у цивільній, податковій, екологічній, антимонопольній та інших сферах.

У такій ситуації першочерговим завданням вважається не лише дискусія про запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб і його сумісності з класичним кримінально-правовим ученням про вину, а й повна доктринальна систематизація усіх діючих в Україні норм, що дозволяють застосовувати щодо юридичних осіб заходи державної репресії.

Позитивне розв'язання цієї проблеми залежить не лише від об'єктивних вимог сучасного розвитку нашої держави, але й від раціональності аргументів науковців, які підтримують запровадження такого виду відповідальності. Зазначимо лише, що єдності у поглядах на цей інститут кримінального права немає не тільки серед вітчизняних дослідників, а й серед науковців держав, де таку відповідальність встановлено.

Дискусія стосується співвідношення кримінальної відповідальності юридичних осіб та основних принципів кримінального права, кримінально-правового статусу суб'єкта злочину, причинно-наслідкового зв'язку, вини тощо.

Так, відповідаючи критикам встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб, яка, на їхню думку, суперечить принципам особистої відповідальності й індивідуалізації відпові-

дальності та покарання, французька дослідниця М.-Л. Расса вказувала, що протилежне вирішення призвело б до більш тяжких наслідків, коли за злочин юридичної особи відповідальності підлягали лише його керівники. Це дійсно суперечило б принципу відповідальності кожного за свої дії, оскільки, з одного боку, керівники – це тільки орган з виконання рішень ради управління чи загальних зборів юридичної особи, з іншої, керівники змінюють один одного, а юридична особа залишається. Тому неправильно притягувати до відповідальності керівника, що виконує свої функції на момент виявлення злочинного діяння, за дії, вчинені його попередником. До того ж, М.-Л. Расса вважає, що юридична особа не може бути ототожнена з людьми, що входять до її складу. Вона має власну волю, яка виражається у рішеннях, прийнятих більш-менш кваліфікованою більшістю його членів¹.

Переваги кримінальної відповідальності юридичних осіб, будучи прихильником такої позиції, відзначає також Гі Стесенс, який подає наступні аргументи: 1) оскільки значна кількість злочинів відбувається у цей час у процесі діяльності юридичних осіб, єдиним ефективним методом боротьби з корпоративною злочинністю є накладення прямих каральних санкцій саме на корпорацію; 2) піддавати кримінальному переслідуванню винятково фізичних осіб за дії, які вони вчинили у межах корпорації та своїх обов'язків, несправедливо, й до того ж це не дозволить досягти бажаного результату, оскільки неналежний контроль у роботі організації не зникне через те, що один з її співробітників опинився перед судом; 3) альтернативні моделі відповідальності юридичних осіб (адміністративна, цивільна) не дають таких процесуальних гарантій, як у кримінальному процесі; 4) на корпорацію може накладатися штраф, що значно перевищує максимальний розмір штрафу для індивідуума; до того ж велике значення може мати сам факт осуду корпорації (стигма); 5) на міжнародному рівні держави надають правову допомогу одна одній у переслідуванні злочинців часто лише в криміналь-

¹ Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. – 1998. – № 3. – С. 69–80. – Сеп. 11.

них справах, а злочинна діяльність корпорацій буде усе більше мати міжнаціональний характер¹.

Однак інший учений, К.С. Канна, провівши аналіз аргументів доцільності кримінальної відповідальності корпорацій, дійшов висновку, що існує дуже мало таких аргументів для продовження застосування норм кримінальної, а не цивільної відповідальності щодо корпорацій. Указаний дослідник вважає, що кримінальну відповідальність для корпорацій слід замінити іншим видом корпоративної відповідальності, яка забезпечить стримування злочинності з меншими затратами. Під такою відповідальністю він розуміє цивільно-правову².

Таким чином, серед зарубіжних фахівців з кримінального права немає єдності щодо питання кримінальної відповідальності юридичних осіб. Однак не можна не визнати, що факт наявності кримінальної відповідальності у низці провідних, розвинутих держав як англосаксонської, так і континентальної правових систем свідчить про достатність наявної аргументації доцільності такої відповідальності для законодавців.

Виникнення інституту юридичної особи у праві зумовлено ускладненням соціальної організації суспільства, розвитком економічних відносин і, як наслідок, суспільної свідомості. Значні політико-економічні перетворення, що відбуваються останнім часом, поступово руйнують стереотипи і виводять правову систему зі стану стагнації.

Поняття юридичної особи на сьогоднішній день активно використовується практично усіма галузями права, однак воно формувалось у рамках цивільно-правової доктрини, в контексті регулювання майнового обігу і досі не зазнало змін в аспекті теоретичного перегляду. Нормативна конструкція юридичної особи, яка закріплена у законодавствах більшості держав світу, і

¹ Stesseng G. Corporate criminal liability: a comparative perspective / G. Stesseng // *The international and corporative law quarterly*. – 1994. – Vol. 43. – Nr. 13. – P. 494–495.

² Khanna K. S. Corporate criminal Liability: what purpose does it serve? / K. S. Khanna // *Harvard Law Review*. – Vol. 109. – Nr. 7. – P. 1477–1534.

зокрема України, створювалась, як зазначалось, для цивільно-правового обігу і не враховує міжгалузевого значення поняття юридичної особи, а тому також потребує доопрацювання.

Проблему визначення сутності юридичної особи розглядали такі вчені, як: Ю.Ю. Акіменко, С.І. Аскназій, В.В. Бородін, С.Н. Братусь, А.В. Венедіктов, Д.М. Генкін, І.П. Грешніков, В.П. Грібанов, С.Г. Келіна, О.А. Красавчиков, В.С. Нерсисянц, А.С. Нікіфоров, І.А. Покровський, Н.О. Саніахметова, Н.С. Суворов, Ю.К. Толстой, Є.О. Харітонов, В.М. Хвостов, Є.Б. Хохлов, Б.Б. Черепахін та інші. Однак, незважаючи на значну кількість праць із цієї проблеми, вони за своїм змістом мають цивільно-правове спрямування, і лише незначна кількість дослідників розглядають теорії сутності юридичних осіб з огляду на можливе визнання юридичної особи суб'єктом злочину.

Виникнення юридичної особи як суб'єкта права, що має правоздатність, яка відокремлена від фізичних осіб, що входять до її складу, відома праву ще з римських часів і використовується в усіх правових системах світу¹.

Однак слід відзначити, що сам термін «юридична особа» виник значно пізніше. Як зауважив Н.С. Суворов, поділ осіб на дві категорії (фізичні і юридичні), який притаманний усім системам приватного права, виник не у римській юриспруденції, а пізніше. Проте ні римське юридичне життя не могло існувати без визнання особливого роду суб'єкта права, яке не ототожнювалось із фізичними особами, ні римська юридична наука не могла ігнорувати дійсної наявності таких суб'єктів².

Джерела, які збереглися до наших часів, засвідчують, що вже у VI ст. до н.е. у римському суспільстві створювалися колегії релігійного характеру, професійні союзи ремісників і т.д.³ До

¹ Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Малякко, А. Л. Салатко та ін. – Харків : Консум, 1999. – С. 25.

² Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов; науч. ред. В. С. Ем и Н. В. Козлова; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – С. 29.

³ Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий; отв. ред. Е. А. Суханов; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Центр общест-

них зазвичай римські юристи застосовували вирази *personae vice funge, privatorum loco haberi*. Також для позначення юридичних осіб вживалися терміни *corpus, universitas, collegia*, у значенні цілісність, сукупність речей, зібраних в єдине ціле, об'єднання людей, союз осіб, колегія¹.

Більшість учених вважають, що праобразами юридичних осіб у Стародавньому Римі були різноманітні публічно-правові утворення, серед яких головним була держава. На думку Н.В. Козлової, саме державу необхідно розглядати тим першопочатковим юридичним суб'єктом, на кшталт якого утворились усі інші союзні формації як юридичні особи. Інші дослідники (Ф.К. Савінї, С.А. Муромцев та ін.) вважають, що поняття юридичної особи як рівноправної фізичним особам спочатку розвивалося для позначення муніципій, а вже в подальшому воно застосовувалось для позначення корпорації та держави².

У Законах XII таблиць (Таблиця VIII. 27, Таблиця XII. I.) згадуються різного роду корпорації (об'єднання фізичних осіб), колегії, храми тощо, які можуть мати у власності майно³.

Проте, незважаючи на наявність у цей час певних об'єднань, які мали ознаки суб'єкта права, навряд чи можна говорити про наявність у Стародавньому Римі сформованої теорії юридичної особи, хоча сама ідея правосуб'єктності організацій як таких уже була сформована. На підтримку обережних оцінок ступеня розробки категорії юридичної особи римською

венных наук. – [4-е изд., стереотип]. – М. : Ассоциация «Гуманитарное знания» Теис, 1993. – С. 58-59.

¹ Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З.М. Черниловский; сверка лат. текста Н. А. Федорова; [пер. с чеш. Ю. В. Преснякова]. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 319, 398; Суворов Н.С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов; науч. ред. В. С. Ем и Н. В. Козлова; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – С. 29-31.

² Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 44.

³ Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана / под. ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с латинского Д. Расснера]. – М. : Зерцало, 1997. – С. 5-15.

юриспруденцією свідчить, зокрема, і та обставина, що в Інституціях Юстиніана, створених під час кодифікації римського права у VI ст. н.е., це поняття не згадується взагалі¹.

Досліджуючи здатність об'єднань громадян, які виступають як єдине утворення, бути суб'єктом цивільних відносин, відомий юрист початку III ст. н.е. Елій Марціан писав: «Належать об'єднанням, а не окремим особам, наприклад, театри, що знаходяться у муніципії, а також стадіони» (Дигести Юстиніана 1.8.6.1.)².

Інший видатний юрист того часу Доміцій Ульпіан зазначав: «Стосовно декуріонів (декуріони у Давньому Римі – члени міських рад (сенатів, курій)) або інших об'єднань не має значення, чи всі залишаються (у складі сенату), чи залишається частина, чи весь склад перемінився»³. Навіть якщо об'єднання звелось до однієї людини, то, як правило, визнається, що можна пред'явити вимоги до нього в суді, і воно може заявляти вимоги у суд, бо право всіх (учасників) зосередилось в одному і залишається ім'я об'єднання. Якщо є борг на користь об'єднання, то це не вважається боргом окремії людини (Дигести Юстиніана. 3.4.1–2.)⁴.

Якщо на початках розвитку правової думки у Римі корпоративні об'єднання (*collegia* чи *universitas*) наділяли правосуб'єктністю лише частково, то в подальшому корпорації розглядались як рівнозначні фізичним особам. Це впливає з твердження Гая *civitates enim privatorum loco nabentur* – община розглядається як приватна особа⁵.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що в римському праві не були детально розроблені поняття й теорія

¹ Институции Юстиниана / под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с лат. Д. Расснера]. – М.: Зерцало, 1998. – С. 21.

² Дигесты Юстиниана : в 8 т. / ред кол. : Л. Л. Кофанов (отв. ред.) и др.; [пер. с лат. А. Л. Смышляев и др.]. – М.: Статут, 2002. – Т. 1. – С. 143.

³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія. – Т. 2. – 1999. – С. 53.

⁴ Дигесты Юстиниана : в 8 т. / ред кол. : Л. Л. Кофанов (отв. ред.) и др.; [пер. с лат. А. Л. Смышляев и др.]. – М.: Статут, 2002. – Т. 1. – С. 362.

⁵ О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; под общ. ред. С. Б. Крылова; [пер.: А. Л. Сакетти]. – М.: Юрид. лит., 1956. – Кн. 3. – С. 601.

юридичної особи, хоча була вже достатньо чітко визначена ідея цього інституту, зокрема визнання правоздатності за організацією, відокремленої від правоздатності фізичних осіб, які входять до її складу. Крім того, римські правознавці розробили засоби реалізації штучної дієздатності юридичних осіб, що могло з часом слугувати підґрунтям визначення засад правосуб'єктності останніх у галузі укладення договорів та вчинення інших юридичних дій¹.

Правовий розвиток юридичних осіб у римському праві не досяг апогею. Однак геніальний за своєю простотою винахід римських юристів – створення штучного суб'єкта права там, де можливості індивідуума були обмежені, – виявився досить ефективним способом розв'язання різних завдань².

В Італії, починаючи з XII ст., а згодом у всіх державах континентальної Європи відбулася рецепція римського права. Важко сказати, чи була запозичена ідея юридичної особи у Римі, чи юридична особа є закономірним явищем у суспільному житті будь-якої держави на певному етапі її історичного розвитку, однак такий суб'єкт права набував досить широкого поширення.

Торговельні відносини між різними містами і державами, які досить стрімко розвивались у період середньовіччя, сприяли появі різних об'єднань. У XI–XIV ст. у морській торгівлі, особливо в Італії та Франції, були широко розповсюджені командитні товариства (*commenda, commandita*). У подальшому на їх основі почали створюватись морські торговельні товариства (*societas maris*), які виступали у зовнішніх відносинах як єдиний, самостійний суб'єкт³.

У XIV ст. на теренах Франції виникають торгові товариства. У 1553 р. в Руані виникає перша компанія купців для здійснення торгівлі з Індією. У 1628 р. торговою компанію (*Compagnie*

¹ Підпригора О. А. Римське право : підручник / О. А. Підпригора, С. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 105-106.

² Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве / В. Б. Ельяшевич. – СПб. : Типо-лит. Шредера, 1910. – С. 89.

³ Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 59.

de la Nouvelle France) заснував Ришельє. Також відомо про створення у цей період таких компаній, як: *Compagnie d'Orient* (заснована у 1642 р.), *Compagnie de la Chine* (створена у 1697 р.), *Compagnie d'Occident* (1712 р.) та ін. У 1883 р. у Франції існувало близько 1039 акціонерних товариств¹. Загалом в XI–XVI ст. різноманітні компанії створювались у Голландії, Англії, США, Німеччині та інших державах світу.

Впродовж історії існування цього досить складного соціального утворення найбільш дискусійним у сфері його науково-правового дослідження було і залишається питання щодо змісту та природи юридичної особи, оскільки його вирішення дозволяє розкрити характер суспільних відносин, виражених у цьому інституті, визначити носіїв прав і обов'язків та з'ясувати, чиї інтереси і чію волю репрезентує юридична особа². На думку В.П. Грібанова, у сутності юридичної особи знаходить своє відображення також характер наявних у даному суспільстві виробничих відносин. Тому з'ясувати сутність юридичної особи, як вважав автор, означає з'ясувати взаємозв'язок між характером суспільно-виробничих відносин і їх вираженням у діяльності різного роду суспільних утворень та у правовому оформленні їх діяльності³.

Значна кількість дослідників намагались пояснити, що деяке суспільне утворення розглядається і діє в обігу як єдина реальна людина, як фізична особистість (*persona vicem fuuigitur*). Конструкція даного суб'єкта права формувалася протягом тривалого часу під впливом різних історичних умов.

У юридичній науці наявна велика кількість теорій, які намагаються розкрити природу юридичної особи, виявити її «суб-

¹ Акционерные компании : юридическое исследование / А. И. Каминка. – СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1902. – Т. 1. – С. 113-162; Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов; ред. кол. : В. С. Ем, Д. В. Ломакин; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – С. 83-84, 93-100.

² Рубанов А. А. О понятии юридического лица в «Капитале» Карла Маркса / А. А. Рубанов. – М., 1957. – С. 39; Собрание узаконений РСФСР. – 1923. – № 80. – С. 8.

³ Грибанов В. П. Юридические лица / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – С. 9.

страт», визначити сутність поняття юридичної особи та співвідношення цього поняття з поняттям суб'єкта права. Різноманітність методологічних підходів окремих авторів у вирішенні загального питання про суб'єкт права значною мірою обумовлює й різноманіття теорій юридичної особи, створення яких можна пояснити потребами практики, історичними умовами існування і діяльності тих чи інших суспільних утворень, економічними умовами конкретного суспільства.

Аналіз цих теоретичних розробок дасть змогу проникнути у суть механізму поведінки (можливо навіть протиправної) юридичної особи як підстави її юридичної, у тому числі й кримінальної, відповідальності.

Теорії юридичної особи можна розділити на дві великі групи:

1) концепції, що заперечують наявність певного реального суб'єкта із властивостями юридичної особи;

2) концепції, що визнають наявність носія таких властивостей.

Одна з перших теорій юридичної особи, яка належить до першої групи і претендує на пояснення її природи, є **теорія фікції** (яку нерідко ще називають «теорією уособлення»). Вона виникла у період середньовіччя та отримала розвиток у працях Ф.К. Савіньї, Б. Віндшейда, М. Резлера, Г.Ф. Пухти, Г. Рота, Е.Р. Бірлінга та інших учених.

Вперше поняття «фікція» було застосовано до юридичної особи Папою Іннокентієм IV, який у 1245 р. заявив, що корпорація не має душі, а існує лише в уяві людей, будучи *persona ficta*, тобто фіктивною, не існуючою в реальності особою. У своїй буллі він зазначив, що юридична особа існує лише як поняття, завдяки фікції, вона не має тіла, а отже, не наділена волею; діяти можуть лише її члени, а не сама корпорація, тому корпорація не може вчинити злочин, інакше буде відлучена від церкви¹. Папа Іннокентій IV став творцем тієї юридичної догми, відповідно до якої юридична особа є фікцією. Він уперше встановив положення, що корпорація як така є безтілесною, вона є не що інше, як юридичне поняття.

¹ Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Л. Дювернуа. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – Т. 1. – Вып. 2: Лица, вещи. – С. 432-433.

Вчення про **persona ficta**, яке відповідало церковним принципам, не дозволяло піддавати покаранню колективні утворення. З точки зору папської влади суб'єктом юридичної відповідальності могла бути лише особа, яка наділена можливістю виконувати церковні таїнства, а тому покаранню може підлягати виключно людина. Розвиток цього вчення, таким чином, є засобом розширення прав церковних правителів у своїх володіннях. Це, своєю чергою, допомогло обґрунтувати неможливість застосування покарань до різного роду колективних утворень з боку світської влади, розширюючи права церковних імунітетних округів, захищаючи їх від розорення¹.

Незважаючи на неприпустимість Папою Іннокентієм IV деліктоздатності корпорацій, його позиція значно пом'якшувалась, коли йшлося про можливість застосування покарань щодо зазначеного суб'єкта з боку церкви². Такі заходи, як заборона колективного утворення (*interdictum generale personale*), цензура, як засіб примусу застосовувались церквою не лише у середньовіччі, але й у ХХ ст.³

Хоча теорія фікції виникла ще у Середньовіччі, варто звернути увагу на те, що у цей час розроблялася, головним чином, сама ідея фікції щодо організації, а сучасний погляд на юридичну особу як штучну, «фіктивну» правову конструкцію можна вважати сформованим лише у Новий час, коли відбувся ґрунтовний перегляд більш ранніх правових доктрин і на цьому підґрунті виникло сучасне бачення права у цілому та підходи до оцінки його інститутів⁴.

Як зауважив Л. Еннексерус, визнання юридичної особи фікцією робить її недієздатною особою, яка так само, як і

¹ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 270.

² Busch R. Grundfragen der strafrechtliche Verantwortlichkeit der Verbände / R. Busch. – Leipzig, 1933. – S. 40.

³ Eichmann-Mörsdorf. Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codes Juris Canonici. II Band, 1930. – S. 503.

⁴ Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА – М, 1998. – С. 98-99.

недієздатна фізична особа, виступає через своїх представників, дії яких, за умови, що вони вчинені від імені юридичної особи і у межах наданих повноважень, створюють права та обов'язки для юридичної особи¹.

Н.В. Козлова у наведеній теорії виокремлює чотири напрями:

1. Прихильники першого, зокрема Ф.К. Савіні, Г.Ф. Пухта та ін., вважають, що держава з допомогою фікції створює штучний суб'єкт права.

2. Г. Прейфер, К. Арндс, Г. Рот та ін., дотримуючись іншого напрямку, зазначали, що закон не створює, а ігнорує існування штучного суб'єкта права, який відіграє роль особи.

3. Третій напрям знайшов своє відображення у теорії персоніфікації, яка була розроблена у кінці XIX – на початку XX ст. Г.Ф. Шершеневичем, А.М. Гуляєвим, Е.Н. Трубецьким, І.М. Тюрюмовим. На їхню думку, юридична особа є тим, що, не будучи фізичною особою, визнається суб'єктом права.

4. В.Б. Єльшевич дотримувався позиції, що юридична особа є прийомом юридичної техніки².

Вагоме дослідження поняття юридичної особи було проведено у середині XIX ст. відомим німецьким юристом Ф.К. Савіні, якого і вважають автором «теорії фікції», котру найбільш ґрунтовно аргументував і відстоював не менш відомий німецький романіст і цивіліст Б. Віндшейд³.

З позиції Ф.К. Савіні теорія фікції розкривається у протиставленні людини як конкретного, матеріального суб'єкта права штучній, придуманій, уявній особі – юридичній особі. Для Ф.К. Савіні юридична особа – **це штучний, фіктивний суб'єкт, квазілюдина, яка створена для юридичних потреб.**

¹ Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права / Л. Эннекцерус; под ред., с предисл. и введ. замечаниями Д. М. Генкина, И. Б. Новицкого; [пер. с 13-го нем. изд. К. А. Граве и др.]. – М. : Иностранная лит., 1949. – Т. 1. Полутом 1. Введение и общая часть. – 1949. – С. 354.

² Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 109.

³ Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: західна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА – Юрид. літ., 2001. – С. 237.

Цей суб'єкт як фікція не володіє свідомістю, волею (не є суб'єктом, який може мислити), він не може безпосередньо вчиняти дії; воля представників юридичної особи, відповідних фізичних осіб розглядається ним як воля юридичної особи. Ф.К. Савіні відзначає таке ж протиріччя у психічно хворих та дітей, де їх воля розглядається як воля їх представників¹.

Ф.К. Савіні поставив питання про сутність юридичної особи і прийшов до висновку, що першопочаткове поняття «особа» і «суб'єкт правовідносин» збігається з поняттям «людина». Тому правосуб'єктною може бути, на думку Савіні, лише людина. Однак правотворець із практичних обставин визнає за юридичною особою властивості людської особистості. Юридична особа – це штучний, фіктивний суб'єкт, який існує виключно для досягнення юридичних завдань, і штучна сутність цього суб'єкта розповсюджується лише на відносини приватного права. Як фікція, юридична особа не може мати свідомості й волі та, відповідно, є недієздатною; цей недолік недієздатності компенсується представництвом, як у разі опіки і піклування².

Ф.К. Савіні дотримувався позиції, що, будучи штучним утворенням, юридична особа існує окремо від фізичних осіб, які входять до її складу, володіє власним майном. Людей, з яких складається корпорація, і саму корпорацію він вважав самостійними особами. Дії юридичної особи розглядались ним як дії представників від імені не конкретного учасника, а організації. Він виходив з того, що навіть дії всіх учасників юридичної особи не можуть розглядатися як дії даної юридичної особи. Таким чином, Ф.К. Савіні категорично відстоював положення, що юридична особа і її учасники є різними суб'єктами, і, відповідно, зобов'язання юридичної особи не є зобов'язаннями її учасників³.

¹ Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1888. – С. 31.

² Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 275-276.

³ Венедиктов А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1940. – № 5–6. – С. 675-676.

Теорія фікції передбачала, що, з одного боку, для досягнення мети, яка не може бути здійснена зусиллями окремих індивідів, видається доцільним створення корпорацій, котрі наділяються майновими та іншими правами, але, з іншого боку, відсутній реальний суб'єкт цих прав. Оскільки безсуб'єктних прав не існує і вони завжди мають належати комусь, виникає необхідність фікції¹.

Вказана теорія отримала значну підтримку серед науковців. Так, розглядаючи позиції зарубіжних дослідників, Г.Ф. Шершеневич писав, що у деяких ситуаціях виникає необхідність виокремити майно, яке використовуватиметься для досягнення загальної мети. Вихід може бути знайдено, якщо на місце дійсних фізичних осіб поставити уявну особу, фіктивного суб'єкта і зробити його учасником усіх відносин².

Аналогічну точку зору підтримував А.М. Гуляев, який писав, що юридична особа є штучно створеним суб'єктом, за яким об'єктивне право визнає властивості юридичної особи. На його думку, юридична особа як суб'єкт уявний позбавлена дієздатності. Її волю визначає більшість членів або закон чи устав. Для здійснення цієї волі юридична особа потребує представників, повноваження яких також установлені відповідно до закону або статуту³.

Теорія фікції знайшла підтримку у законодавців окремих держав, передусім в Латинській Америці, наприклад у Чилі, Колумбії, Сальвадорі та Еквадорі⁴. Водночас вона була піддана значній критиці, оскільки з наукової точки зору важко собі уявити велику корпорацію як щось «невидиме» та «неіснуюче». Ненауковість цієї теорії підкреслювала значна кількість дослідників, однак теорія фікції виявилась досить «живучою» і широко застосовується багатьма юристами.

¹ Грибанов В. П. Юридические лица / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – С. 11.

² Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – С. 89.

³ Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта Гражданского Уложения: пособие к лекциям / А. М. Гуляев. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – Сс. 44, 87.

⁴ Проблемы взаимодействия и развития / В. В. Безбах, Г. Блей, В. Кнапп и др. – М. : Наука, 1989. – С. 179.

Представники теорії фікції розмірковували про характер відповідальності юридичних осіб. Одні, враховуючи, що воля органу приписується фіктивній особі, вважали наявність вини керівників необхідною умовою відповідальності юридичної особи за помилки і правопорушення, вчинені її органами. Інші, залишаючись прихильниками фікції, визнали, що було б несправедливо не притягати юридичну особу до відповідальності, оскільки вона користується вигодами від їх діяльності¹.

Суб'єктами права поряд з людиною можуть бути і юридичні особи, держави, адміністративно-територіальні, міжнародні та інші утворення. Ця теорія відмовляється від спроб виявити природу цього феномена та, на жаль, не дає відповіді на питання, чому законодавець надає юридичній особі статус суб'єкта права і як можна розглядати «неіснуючу» юридичну особу, паралельно надавши їй суб'єктивні права і можливість вступати у взаємовідносини від свого імені як самостійного суб'єкта.

Фікція має зміст лише у рамках нормативної системи як один із засобів, який застосовується законодавцем; у теорії ж фікцію в аспекті її реалізації можна розцінювати як визнання неспроможності дослідників розкрити суть цього явища².

З часом усвідомивши певні недоліки теорії фікції, її прихильники почали процес модернізації та удосконалення деяких аспектів зазначеної теорії. Почали з'являтися різновиди теорії фікції, одним з яких стала теорія цільового майна, посадового та товариського майна, колективної власності, позитивістські й нормативістські та інші подібного типу теорії юридичної особи.

Так, *теорія цільового майна*, яку висунув німецький юрист А. Брінц, передбачала, що майно і пов'язані з ним права та обов'язки можуть належати не певному суб'єкту, а визначеній меті, для якої воно передбачено. Тому юридична

¹ Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1947. – С. 77.

² Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – С. 317.

особа розглядається як майно, призначення якого – служити визначеній меті, т.зв. цільове майно. На думку А. Брінца, термін «юридична особа» може бути застосований до цільового майна як метафора, що насправді у цьому випадку немає суб'єкта права, а є лише цільове майно¹.

А. Брінц звертає увагу на те, що можлива подвійна приналежність прав: по-перше, права можуть належати комусь, тобто людині, і тоді вони мають суб'єкт; по-друге, права можуть існувати для чогось, тобто для визначеної мети, якій вони повинні служити і якій вони належать. Усі права, які існують для цієї мети, у сукупності становлять особливе майно, яке відповідає за борги, отримані для досягнення цієї мети. Тому слід розрізняти особисте і цільове майно². А. Брінц, як і Ф. Савіні, наголошував на тому, що суб'єктами права можуть бути лише люди.

Прихильники цієї теорії прийшли до висновку, що у праві трапляються ситуації, коли суб'єкта у дійсності немає. Зокрема, можливість наявності суб'єктивних прав без суб'єкта обґрунтовували німецькі юристи Б. Віндшейд та К. Кеппен. Також значний вклад у розвиток цієї теорії зробили Е. Демеліус, Г. Діцель, А. Брунс та ін.³

Слабкість теорії цільового майна полягає у тому, що її автори поєднують два цілком різних поняття: майнові права суб'єкта і мету, для досягнення якої реалізуються ці права. Суб'єктивне право не може існувати без суб'єкта. Крім того, права не можуть належати майну, оскільки майно не може користуватись чи розпоряджатись будь-чим. Тому незрозуміло, кому насправді належить майно юридичної особи, адже А. Брінц указує лише на його призначення – майно призначене для

¹ Грибанов В. П. Юридические лица / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – С. 14.

² Хвостов В. М. Система римского права : учебник / В. М. Хвостов; вступ. ст. Е. А. Суханова, В. А. Томсинова. – М. : Спарк, 1996. – С. 118.

³ Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 110.

визначеної мети. При цьому мета стає власником майна, але не визнається суб'єктом. Таким чином, суб'єкт, який володіє майном юридичної особи, залишається невідомим.

Ще однією наближеною за своїм змістом до теорії фікції є *теорія інтересу*, запропонована Р. Ієрінгом, яка виходить з того, що будь-яке право – це захищений юридичний інтерес і його сутність полягає у користуванні певними благами. Ієрінг стверджував, що суб'єктами права можуть бути виключно живі люди, користувачі цих прав, інтереси яких захищаються законом. Але оскільки користувачі змінюються, то законодавець і створив абстракцію, яку називають юридичною особою, котра є лише формою відносин між людьми. Позаяк право є системою захищених законом інтересів, законодавець дає правовий захист окремим групам людей, дозволяючи їм виступати зовні як єдине ціле, що, однак, не означає створення нового суб'єкта права. У такий спосіб поєднувалися тези про фіктивність самої юридичної особи із визнанням реальності груп людей, що стоять за нею¹.

Вказану теорію підтримував Н.М. Коркунов, який вважав, що носієм права може бути виключно людина, а юридична особа – це лише спосіб існування правових відносин людей, які входять до її складу. Мета юридичної особи – ті ж людські інтереси, тільки спільні для визначеної групи людей. Діяльність юридичної особи – це діяльність її членів чи їх представників. Воля юридичної особи – це воля окремих особистостей. У цьому випадку юридичні норми розглядають кілька однорідних інтересів як один інтерес, а групу людей – як один суб'єкт – юридичну особу. Це не більше ніж технічний прийом, який спрощує взаємовідносини зацікавлених людей².

Незважаючи на різноманітність цих теорій, усі вони по суті заперечували наявність юридичної особи як самостійного суб'єкта права, визначаючи її як деяку конструкцію, створену правом, – правову фікцію, за якою стоїть адміністрація, директор, держава чи колектив.

¹ Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 1998. – Т. 1. – С. 246.

² Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб., 1914. – С. 148.

Результатом критичного аналізу різновидів теорії фікції виявилася поява ряду теорій, які розглядали юридичну особу як реальний суб'єкт права. Вагомий внесок у розвиток цих теорій зробили К. Безелер, І.К. Блюнчлі, І.Е. Кунце, А. Лассон, О. Гірке, Г. Дернбург, Е. Цітельман, П. Мішу, К. Сальковський, Р. Салейль та ін. Хоча погляди цих дослідників і мали деякі розбіжності, все ж вони збігались у головному – в запереченні твердження, що суб'єктом права може бути лише людина.

І.К. Блюнчлі розглядав юридичну особу (головним чином державу) як живу істоту, яка володіє (як і людина) тілом і душею; таку ж позицію підтримував І.Е. Кунце. К. Сальковський вважав, що в корпорації суб'єктом є сукупність усіх її членів у даний момент; організована єдність дійсних осіб є щось реальне, а не фіктивне. А. Лассон вбачав реальність юридичної особи у кожній загальнокорисній меті. Правова особистість, на його думку, створюється тим, що люди надають їй свої фізичні й інтелектуальні можливості¹.

Однією з теорій, що розглядали юридичну особу як реальний суб'єкт права, була *теорія соціальних організацій*, котра також отримала назву *органічної теорії*, автором якої є німецький правознавець Отто Гірке (деякі правознавці вважають, що автором органічної теорії був Карл Безелер, а О. Гірке лише розвинув відповідні положення, але ця точка зору не набула поширення)².

Автори цієї теорії були активними опонентами доктрини фікції і на противагу їй прихильникам стверджували, що юридична особа виникає поряд з людиною шляхом природного правотворення. Ця особа реальна та має власну волю³.

Відповідно до цієї теорії юридична особа є настільки ж реальною, як і особа фізична, утворюючи цілісну органічну єдність, яку без вагань можна назвати своєрідним суспільним ор-

¹ Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1888. – С. 68-70.

² Хвостов В. М. Система римского права : учебник / В. М. Хвостов; вступ. ст. Е. А. Суханова, В. А. Томсинова. – М. : Спарк, 1996. – С. 120.

³ Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве / В. Б. Ельяшевич. – СПб. : Типо-лит. Шредера, 1910. – С. 2.

ганізмом, що має такі ж самі своєрідні суспільні органи, аналогічні тим, що є у людини – корпус, голову, кінцівки і навіть душу. При цьому така особа є правоздатною, аналогічно індивіду, і в публічних, і в приватних відносинах. Крім того, вона дієздатна та не потребує представництва з боку інших осіб, бо має свою волю та сама діє через свої органи, що створені з окремих людей. Це не представництво, оскільки тут нема заміщення однієї особи іншою, але «представлення» цілого через частину¹.

Юридична особа, на думку О. Гірке, як і індивід, володіє органами, але органами не фізичними, а юридичними. Юридична особа може бути винною у вчиненні заборонених дій, може бути добросовісною чи недобросовісною, може помилятися, присягати, вона є живим соціальним організмом².

Він наполягав на тому, що індивідуальна організація повинна бути визнана правом як реальна юридична особа, така ж реальна, як і окрема людська особистість. Водночас корпорацію можна назвати організмом лише за аналогією з людиною, оскільки юридична особистість союзу не існує без визнання її такою об'єктивним правом. Корпоративна особистість – це визнана державою здатність людського союзу як єдиного цілого бути суб'єктом прав і обов'язків. Ні людина, ні союз не створені об'єктивним правом, але вони наявні як суб'єкти права, якщо визнані як такі об'єктивним правом. Відповідно, як будь-який суб'єкт права, юридична особа володіє правоздатністю і дієздатністю, може вчиняти делікти і відповідати за них. Особливість юридичної особи полягає у тому, що вона діє через свої органи³.

До О. Гірке були близькими за своїми поглядами радянські вчені кінця XIX – поч. XX ст. В.М. Хвостов та І.А. Покровський.

¹ Фролов В. Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (Цивілістичний аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Фролов Валерій Дмитрович; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – С. 31.

² Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов; науч. ред. В. С. Ем и Н. В. Козлова; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – С. 94.

³ Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 137.

Так, В.М. Хвостов зазначав, що суб'єктом права можуть бути лише істоти, які мають волю. Але такими особами є не тільки фізичні особи, а й особливі соціальні організації, які мають свою власну волю. Ці окремі організації наявні так само реально, як і фізичні особи¹.

За допомогою цієї теорії юридичні особи в окремих державах почали визнаватись деліктоздатними. Безумовно, ця теорія дозволила дати відповідь на питання щодо можливості притягнення організацій, які володіють властивостями юридичної особи, до відповідальності за вчинення протиправних дій. Однак не на питання про сутність юридичної особи.

Органічна теорія стала передумовою створення іншої групи теорій юридичних осіб, т.зв. «**реалістичних теорій**», прихильники яких розглядали юридичну особу як колективне утворення, що є органічним об'єднанням людей в одне ціле, але одночасно має свою власну, відокремлену від волі учасників волю і діє з метою забезпечення спільних інтересів своїх членів.

Учені, які досліджували реалістичні теорії, розглядали юридичну особу як соціальну реальність, що володіє самостійною волею і самостійним інтересом, які відрізняються від волі та інтересів тих осіб, що її становлять. Юридична особа визнається здатною вчиняти суспільно значимі дії, як правомірні, так і протиправні (делікти). Якщо орган такої особи у рамках своїх повноважень вчинив протиправні дії, то ці дії можна вважати діями і волею самої юридичної особи, за що остання повинна самостійно відповідати.

Згідно з теорією соціальної реальності основна ідея інституту юридичної особи – створення суб'єкта права, який існує і діє незалежно від зміни її людського складу, а тому ніхто не стоїть за юридичною особою, подібно до того, як ніхто не стоїть за громадянином як суб'єктом прав і обов'язків. Майно і права юридичної особи належать їй самій і не належать людям, які складають її людський субстрат². Таким чином, прихильники

¹ Хвостов В. М. Система римського права : учебник / В. М. Хвостов; вступ. ст. Е. А. Суханова, В. А. Томсинова. – М. : Спарк, 1996. – С. 120-121.

² Черепяхин Б. Б. Волеобразование и волеизъявление юридического лица / Б. Б. Черепяхин // Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 44-45.

цієї теорії обмежились лише характеристикою юридичної особи як соціальної реальності, залишивши поза сферою дослідження людей, які входять до її складу.

Реалістичну теорію О. Гірке на початку ХХ століття розвинули П. Мішу та Р. Салейль. На їхню думку, юридична особа – це суспільне утворення, яке має свою волю, діє з метою забезпечення деяких загальних інтересів, пов'язуючи в одне ціле визначену групу людей. Вони вважали, що юридична особа як реальність володіє волею та інтересом, відмінними від волі та інтересів індивідів, які її складають¹.

Для перетворення людського колективу у самостійну особу П. Мішу передбачав три основні умови: по-перше, наявність у цього колективу постійно діючого інтересу, який відрізняється від індивідуальних інтересів його членів; по-друге, відповідна організація, яка здатна проявляти колективну волю та представляти і захищати цей інтерес. Воля юридичної особи є волею її органів, через які вона діє і які представлені людьми; по-третє, визнання її правом, включення державою в юридичне середовище².

Р. Салейль вважав необхідним для виникнення юридичної особи наявність таких трьох передумов: організму, який може застосовувати владу (юридична активність); вільної і незалежної волі; погодження зазначеної активності і мети юридичної особистості з колективними інтересами. Отже, визнання юридичної особи забезпечується наявністю трьох елементів: суб'єктивного, об'єктивного та соціального³.

Серед особливостей як органічної теорії, так і теорії соціальної реальності необхідно відзначити, що відповідно до цих

¹ Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1947. – С. 105.

² Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1947. – С. 105; Хохлов Е. Б. Понятие юридического лица: история и современная трактовка / Е. Б. Хохлов, В. В. Бородин // Государство и право. – 1993. – № 9. – С. 155–156.

³ Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – С. 144.

теорій і на відміну теорії фікції Ф.К. Савінії юридична особа як спільнотна особистість не створюється, а лише визнається правом. Тобто відповідно до теорій реального існування юридичних осіб необхідно не створювати, а лише враховувати утворення, які набувають статус юридичної особи.

Таким чином, як вказує А.І. Камінка, у законодавстві і правовій доктрині поступово утвердився принцип самостійності організацій, заснованих на членських началах, щодо своїх учасників¹.

Значення теорії юридичної особи як реального суб'єкта для подальшого розвитку науки про вказаний суб'єкт права важко переоцінити. По-перше, наука визнала реальну наявність у суспільному житті юридичної особи як суб'єкта права; по-друге, наука вказала на вирішальне значення об'єктивного права для виникнення юридичної особи; по-третє, знайдено субстрат, який виражає волю юридичної особи, – його органи, наділені відповідними повноваженнями; по-четверте, зазначено, що всі дії органів юридичної особи (у тому числі й протиправні) є діями самої юридичної особи, а отже, вона не лише може, але й повинна підлягати за ці дії відповідальності.

Фактично на такій методологічній основі пізніше, уже в радянській цивілістиці, значну популярність здобули наступні теорії щодо сутності юридичної особи: **«теорія колективу»**, яку наприкінці 20-х років ХХ ст. підтримував А.В. Венедіктов; **«теорія держави»** (теорія власника), автором якої був С.І. Аскназій; **«теорія директора»**, що найбільш повно досліджена у роботах Ю.К. Толстого та інші. Спільною для всіх перелічених концепцій є ідея про наявність людського субстрату (фізичної особи чи колективу) у юридичній особі.

Широку популярність одержали й наукові концепції О.О. Красавчикова – **«теорія соціальних зв'язків»** та О.А. Пушкіна – **«теорія організацій»**.

Значна кількість правознавців, визнаючи юридичну особу соціальною реальністю, суб'єктом права, вважала, що

¹ Каминка А. И. Основы предпринимательского права / А. И. Каминка. – Пг. : Петрогр. т-во печ. и изд. дела «Труд», 1917. – С. 136-137.

оскільки від імені організації діють люди, то необхідно знайти відповідь на питання, хто все-таки стоїть за юридичною особою і визначає її волю.

Про необхідність виявлення субстрату юридичної особи зазначали: М.І. Брагинський¹, Д.М. Генкін², В.П. Мозолін³, В.А. Ойгензіхт⁴, К.Е. Торган⁵, Р.О. Халфіна⁶ та ін.

С.І. Аскназій, наприклад, стверджував, що волю юридичної особи визначає соціалістична держава, яка є власником усього соціалістичного майна⁷. Його «**теорія держави**» базується на положенні, що за кожною державною юридичною особою стоїть власник переданого йому майна – держава. Тож державна юридична особа не може бути індивідуалізована як окрема господарська одиниця, як носій відповідних прав і обов'язків, а її людський субстрат не зводиться до трудового колективу, оскільки вона – це сама держава, яка у певному аспекті господарських відносин виступає у формі вказаної юридичної особи.

На відміну від положень теорії держави, Н.Г. Александров та С.Ф. Кечекьян прийшли до висновку, що правами юридичної особи наділена адміністрація підприємства, яка керує частиною державного майна відповідно до волі держави. Як писав

¹ Брагинский М. И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях / М. И. Брагинский. – М.: Юридическая лит., 1981. – С. 50.

² Генкин Д. М. Значение применения института юридического лица во внутреннем и внешнем товарообороте СССР / Д. М. Генкин // Сб. науч. работ МИНХю. – М., 1955. – Вып. 9. – С. 9.

³ Мозолин В.П. Формирование гражданского права развернутого социализма / В. П. Мозолин // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. – М., 1982. – С. 12–13.

⁴ Ойгензихт В. А. Воля и волеобразование (очерки теории, философии, психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – С. 151-157.

⁵ Торган К. Э. Имущественные интересы производственного объединения. Гражданско-правовой аспект / К. Э. Торган; науч. ред. Я.Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1982. – С. 30.

⁶ Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина; Академия наук СССР. Институт государства и права. – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 195-196.

⁷ Аскназий С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями / С. И. Аскназий // Учен. зап. Ленингр. юридического ин-та. – 1947. – Вып. 4. – С. 11.

С.Ф. Кечекьян, державна юридична особа – це організована сукупність посадових осіб, частина державного механізму¹.

На позиції реальної наявності юридичної особи, якій притаманний людський субстрат (людина чи колектив), побудована *теорія директора*, автором якої є Ю.К. Толстой². Вихідним положенням цієї теорії є те, що носієм правоздатності організації є її керівник, позаяк саме він розпоряджається справами підприємства. Саме директор уповноважений діяти від імені організації у сфері цивільного обігу, тому він і є основним носієм юридичної особистості державної юридичної особи.

У 40-ві рр. ХХ ст. виникла *теорія колективу*, яка пов'язана з іменем академіка О.В. Венедіктова. Юридична особа, на його думку, – це колектив робітників, який виконує передбачені законом, адміністративним актом чи статутом завдання, а також організація, що володіє на тому чи іншому праві й тією чи іншою мірою відокремленим майном, виступає в цивільному обігу від свого імені, у ролі самостійного (особливого) носія цивільних прав і обов'язків³. За державною юридичною особою, крім держави і призначеного нею керівника, стоїть весь колектив робітників і службовців певного підприємства. Саме трудовий колектив, заснований на загальній меті і принципах співпраці, об'єднує у собі інтереси окремого підприємства, людини і суспільства в цілому⁴.

Отже, розкриваючи сутність юридичної особи як правової форми суспільних відносин, О.В. Венедіктов указав, що колек-

¹ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян; отв. ред. М. С. Строгович. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – С. 105.

² Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой; отв. ред. О. С. Иоффе; Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. – С. 12.

³ Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 657.

⁴ Венедиктов А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1940. – № 5–6. – С. 591–592.

тив як носій юридичної особовості не стоїть за юридичною особою як щось таке, що відрізняється від нього, а є його сутністю¹.

Доктрина юридичної особи як певним чином організованого колективу була підтримана і здобула розвиток у працях С.Н. Братусь², О.С. Йоффе³ та ін.

Заслуговує на увагу *теорія організації* О.О. Красавчикова, який не поділяв жодної викладеної вище позиції про сутність юридичної особи, а стверджував, що юридична особа не повинна зводитись до суми її індивідів. Головне в юридичній особі – соціальні зв'язки і відносини, в яких знаходяться люди, які об'єднуються для досягнення поставленої мети.

Вказаний дослідник зробив висновок, що організація є певним соціальним утворенням, тобто системою суттєвих соціальних взаємозв'язків, з допомогою яких люди (чи їх групи) об'єднуються для досягнення встановленої мети в єдине структурно і функціонально диференційоване соціальне ціле⁴.

О.О. Красавчиков розрізняв два поняття: юридична особа – організація і її юридична особистість. Він вважав, що юридична особа – це організація, якій притаманні певні ознаки (організаційна єдність, майнова відособленість, участь у відносинах від свого імені, самостійна майнова відповідальність). Юридична особистість є встановленою законом мірою можливості і необхідності участі організації у цивільних та інших правовідносинах, визначення меж її правосуб'єктності⁵.

¹ Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – С. 255.

² Братусь С. Н. Некоторые вопросы учения о субъектах права / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 11. – С. 78.

³ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Йоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – С. 66-67.

⁴ Красавчиков О. А. Общая характеристика государственных юридических лиц / О. А. Красавчиков // Советское гражданское право. – М., 1972. – Т. 1. – С. 118; Красавчиков О. А. Понятие юридического лица в советском гражданском праве // Советское гражданское право / под. ред. О. А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1985. – С. 129.

⁵ Красавчиков О. А. Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 51.

Оцінюючи вказану теорію юридичної особи, О.О. Красавчиков зауважує, що сутність будь-якої організації, як і суспільства в цілому, полягає не в самих по собі людях (індивідах), а в тих зв'язках і відносинах, у яких люди (соціальні групи, класи, держави) знаходяться один щодо одного, об'єднуючись для досягнення поставленої мети, а тому, на його думку, юридична особа – складне утворення, в якому поєднуються інтереси і воля трудового колективу та держави¹.

Єдиного підходу до розуміння сутності юридичної особи, на жаль, немає. У цій проблемі вітчизняна правова думка, цілком зрозуміло, не виключення. Деякі дослідники розглядають юридичну особу як організацію, яка є соціальною реальністю, що обумовлена ходом суспільного розвитку², як певне структурне утворення, спеціально розраховане на те, щоб володіти, користуватися і розпоряджатися майном, вступати у відносини в цивільному обігу і мати свою суб'єктивність у вказаному обігу³. Інші розглядають юридичну особу як певний правовий статус, правосуб'єктність (можливість набувати права і обов'язки), яка не виходить від людини, але охороняється так само, як права і обов'язки фізичної особи. Цей статус набувають будь-які організаційно-правові утворення, якщо вони можуть мати відокремлене майно, інші майнові та особисті немайнові права, обов'язки, а отже, бути позивачами та відповідачами у судах, арбітражі та третейських судах»⁴.

Кількість та обсяг теорій юридичної особи є досить значним, тому в межах цього дослідження розглянути всі не видається можливим. Однак викладене вище дає змогу констатувати, що опрацьовані підходи до розуміння юридичної особи

¹ Красавчиков О. А. Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 49-50.

² Пушкін А. Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів / А. Пушкін, В. Селіванов // Право України. – 1994. – № 5-6. – С. 12.

³ Шевченко Я. М. Правові проблеми колективної власності в Україні / Я. М. Шевченко // Право України. – 1996. – № 1. – С. 6-7.

⁴ Гайворонський В. Інститут юридичної особи в проєкті Цивільного кодексу України / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 95.

тією чи іншою мірою розкривають різні аспекти вказаного правового явища. Кожен з них не розкриває його з усією повнотою, оскільки всім притаманна певна однобічність.

Юридична особа справді досить специфічний суб'єкт права, однак, безперечно, суб'єкт. Саме тому, надання юридичній особі такого статусу зумовлює необхідність установлення такого правового режиму, за якого вказаний суб'єкт був би юридично (неодмінна умова) і фактично (настільки, наскільки це піддається регулюванню правовими засобами) здатним підлягати юридичній відповідальності, набувати та виконувати обов'язки з відшкодування шкоди, спричиненої в результаті діяльності.

Як відомо, існує логічний ланцюжок: «правова поведінка – порушення норми закону – юридична відповідальність». Постає питання, яким чином ця система може бути застосована до юридичної особи.

Деякою мірою відповідь на нього дає той факт, що перший елемент ланцюжка знаходить своє втілення у законах та інших нормативно-правових актах, які встановлюють певні правила поведінки для підприємств, установ, організацій. До них можна віднести Цивільний кодекс України, закони «Про господарські товариства», «Про банки та банківську діяльність» та ін. Відповідно до цих нормативно-правових актів юридична особа є учасником правових відносин і відповідно суб'єктом правової поведінки.

Отже, враховуючи положення глави 7 підрозділу 2 Цивільного кодексу України (Загальні положення про юридичну особу) та інших законодавчих актів, юридичні особи – легалізовані суб'єкти, наділені державою правом на участь у широкому колі правових відносин.

Наступним елементом ланцюга, який підлягає з'ясуванню, є здатність юридичної особи вчинити порушення норм закону. Для відповіді на це питання можна підійти з формального боку, констатуючи, до прикладу, що ст. 96 ЦК України передбачає відповідальність юридичних осіб або, наприклад, у самій назві Закону України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за порушення у сфері містобудування»

1994 р. встановлено, що юридична особа може вчинити порушення норм Закону. Оскільки перелік цих порушень закріплено в нормативному акті, можна говорити про те, що юридична особа в принципі може вчиняти протиправні дії.

Крім того, видається, що своїми діями юридична особа може порушити норму права уже на тій підставі, що такі норми, які встановлюють спеціальні правила поведінки для юридичних осіб, передбачені чинним законодавством України, відповідно, юридична особа може поводити себе принаймні двоюко: виконувати ці норми або не виконувати, порушувати їх. Тому, на нашу думку, можливість порушення юридичною особою норм права є беззаперечною.

Протиправність тісно пов'язана з суспільною шкідливістю чи суспільною небезпечністю діянь, тому, зважаючи на вищевикладене, діяння юридичної особи можуть бути суспільно шкідливими або суспільно небезпечними.

Що стосується здатності юридичної особи вчинити протиправне діяння шляхом здійснення свідомого вольового акту, то тут слід враховувати особливості колективної поведінки, адже вона є саме колективним утворенням. Внутрішній механізм групової поведінки становлять міжособистісні відносини учасників колективу, з одного боку, і спільна мета та завдання, з іншого. Спільна спрямованість групової поведінки визначається тими об'єктивними відносинами, в яких колектив перебуває з навколишнім суспільним середовищем. Однак досягти єдності мети і дії можна лише за умови, що внутрішні взаємовідносини членів колективу належним чином врегульовані, узгоджені між собою і сприяють отриманню і реалізації спільного рішення. Звичайно, діяльність юридичної особи, спрямована на досягнення спільної мети, певним чином структурована і диференційована, і чим складніше колективне утворення, тим вищий рівень цієї диференціації. Це дозволяє говорити, що діяльність різних учасників колективу впливає на нього з різною силою. Залежить це, перш за все, від суспільної вагомості діяльності кожного з них¹. Але так чи інакше діяльність колек-

¹ Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – С. 138.

тиву реалізується переважно через діяльність людей, що входять до його складу¹. І ці люди, які є складовими колективу, в нашому випадку юридичної особи, усвідомлюючи свою поведінку, безперечно усвідомлюють діяльність, окремі вчинки колективу, які саме їх поведінкою і формуються. Таке усвідомлення є обов'язковим елементом як правомірної, так і протиправної поведінки юридичної особи.

Тому маємо підстави стверджувати, що юридична особа може вчиняти протиправні дії і, відповідно, підлягати юридичній відповідальності (залежно від ступеня суспільної шкоди певного її виду), оскільки між цими категоріями існує нерозривний зв'язок. Юридична відповідальність – це реакція на протиправні дії, їх прямий наслідок, а вчинення таких шкідливих для суспільства дій – це єдина підстава для притягнення до відповідальності. За загальним правилом порушення норм Закону вимагає відповідальності; там, де такого порушення немає, відповідальності бути не може².

Юридична особа є особливим суб'єктом права. Однак, незважаючи на це, відповідальність, до якої вона може бути притягнута, зберігає свої ознаки: забезпеченість державним примусом; наявність осуду протиправних дій та самого суб'єкта, який вчинив таку дію; настання відповідних негативних наслідків для цього суб'єкта.

Теорією права ніколи не заперечувалась можливість застосування правової відповідальності до юридичних осіб. Однак заперечувалась і заперечується можливість застосування окремих її видів (кримінальної, адміністративної та ін.).

Натомість цивільно-правова відповідальність, навпаки, є єдиним видом юридичної відповідальності, можливість застосування якої до юридичних осіб ніколи не ставилась під сумнів. Це зумовлено тим, що поняття юридичної особи розроблене саме цивільно-правовою наукою і для цивільного обігу. У ст. 80 ЦК

¹ Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 49.

² Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 130-131.

України юридична особа офіційно визнається одним із суб'єктів цивільного права і цим же нормативним актом передбачається її відповідальність (ст. 96 ЦК). Однак у даному випадку не враховується загальноправове значення цього суб'єкта.

Що ж до інших видів відповідальності, то питання про можливість притягнення до них юридичної особи не є остаточно вирішеним. Тут існують різні точки зору, ведуться суперечки та дискусії. Так, що стосується адміністративної відповідальності юридичних осіб, яка в КУпАП не передбачена, то можливість її застосування в принципі науковцями не заперечується. Більше того, така відповідальність, яка за своїми ознаками може бути віднесена до адміністративної, передбачена низкою законодавчих актів України. Наприклад, Законом України «Про пожежну безпеку» 1993 р., у ст. 35 якого передбачено, що за порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання приписів посадових осіб органів державного пожежного нагляду підприємства, установи та організації можуть притягатися до сплати штрафу; Законом України «Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування» 1994 р.; ч. 2 п. 2 «Положення про порядок накладення та стягнення штрафів за порушення законодавства про захист прав споживачів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 1177 від 17 серпня 2002 р., яке встановлює, що виготовлення, реалізація товару, виконання робіт, надання послуг, які не відповідають вимогам нормативних документів, тягне накладення на суб'єктів господарської діяльності стягнення у вигляді штрафу; «Положенням про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері теплопостачання», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 1312 від 21 липня 1999 р.; «Положенням про порядок встановлення розмірів та накладення штрафів на підприємства, установи і організації, які здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії, у разі порушення ними норм, правил і стандартів безпеки або умов дозволів на ведення робіт», затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України № 708 від 29 червня 1996 р. тощо.

Однак у зв'язку з тим, що це питання не знайшло свого чіткого й однозначного відображення в чинному законодавстві, деякі вчені-адміністративісти не надавали значення цій проблемі. Водночас різні її аспекти були висвітлені у працях Д.М. Бахраха, І.А. Галагана, В.І. Дімченка, Е.В. Додіна, В.І. Новосьолова, Б.І. Пугінського, М.С. Студенікіної, О.П. Шергіна, О.М. Якуби та інших.

Що ж стосується кримінальної відповідальності юридичних осіб, то можливість її запровадження в Україні активно обговорюється. Хоча певні зрушення у цьому напрямку вже спостерігаються (Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р.), однак сьогодні така відповідальність законодавцем не сприймається. Більше того, як видається, законодавець у цьому випадку пішов за аналогією з адміністративним правом, яке також у нормах Кодексу України про адміністративні правопорушення такого суб'єкта відповідальності не передбачає, а встановлюється відповідальність окремими законами. Такий підхід з боку законодавця не досить зрозумілий. З одного боку, цей крок здійснювався у межах виконання взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань (ст. 1 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень»), з іншого – не надто слушною є наявність окремого закону, який не передбачає внесення текстуальних змін у чинний КК України, однак фактично запроваджував новий інститут кримінального права. Крім того, така відповідальність наставала б лише за корупційні діяння. Якщо ж законодавець визнав за можливе притягнення юридичної особи до відповідальності за діяння, передбачені Особливою частиною КК України (ст.ст. 209, 235-4, 235-5, 364, 365, 369 і 376), які вчинені певним колом фізичних осіб (керівником, засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою) від її імені та в її інтересах, виникає цілком логічне запитання: невже юридична особа в такому випадку не може вчинити порушення закону в іншій сфері (екологічній, господарській тощо)? Більш детально зазначений нормативний акт буде розглянуто нижче.

Незважаючи на той факт, що українському кримінальному праву не відома кримінальна відповідальність юридичних осіб, беручи до уваги зарубіжний досвід, можна стверджувати, що ця проблема потребує подальших наукових дискусій.

Підсумовуючи викладене, маємо підстави зробити висновок, що юридична особа може бути суб'єктом як правомірної, так і неправомірної поведінки. За вчинене протиправне діяння вона може і повинна бути притягнута до відповідного виду юридичної відповідальності. З точки зору теорії права та порівняльного правознавства можна говорити, що юридична особа може бути суб'єктом цивільно-правової, адміністративної та кримінальної відповідальності.

1.2. Генезис правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб

Проблема корпоративної кримінальної відповідальності виникла тоді, коли більш важливими для економіки стали не індивідуальні, а колективні суб'єкти. Такого стану економіка досягла в умовах капіталістичної формації. Саме у цей період проявляється недостатність правового регулювання діяльності колективних утворень лише засобами цивільного та адміністративного законодавства.

Фундаментальні положення сучасного кримінального права більшості держав світу, які не допускають кримінальної відповідальності юридичних осіб, були сформульовані ще у період буржуазних революцій, коли в основу кримінальної відповідальності було покладено нові принципи (відповідальність за наявності вини та індивідуальна відповідальність), що стали згодом «антиподами» відповідальності колективних суб'єктів. Починаючи з цього часу, особиста та винна відповідальність одержала закріплення у більшості кримінальних кодексів, які прийшли на зміну середньовічному законодавству, що передба-

чало відповідальність громад, гільдій. У підсумку притягнення до відповідальності корпорацій визнали неприпустимим. Це обґрунтовувалося тим, що корпорації не мають реальної волі, отже, до них не можна застосувати таке поняття, як вина, яка є однією з обов'язкових умов настання відповідальності.

Учені-юристи стверджували, що корпорація, будучи юридичною фікцією, не задовольняє закріпленим у законі вимогам *actus reus* (винна дія) і *mens rea* (винна воля, вина). Кримінальне право, – зазначав ще у 1879 р. Р. Філлмор у Коментарях до міжнародного публічного та приватного права, – має справу з фізичними особами – істотами, що мислять, мають волю. Юридичні особи не мають цих атрибутів, хоча через представництва та систему управління воля певних індивідів розглядається як воля корпорації, але тільки у певних межах. Для того, щоб застосування кримінального закону мало підставу, необхідна індивідуальна воля¹.

З розвитком капіталізму та збільшенням кількості корпорацій в ряді держав запроваджують корпоративну кримінальну відповідальність, прагнучи у такий спосіб посилити свій вплив на економічні процеси та встановити заходи протидії злочинам, які можуть бути вчинені колективними суб'єктами приватного сектора. У зв'язку з цим у багатьох державах (насамперед державах загального права) у середині XIX ст. в кримінальному законодавстві передбачалася можливість накладення каральних санкцій безпосередньо на юридичну особу. Ідея колективної кримінальної відповідальності була продовженням традиційних уявлень про юридичну відповідальність взагалі.

Однак це не стосувалося норм радянського кримінального права. Представники класичної школи, яка панувала у теорії радянського кримінального права, визнали суб'єктом злочину лише фізичну особу. Тому в юридичній літературі кримінально-правового спрямування XIX – поч. XX ст. заперечувалась можливість визнання корпорацій суб'єктом злочину і їх криміналь-

¹ Phillimore R. Commentaries upon international Law / R. Phillimore. – London, 1879. – P. 5.

ної відповідальності. Зокрема, проти такої ідеї виступав Н.С. Таганцев. Він вважав, що за юридичними особами держава не може визнавати правоздатність у сфері злочинних діянь; що кримінальна відповідальність обумовлюється виною особи: буде ця вина умисною чи необережною – вона передбачає не лише правоздатність, але й дієздатність, чого, звісно, немає в особи юридичної, що діє виключно через представників¹.

Приклади притягнення до відповідальності колективних утворень можна знайти у різні історичні періоди. Історичні пам'ятки, які збереглися до наших часів, засвідчують, що за вчинення злочину фізичною особою у деяких випадках відповідальності підлягали також її родичі або громада чи взагалі сторонні особи. Іншими словами, колектив відповідав за свого члена або іншу особу². Наприклад, у нормах Руської правди (XI–XII ст.) розбійника видавали на «поток и разграбление» з дружиною та дітьми. У XVII ст. дворянин, який убив чужого селянина, міг розрахуватися з господарем убитого, віддавши йому свого найкращого селянина з дружиною та дітьми³. Також у Руській правді зазначено, що верв, на території якої було знайдено труп людини, підлягав відповідальності⁴.

У Белозерській статутній грамоті (1488 р.) в ст. 14 йшлося про відповідальність населення місцевості, де було знайдено труп, за ненадання допомоги у відшуканні вбивці⁵.

Набагато пізніше у перших виданнях «Уложення про покарання кримінальні та виправні» 1845 р. дослідники виявили

¹ Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Общая / Н. С. Таганцев. – СПб. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1888. – Вып. II. – С. 89-90.

² Савченко А. В. Юридична особа як суб'єкт злочину: питання реформування кримінального законодавства / А. В. Савченко // Реформування правової системи України: проблеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів; Національна академія управління. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 466.

³ Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – СПб. : Издание товарищества «Знание», 1903. – С. 398.

⁴ Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 83.

⁵ Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 191.

кілька постанов, на підставі яких стягнення кримінального характеру накладались і на колективні утворення¹. У період громадянської війни відповідальності за переховування дезертирів чи ненадання допомоги в їх затриманні підлягали волості та села.

У середні віки кровна помста розповсюджувалась на всю родину напасника, а за деякі злочини відповідальність покладалась на всю громаду, до якої належав злочинець. Вищезгадане «Уложення про покарання кримінальні та виправні» в редакції 1885 р. закріплювало відповідальність єврейської громади за переховування військових утікачів з євреїв (ст. 530). Зазначена норма передбачала за цей злочин кримінальну відповідальність усієї єврейської громади, в якій переховувався військовий втікач, шляхом накладення грошового штрафу у розмірі 300 рублів за кожного втікача, якщо громада сама його не виявила і не видала владі. Своєю чергою, у ст. 1224 цього Закону передбачалась відповідальність громади, яка відпустила повторно за паспортами, свідоцтвами та іншими актами людей, котрі не могли утримувати себе своєю працею, якщо ці люди будуть знову затримані за жебрацтво. Дещо пізніше зазначений Закон був істотно оновлений, однак указані норми були збережені, лише певних змін зазнали текст і нумерація статей (ст. 1224 отримала номер 985)².

Крім зазначених статей, кримінальна відповідальність організацій установлювалась у ст. 661 цього Закону за невиконання покладених обов'язків щодо соляного управління³.

Хоча у наведених прикладах було передбачено скоріш колективну відповідальність фізичних осіб, аніж юридичних, введення такого виду кримінального переслідування слугувало передумовою для наукових дискусій щодо корпоративної відповідальності. Посилаючись на зазначені вище статті, П.П. Пусторослев писав: «Лише деякі з небагатьох культурних

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая: в 2 т. / сост. и отв. ред. Н.И. Загородников. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – С. 378.

² Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / Издано Н. С. Таганцевым. – [Изд. 13-е, пересм. и доп.]. – СПб. : Государственная типография, 1908. – С. 819.

³ Там само. – С. 411.

кримінальних законодавств, як, наприклад, російське уложення про покарання і нью-йоркське кримінальне уложення, визнають за загальним правилом злочинцем фізичну особу, індивідуальну людину, а як виключення зараховують до можливих виконавців деяких злочинів певних юридичних осіб»¹.

Загалом указані статті суперечили теорії кримінального права того часу, яка ґрунтувалась на принципах індивідуальної вини, і тому Уложенням 1903 р. ці норми не передбачались.

У перші роки радянської влади проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб отримала нових прихильників. Однак інтерес до неї був виключно практичний. Засновники Радянської держави, у склад якої увійшла Україна, чітко розуміли ту історичну місію, яку виконали конфіскаційні заходи, що застосовувались до колективних суб'єктів у середньовічній Європі в процесі централізації земель. Тому не дивно, що у перших декретах, які містили норми кримінального права, корпоративна відповідальність згадувалась досить часто.

Законодавство тих років спеціально не виділяло юридичних осіб як суб'єктів злочину і кримінальної відповідальності. До того ж, не існувало чітких меж між адміністративними та кримінальними заходами. Про те, наскільки широко застосовувались заходи репресії щодо корпорацій, свідчать багаточисельні декрети і постанови перших років Радянської влади. У хронологічній послідовності зазначимо лише найбільш відомі з них. До прикладу, були видані такі акти: Декрет Ради Народних Комісарів (далі РНК) від 7 грудня 1917 р. «Про конфіскацію та оголошення власністю Російської Республіки всього майна Акціонерного товариства Богусловського гірничого округу»; Декрет РНК від 14 грудня 1917 р. «Про заборону угод з нерухомістю»; Декрет РНК від 27 грудня 1917 р. «Про конфіскацію всього майна акціонерного товариства Кіштимського гірничого округу»; Декрет РНК від 26 січня 1918 р. «Про конфіскацію акціонерних капіталів колишніх приватних банків».

¹ Пусторослев П. П. Русское уголовное право: лекции. Общая часть. Выпуск 1. Введение. Источники уголовного права. Преступление / П. П. Пусторослев. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1907. – С. 201-202.

Заходи репресії застосовувались до корпоративних утворень не лише з політичних, але також з економічних мотивів. Про це свідчить Декрет РНК від 9 травня 1918 р. «Про надання Народному Комісаріату Продовольства надзвичайних повноважень щодо боротьби зі сільською буржуазією, яка переховує хлібні запаси і спекулює ними». Відповідно до зазначеного декрету підлягало конфіскації майно як окремих осіб, так і всієї спільноти за розтрату хлібних запасів і відмову доставляти їх на збиральні пункти.

У 1920-ті рр. минулого століття тенденція притягнення до кримінальної відповідальності корпоративних утворень збереглась. Як правило, у законодавчих нормах навіть не розрізняли відповідальність організацій і їх посадових осіб. До прикладу, у постанові Ради праці й оборони (далі РПО) від 12 серпня 1921 р. «Основні положення про заходи щодо відновлення важкої промисловості та підняття і розвитку виробництва» зазначалось, що правління об'єднання (підприємства) несе повну відповідальність за невиконання виробничого плану, якість виробів, збереження майна і відповідає за свої дії не лише в адміністративному порядку, але й у суді.

Чітко було окреслено відповідальність юридичної особи постановою РПО від 10 листопада 1922 р., в якій зазначалось: «У випадку виявлення при обстеженні чи ревізії кредитної установи вагомих порушень уставу чи зловживань Народному Комісаріату Фінансів надається право виходити з поданням про закриття кредитної установи до Ради Праці та Оборони, якою приймається постанова про таке закриття»¹.

Відповідно до постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) та РНК СРСР від 21 вересня 1922 р. за порушення правил залучення населення до праці у порядку трудової та гужової повинності повітові й волосні виконкоми карались відповідно до ст. 106 КК РРФСР 1922 р. (перевищення влади). Постановою Народного Комісаріату юстиції і Наркомпраці суб'єктом

¹ Трайнин А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / А. Н. Трайнин; под. общей ред. Р. А. Руденко. – М. : Наука, 1969. – С. 247.

злочину в галузі трудових відносин були визнані відповідальні наймачі, як фізичні, так і юридичні особи.

Кримінальній відповідальності підлягали також домоуправління та їх посадові особи за видачу завідомо неправдивих посвідчень про матеріальний стан безробітного, його роботу за наймом. Указані суб'єкти підлягали відповідальності за ст. 116 КК РРФСР 1922 р., тобто за службове підроблення.

Політика застосування кримінальної відповідальності до корпорацій продовжувалась і після прийняття КК 1926 р. Однак кримінально-правова теорія тих років дотримувалась іншої точки зору. Заперечуючи можливість притягнення корпоративних утворень до кримінальної відповідальності, С.В. Познишев у 1920-х рр. зазначав: «...визнання юридичних осіб можливими суб'єктами злочину повинно б було призвести до створення особливих правил для їх кримінальної відповідальності; введення таких особливих правил тільки б ускладнювало роботу законодавця і судді. ... проти такого ускладнення не можна було б заперечити, якщо б воно було викликано певним інтересом, дійсною потребою»¹.

Правові джерела 1920–30-х рр. свідчать про те, що притягати до відповідальності колективні утворення мали право не лише суди, але й інші органи, наприклад, колегії ОДПУ (Об'єднаного Державного Політичного Управління). При цьому відповідальність передбачалась не лише нормами кримінального закону.

У період колективізації репресії зазнали т.зв. куркульські господарства. Так, у постанові ЕКОСО (Економічна Рада при РНК) від 1 вересня 1930 р. «Про виконання на території РСФСР планів контракції і заготівлі худоби у 1930 р. для централізованого постачання м'ясом робітничих центрів» відповідальності підлягали куркульські господарства, які не виконали обов'язкових завдань сільрад щодо здачі худоби. Іншою постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 квітня 1934 р. «Про стягнення не виконаних вчасно натуральних постачань і грошових платежів та

¹ Познышев С. В. Очерк основных начал уголовного права / С. В. Познышев. – М. : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – Т. 1. – С. 53.

про конфіскацію майна по суду» визначалась конфіскація всього майна куркульських господарств. Указана постанова викликала хвилю беззаконних дій, у результаті яких у найбільш заможних господарств конфіскували все майно, що відображалось на цілком безвинних людях.

Негативне ставлення до інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб було закладено доктриною радянського кримінального права, яка гнівно критикувала «реакційну» сутність такої відповідальності, використовувану капіталістичними державами як інструмент боротьби з прогресивними організаціями.

Відомий вислів В.І. Леніна «... ми нічого приватного не визнаємо, для нас усе у сфері господарства публічно-правове, а не приватне»¹, як відомо, негативно вплинув на вирішення питання про самостійний публічно-правовий статус корпорацій. Крім того, майже повна ліквідація приватного сектора призвела до того, що колективні суб'єкти могли існувати тільки як елементи адміністративно-командної системи управління економікою. Це, своєю чергою, зумовило усунення інституту відповідальності юридичних осіб, оскільки держава не могла одночасно вчиняти правопорушення і сама до себе застосовувати санкції. На цьому ґрунті принцип особистої винної відповідальності, як противага відповідальності корпорацій, зводився до прогресивних досягнень вітчизняної доктрини. У межах цієї концепції були прийняті всі КК РРФСР 1922, 1926 і 1960 років². Виключенням не стали й КК УРСР 1922, 1927, 1960 рр.

Окрім того, з 1961 р. як самостійний інститут перестала існувати навіть адміністративна відповідальність юридичних осіб. Підставою для цього стало прийняття 21 червня 1961 р. Президією Верховної Ради СРСР Указу «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладають в адміністративному порядку». В цьому Указі зазначалось, що у зв'язку зі зміц-

¹ Ленін В. І. Полное собрание сочинений: в 55 т. / В. И. Ленин. – М. : Изд-во политической литературы, 1970. – Т. 44. – С. 398.

² Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олексій Олексійович. – К., 2008. – С. 20.

ненням державної дисципліни у діяльності установ, підприємств і організацій та подальшим підвищенням особистої відповідальності посадових осіб скасовувалось накладення штрафів в адміністративному порядку на підприємства, установи, організації та встановлювалося, що штрафи накладаються на тих посадових осіб, які у порядку виконання своїх службових обов'язків повинні були вживати заходів до своєчасного виконання установлених правил. Рік по тому аналогічний Указ прийняла і Президія Верховної Ради РРФСР. Проте законодавець пізніше запровадив кілька складів адміністративних правопорушень, за які покаранню підлягала саме юридична особа¹.

У наступні роки ідея кримінальної відповідальності корпорацій дедалі відхилялась. Установлення адміністративно-командної системи, ліквідація приватної власності й оголошення пріоритетних завдань кримінальної політики, яка ставила державні інтереси вище особистих, не давали змоги продовжити розвиток цього інституту. І лише з початку 90-х рр. ХХ ст., коли у пострадянських державах розпочався поступовий перехід до ринкових відносин, ідея кримінальної відповідальності юридичних осіб знову набула актуальності. Як кримінально-правова проблема, відповідальність колективних суб'єктів почала розвиватися з другої половини ХХ ст.²

Кардинально протилежна ситуація щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб склалася в зарубіжних державах.

Приклад покарання колективних суб'єктів можна знайти ще у «Саксонському зеркалі», автором якого є Ейке фон Репков. Так, відповідно до зазначеного джерела, селянська община зобов'язана була платити штраф, якщо вона «...обведе ровом чи обнесе огорожею землю іншої общини і буде з цієї причини призвана до відповіді». Однак якщо община ухилялась від відповідальності, то її староста повинен був сплатити штраф і зо-

¹ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления / А. С. Никифоров // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 19.

² Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 265.

бов'язаний був відшкодувати завдану общиною шкоду¹. Також у даному джерелі можна знайти інший приклад: «Якщо порушника миру тримають у замку безпідставно і суддя буде запрошений туди призовом про допомогу і буде витребувана належним чином видача порушника миру так, що це у замку могло бути почуто, і якщо вони тоді по праву не видадуть його, то замок і всі хто у ньому знаходяться оголошуються під підозрою»².

Реальність колективного утворення, як можна переконались із наведених прикладів, автором «Саксонського зеркала» вбачалась в ототожненні конкретної спільноти з її учасниками. Однак на зазначене джерело права більшою мірою, мабуть, вплинуло учення про *persona ficta*. З одного боку, вбачалась необхідність, за наявності для цього достатніх підстав, застосування покарання до колективного суб'єкта. З іншого – розглянути спільноти як індивіди не відповідали певним вимогам, яким відповідали лише люди.

Серед значної кількості концепцій того часу новизною відзначалась теорія яскравого представника школи постглосаторів Бартоло де Сассоферато. Він намагався обґрунтувати деліктоздатність колективних утворень наступним чином. В основу деліктоздатності спільноти він ставив діяння його членів. При цьому карані делікти, які повинні були ставитись у вину співтовариству, він поділяв на дві категорії. До першої з них належали діяння членів колективного утворення, фізичних осіб, які входили до складу керівного органу, а також діяння самих керівників (*delicta propria*). До другої категорії – делікти окремих членів спільноти, які виконували рішення керівних органів (*delicta impropria*). За порушення першого роду (*delicta propria*) члени колективного утворення повинні були підлягати відповідальності як співучасники, а корпорація в особі органів управління відповідала як виконавець. За порушення другого виду (*delicta impropria*), згідно з теорією Бартоло, колективне утворення по-

¹ Саксонское зеркало (Landrecht) III, 86. Земское право / ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – С. 53.

² Там само. – С. 54.

винно було підлягати відповідальності як підбурювач або організатор, а окремі його члени – як виконавці. Невинуваті члени спільноти (діти, неосудні особи, а також усі, хто був непричетний до правопорушення чи злочину) звільнялися від відповідальності. Видами покарання колективних суб'єктів були штраф, конфіскація, позбавлення привілеїв, позбавлення певних прав¹.

Теорія Бартоло, цілком очевидно, відповідала принципу особистої винної відповідальності і цим досить суттєво відрізнялась від учення про *persona ficta*. У найбільш загальному вигляді відмінність полягала в тому, що каране діяння, яке було вчинено органом колективного утворення, ставилось у вину не співтовариству як абстрактній категорії, а конкретним особам у межах їх особистої участі у протиправному діянні.

В останні десятиліття середніх віків ніхто вже не сперечався про деліктоздатність юридичної особи, визнаючи тим самим, що фікція особистості корпорації не суперечить її деліктоздатності, що припускало можливість застосування покарань щодо неї. У такій формі вчення Бартоло про колективну кримінальну відповідальність було сприйняте законодавством Німеччини і залишалось основою для доктрини і судової практики досить довгий час.

В епоху абсолютизму відносно суверенні міста Німеччини, Італії, Франції та інших держав поступово втрачали свою самостійність. Абсолютизм виходив з того, що корпоративні утворення повинні бути виключені з політичного життя, а індивід, будучи підданим, повинен був підлягати безпосередній юрисдикції держави. Тому можливість покарання колективних суб'єктів ставала малоймовірною. Для абсолютних монархій було властиве подальше зміцнення влади, у якій не знаходилося місце іншим, крім державних органів, колективним утворенням².

Однак ідеї просвітництва призвели до зміни цінностей у співвідношенні «індивід-колективне утворення». Ці зміни дали

¹ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 272-273.

² Там само. – С. 274.

поштовх до розвитку нових підходів до проблеми відповідальності колективних суб'єктів.

У цю епоху стало популярним вчення німецького філософа А. Мальбланка. Він виходив з того, що відповідальність і покарання колективного утворення є не що інше, як відповідальність його членів за наявності у них єдиної мети. Суть колективного утворення, на думку А. Мальбланка, полягає в єдності діяльності його учасників. Учений стверджував, що саме колективне утворення, будучи категорією абстрактною, деліктоздатністю володіти не могло через відсутність в абстрактній категорії вини, а також через неможливість підлягати покаранню у вигляді смертної кари чи позбавлення волі¹.

У цей час у Німеччині почали з'являтися догматичні аргументи проти притягнення до відповідальності колективних суб'єктів. Як зазначає Х. Єшек (H.H. Jescheck), це спровокувало появу т.зв. «тріади контраргументів»: 1) колективні суб'єкти не можуть вчиняти самостійних дій; 2) до них не можна застосувати таку категорію, як вина; 3) вони не можуть бути покарані санкцією, яка містить морально-етичний елемент².

Баварський кримінальний кодекс 1813 р. безапеляційно запровадив принцип індивідуальної кримінальної відповідальності, і дискусія на тему відповідальності корпорацій у цій державі завершилась.

Однак наприкінці XIX ст. у зв'язку з розвитком господарської сфери і зростанням ролі корпорацій знову повернулися до питання про відповідальність колективних суб'єктів. У цей період юридичну особу визнають суб'єктом кримінальної відповідальності в Англії, США та інших державах світу.

Так, кримінальну відповідальність корпорацій в Англії спочатку не визнавали. Це було зумовлено тим, що підсудний сам особисто повинен з'явитись до суду. У відомій промові англійський правник лорд Є. Турло (E. Thurlow), який висловлювався

¹ Busch R. Grundfragen der strafrechtliche Verantwortlichkeit der Verbände / R. Busch. – Leipzig, 1933. – S. 46.

² Jescheck H. H. Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeine Teil / H.H. Jescheck. – Berlin, 1988. – P. 204.

проти притягнення колективних суб'єктів до відповідальності, стверджував, що корпорація не має сумління, оскільки вона не має душі і тіла, які можна покарати¹.

Однак у середині XIX ст. у державах загального права (Англія, США) суди почали в окремих випадках притягати до кримінальної відповідальності корпорації за невиконання власних обов'язків, покладених на них законом, а згодом і за неналежне вчинення правомірних дій, результатом яких стало заподіяння шкоди суспільству². Слід підкреслити, що ця шкода повинна мати такий рівень суспільної небезпеки, що застосування санкцій інших галузей права фактично було неадекватне даній шкоді.

В Англії було встановлено таке правило: у разі злочинного вчинку (misfeasance) до відповідальності за обвинувальним актом завжди міг бути притягнений сам службовець або агент, який фактично вчинив злочин. Бездіяльність (nonfeasance), своєю чергою, не може бути інкримінована фізичній особі, а лише самій корпорації³.

Визнання юридичної особи суб'єктом злочину в Англії відбулося в середині XIX століття⁴. У 1846 р. Лорд Детлем виніс рішення у справі «The Queen vs Great North of England Railway Co.» (королева проти компанії Велика залізниця Півночі Англії), в якому вказав, що корпорації можуть визнаватися суб'єктом злочину за вчинення неналежним чином правомірних дій⁵.

¹ Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych / Adam Kasprzyk // Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Katolicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin, 2005. – S. 8.

² Гришук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Гришук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 53.

³ Nita V. Konceptje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym / V. Nita // Prokuratura i Prawo. – 2003. – Nr. 2. – S. 110.

⁴ Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И. Д. Козочкина. – М.: Ин-т международного права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2001. – С. 45.

⁵ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц. Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 12.

Також виданий у 1889 р. International Act не виключав можливості визнання корпорації суб'єктом злочину, за винятком таких, які юридична особа не може вчинити (наприклад, вбивство, наклеп та ін.). З 1944 р. стало можливим притягнення корпорацій до відповідальності як виконавців, так і співучасників. При цьому досить часто діють за принципом «alter ego»¹.

Загальні засади кримінальної відповідальності юридичних осіб були встановлені Законом «Про інтерпретацію» 1978 року, згідно з яким юридична особа в Англії може підлягати кримінальній відповідальності за корупційні діяння, відмивання доходів і фінансування тероризму. Відповідно до зазначеного Закону під суб'єктом, який підлягає відповідальності за вчинення статутного злочину, якщо інше не передбачено законом, розуміють корпорацію².

Кримінальне законодавство США, яке розвивалося на основі англійського загального права, упродовж тривалого періоду питання про відповідальність корпорацій розглядало у практичній площині. Так, у 1887 р. був прийнятий закон про торгівлю між штатами, а у 1890 р. – антитрестовий кримінальний закон Шермана, які діють досі. З їх прийняттям стає очевидним намір законодавця здійснювати боротьбу з небезпечними проявами діяльності корпорацій у сфері економіки шляхом застосування кримінально-правових санкцій до корпоративних суб'єктів³.

У США на фоні економічного зростання, збільшення кількості корпорацій, підвищення їх ролі у суспільному житті постала необхідність більш жорсткої регламентації та контролю за їх діяльністю. На початку ХХ ст. Конгрес США в Акті Елкінса (*Elkins Act*) сформулював положення, що дія чи бездіяльність службовця корпорації у межах своїх повноважень вважається

¹ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 282.

² Там само. – С. 281.

³ Там само. – С. 279.

дією чи бездіяльністю самої корпорації. Це положення у 1909 р. розглянув Верховний Суд США на предмет його конституційності у справі «New York Central & Hudson River Railroad Co. vs United States». Під час слухання апеляції на обвинувальний вирок проти New York Central за порушення Акта Елкінса адвокат аргументував невідповідність Конституції розділу I Акта про відповідальність корпорації за дії службовців, агентів та співробітників тим, що накладання штрафу на корпорацію за дії її співробітників зводиться до відбирання грошей у безневинних акціонерів та їх покарання без належного судового процесу. Верховний Суд не погодився з таким твердженням, визнавши можливість кримінальної відповідальності корпорацій¹.

Кримінальну відповідальність юридичних осіб запроваджують і в законодавствах інших держав. Так, у судовій практиці Італії та Франції часів XIII-XVI ст. також можна знайти приклади винесення судових рішень про покарання міст, общин, гільдій та інших корпоративних утворень. Італійські середньовічні статути припускали можливість покарання міста, волості, в яких було вчинено злочин щодо їх пана (наприклад, Римський статут 1362 року)². У період середньовіччя можливість покарання колективу за дії, вчинені його членом, була передбачена в іспанському праві, праві Королівства Сицилії, канонічному праві (покарання екскомуніки накладалось на ціле місто чи регіон)³.

Серед перших законодавчих актів на теренах континентальної Європи, які безпосередньо встановлювали кримінальну відповідальність юридичних осіб, згадується французький Ордонанс 1670 р. У ньому був передбачений розділ, що стосувався

¹ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин . – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 12.

² Pantiakowski M. Wina i kara – elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich / M. Pantiakowski . – Krakow, 1939. – S. 33.

³ Adam Kasprzyk. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych / Adam Kasprzyk // Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Katolicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin, 2005. – S. 7.

покарання товариств, окремо визначивши види та порядок призначення покарань для міст¹.

Він передбачав для корпорацій, асоціацій та інших об'єднань застосування покарань майнового характеру: грошові штрафи, викупи, виплати, а для міст як особливих об'єднань – специфічні покарання: зруйнування, позбавлення певних прав, привілеїв або пільг, відшкодування спричиненої шкоди².

З часом у Франції практика притягнення колективних суб'єктів до відповідальності була припинена, і відповідальності підлягали виключно фізичні особи. Ключове значення у цьому мала Французька революція (1789–1794 рр.), яка нанесла нищівний удар ідеї колективних суб'єктів, і КК 1810 р. вже не передбачав кримінальної відповідальності юридичних осіб³. Хоча ст. 428 КК Франції 1810 р., яка була скасована у 1957 р., передбачала відповідальність за порушення норм про власність на літературний твір, зокрема, накладення штрафу і конфіскацію прибутку. Ці санкції могли бути застосовані до будь-якої асоціації артистів, які демонстрували у своєму театрі драматичний твір з порушенням законів і регламентів про право власності акторів⁴.

Однак іншими законами Франції передбачалася кримінальна відповідальність юридичних осіб. Як відомо, у Франції норми кримінального законодавства передбачені не лише КК, хоча законодавець прагне до найбільш повної кодифікації правових норм. Зокрема, ст. 36 Закону «Про відділення церкви від держави» від 9 грудня 1905 р. зазначала, що відповідальність за несплату штрафу,

¹ Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 70.

² Гришук В. К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В. К. Гришук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 79-88.

³ Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И. Д. Козочкина. – М.: Ин-т международного права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2001. – С. 307.

⁴ Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 71.

призначеного священикові за вчинення порушення так званого *police de cultes* (законодавства про культу), несе релігійна організація¹. Законом від 19 липня 1934 р. про морську торгівлю було встановлено солідарну кримінальну відповідальність капітана корабля і власника корабля, який міг бути не лише фізичною, а й юридичною особою. Нечинна сьогодні ст. 26-2 Кодексу Франції про працю визнала підприємство – юридичну особу відповідальною за сплату штрафу і судових витрат, призначених його працівникові обвинувальним вироком суду за вчинений з необережності злочин на виробництві. Закон від 14 січня 1933 р. про боротьбу з торгівлею дітьми під виглядом усиновлення передбачав кримінальну відповідальність як фізичних осіб, так і організацій.

Важливе значення також мав Ордонанс від 5 травня 1945 р. про кримінальне переслідування установ преси, які співпрацювали з окупантами в роки Другої світової війни. Поряд з фізичними особами – власниками установ преси кримінальній відповідальності могло підлягати будь-яке товариство, асоціація, синдикат в особі виконавця чи співучасника злочинного діяння. У сфері мовлення (преси і друкованих видань) у той час дуже рідко власниками відповідних установ були фізичні, а не юридичні особи. Відповідно, Ордонанс був розрахований на застосування щодо організацій. У ньому вперше були визначені підстави кримінальної відповідальності юридичної особи: а) діяння вчинене від імені юридичної особи; б) діяння вчинене на користь юридичної особи; в) діяння вчинене органами чи керівниками юридичної особи. Передбачались такі види покарань, які застосовувались до юридичної особи: припинення діяльності юридичної особи із заборону її відновлення; конфіскація майна (повна або часткова); опублікування вироку суду².

Такі норми французького законодавства були досить суперечливими. Інколи до відповідальності могли бути притягнуті

¹ Eichmann-Mörsdorf. Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codes Juris Canonici. II Band, 1930. – S. 503.

² Крылова Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – М. : Спарк, 1996. – С. 50-51.

організації, які не мали статусу юридичної особи, нерідко як покарання до юридичної особи застосовувалось тюремне ув'язнення, хоча йшлося про організацію¹.

Проект КК Франції, розроблений спеціальною комісією у 1934 р., кримінальній відповідальності юридичних осіб приділяв більше уваги. Згідно з положеннями цього проекту організація притягалася б до відповідальності у випадку вчинення злочину чи проступку органами юридичної особи, від її імені та з використанням наданих нею засобів².

Однак наступні історичні події, пов'язані з початком Другої світової війни, змусили французького законодавця припинити будь-які законопроектні роботи, тому цей проект навіть не пройшов обговорення у законодавчому органі.

У другій половині ХХ ст. французькі юристи черговий раз повертаються до ідеї кримінальної відповідальності юридичних осіб. Вказана ідея у цей період викликала ряд істотних заперечень. Це було зумовлено розвитком у Франції в середині ХІХ ст. уже згаданої теорії фікції, яка заперечувала існування юридичної особи як окремого, самостійного суб'єкта. Однак це не перешкодило у КК Франції 1992 р., який вступив у дію з 1994 р., передбачити можливість притягнення до кримінальної відповідальності будь-якої юридичної особи за виключенням держави.

КК ФРН був розроблений на основі Кримінального Уложення Німецької імперії 1871 р. Це Уложення ґрунтувалось на ідеях класичної школи кримінального права з її теорією психологічного розуміння вини, яка виключала можливість притягнення до відповідальності корпорацій. Необхідність вирішення цієї проблеми була зумовлена наявністю адміністративної відповідальності юридичних осіб у законодавстві Німеччини. Було визнано, що питання ставлення у вину – це здебільшого проблема впливу діяльності органу корпорації на відповідальність

¹ Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 72.

² Skoczelas M. Odpowiedzialność karna osób prawnych w ustawodawstwie francuskim / M. Skoczelas // Jurysta. – 1998. – Nr. 7–8. – S. 44.

цілісного суб'єкта. Вирішення цього питання має значення не лише для кримінального чи адміністративного, але й для цивільного законодавства. У зв'язку з цим професор К. Шмідт розглядає проблематику ставлення у вину за поведінку органів об'єднань. Науковець розглядає такі передумови кримінальної відповідальності: а) вона настає лише за умови дії законних органів корпорації; б) вказані органи діють як представники об'єднання; в) ці органи діють у межах своєї компетенції; г) відповідальність настає перед третіми особами й обґрунтовується перед учасниками.

У результаті таких дискусій у ФРН була запроваджена квазікримінальна (адміністративно-кримінальна) відповідальність юридичних осіб, яка передбачена § 14 КК.

Такий вид відповідальності юридичних осіб розвивався й у законодавствах держав – найближчих сусідів України. Так, у Республіці Польща однією з перших спроб притягнення юридичної особи не лише до майнової відповідальності, передбаченої цивільним законодавством, став Закон «Про картелі» від 13 липня 1939 року, який передбачав у своїх приписах можливість притягнення колективного суб'єкта до кримінальної відповідальності¹. Прийнятий 16 квітня 1993 року Закон «Про боротьбу з недобросовісною конкуренцією» передбачив адміністративну відповідальність юридичних осіб за активне хабарництво².

З прийняттям Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р. була запроваджена кримінальна відповідальність юридичних осіб і колективних суб'єктів, які не мають статусу юридичної особи.

Крім того, впродовж ХХ ст. кримінальна відповідальність юридичних осіб з'являється й у законодавствах багатьох інших

¹ Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych / Barbara Namysłowska-Gabrysiak. – Warszawa : Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – P. 145.

² Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 57.

держав. До прикладу, відповідно до Закону Ірландії «Про тлумачення» 1937 р. кримінальне законодавство, яке стосується фізичних осіб, може застосовуватись також до осіб юридичних. У 1947 р. в Японії був прийнятий антимонопольний закон, що передбачав кримінальну відповідальність корпорацій. У 1976 р. кримінальна відповідальність юридичних осіб була запроваджена у Голландії, Кримінальний кодекс якої у ст. 51 поряд з фізичною особою визнав за можливе притягати до відповідальності і юридичну особу. Така відповідальність запроваджена у 1982 р. в Португалії, у 1988 р. – в Китайській Народній Республіці (що цікаво, вперше у нормативній практиці соціалістичних держав). У 1991 р. КК Норвегії був доповнений секціями 48a та 48b, які передбачали відповідальність організацій за вчинення злочинних дій. У 1995 р. юридичну особу було визнано суб'єктом злочину у Фінляндії. Кримінальна відповідальність юридичних осіб була передбачена КК Бельгії 1999 р. та Законом «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні діяння» Словенії того ж року, у 2002 р. кримінальну відповідальність юридичних осіб було запроваджено у КК Естонії. З 2003 р. така відповідальність введена в Хорватії та Молдові. У 2004 р. кримінальна відповідальність корпорацій передбачена в Угорщині. Цього ж року в КК Македонії були внесені зміни, які встановлювали кримінальну відповідальність цього суб'єкта права. Крім того, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності в Канаді, Данії, Ірландії, Мальті, Швеції, Албанії, Ісландії, Чорногорії, Йорданії, Лівані, Сирії, Індонезії, у кримінальних кодексах ряду африканських держав (колишніх французьких колоніях), зокрема Того і Кот Дівуар та ін. У Швеції, Австрії, Іспанії, Італії та ФРН встановлено квазікримінальну (адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах формувався впродовж століть. Постановка питання про доцільність кримінальної відповідальності юридичних осіб мала сенс і викликала жваві дискусії на Заході тоді, коли юри-

дична особа, будучи породженням цивільного права, підпадала під дію винятково норм цивільно-правової відповідальності. Йдеться насамперед про XIX ст. з його бурхливим зростанням економіки, виникненням різноманітних економічних конструкцій типу акціонерного товариства, цивілістичною юридикацією таких конструкцій і т.д.

Технологізація економічного життя призвела вже у першій половині XX ст. до стрімкого росту публічно-правових заборон у сфері економіки, необхідності введення різних санкцій. У такій ситуації відповідь на запитання, що хвилювало у XIX ст. юристів, стала очевидною: державна репресія може бути застосована не лише до фізичних, але і до юридичних осіб.

Запровадження цього інституту в законодавства держав, які мають багатовікові традиції відповідальності виключно фізичних осіб, безсумнівно, було важливим кроком. Воно мало велике значення не лише для національного законодавства окремої держави, але й стало значним поштовхом для розвитку цього інституту загалом.

Однак, як видається, розгляд установа кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах не дає відповіді на всі запитання. Тому ґрунтовного вивчення потребує сучасний стан та досвід зарубіжних держав щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, що є корисним і доцільним для вітчизняної правової думки з огляду на можливе запровадження такого виду відповідальності у національне законодавство України.

Заслужують на увагу питання встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб на міжнародному рівні. Так, початок XX століття ознаменувався палкою дискусією на тему запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб на міжнародному рівні. Якщо раніше лише розглядалась можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності, але не була розроблена концепція, то на даному етапі почався процес надання такій відповідальності конкретного правового виміру.

У кримінальних кодексах більшості держав континентальної Європи було закріплено класичний принцип особистої винної відповідальності, тому ідея встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб не знаходила підтримки. Однак уже в 1929 р. на Міжнародному конгресі з кримінального права (AIDP), який відбувся у Бухаресті, розглядалися питання про можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності відповідно до принципу справедливості кримінального права, та було встановлено таку відповідальність, а також визначено три умови, за яких юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності: 1) працівник виконує завдання юридичної особи; 2) працівник діє з власної ініціативи, однак в інтересах юридичної особи; 3) працівник виконує рішення, яке було ухвалено загальними зборами¹. Постулати визнання юридичної особи суб'єктом злочину також були відображені в діяльності аналогічних Конгресів AIDP в Гамбурзі в 1979 р., в Каїрі у 1984 р., в Ріо-де-Жанейро у 1994 р.

Важливими з точки зору запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб також були рішення Міжнародного трибуналу в межах Нюрнберзького процесу над нацистськими злочинцями, якими було визнано, що держава та її організації можуть бути суб'єктами міжнародних злочинів.

У 1978 р. відбувся X Міжнародний конгрес з кримінального права в Будапешті, на якому було опрацьовано концепцію «діяння за когось іншого». Цього ж року Європейський комітет з питань злочинності Ради Європи виніс рекомендацію щодо визнання юридичної особи відповідальною за екологічні злочини, яка у 1985 р. була підтверджена Сьомим конгресом ООН з попередження злочинності та поведження з правопорушниками.

Особливий інтерес щодо визнання юридичної особи суб'єктом злочину викликає Рекомендація № R88(18) Комітету міністрів країн-членів Ради Європи щодо відповідальності під-

¹ Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych / Barbara Namysłowska-Gabrysiak. – Warszawa : Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – S. 30.

приємств – юридичних осіб за правопорушення, які вчиняються ними під час здійснення господарської діяльності від 20 грудня 1988 р., прийнята на 420-ій нараді заступників міністрів, та Меморандум з коментарями до цієї Рекомендації.

У вказаних міжнародних документах ідеться про кримінальну відповідальність підприємств – юридичних осіб, які ведуть господарську діяльність. У ст. 17 Меморандуму з коментарями прямо зазначено, що ці рекомендації не поширюються на установи, які здійснюють урядові функції або наділені верховною владою.

У розділі першому «Відповідальність» і розділі другому «Штрафні санкції» Додатку до Рекомендації № R(88)18 окреслено *десять принципів*, на яких повинна ґрунтуватися кримінальна відповідальність юридичних осіб.

Перший з них стосується кола злочинів, за які доцільно встановлювати кримінальну відповідальність. Зазначимо, що чіткого переліку злочинів, за вчинення яких доцільно встановлювати кримінальну відповідальність юридичних осіб, в Рекомендації, Додатку та Меморандумі немає. У Рекомендації звертається увага на необхідність застосування кримінального права для захисту навколишнього середовища, у боротьбі з економічними правопорушеннями та для захисту прав споживачів. Однак у ст. 1 Додатку до Рекомендації міститься пропозиція більш широкого змісту – застосовувати кримінальну відповідальність за правопорушення, вчинені юридичними особами в процесі своєї діяльності, охоплюючи випадки, коли правопорушення не пов'язане з виконуваними юридичними особами завданнями.

Другий принцип, закріплений у ст. 2 Додатку до Рекомендації № R(88)18, окреслює можливість кримінальної відповідальності підприємства незалежно від того, чи була встановлена конкретна фізична особа, в діянні якої є склад злочину.

Третій принцип стосується покарання юридичних осіб – підприємств. Притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності доцільне у тих випадках, коли цього вимагає характер правопорушення, ступінь вини юридичної особи – підприємства, наслідки правопорушення для суспільства і необхідність попередження правопорушень. У таких випадках, як вказа-

но у ст. 21 Меморандуму з коментарем до Рекомендації № R (88)18, подекуди необхідно відійти від традиційних концепцій вини і застосувати систему відповідальності, засновану на соціальній вині. Йдеться, зокрема, про т.зв. «сувору відповідальність», коли для притягнення підприємства – юридичної особи до кримінальної відповідальності достатньо встановлення лише самого факту вчинення правопорушення і не потрібно доводити вину правопорушника (наприклад, у разі торгівлі неякісними чи фальсифікованими продуктами харчування, незаконного зберігання і поширення наркотиків, порушення санітарних правил, правил пожежної безпеки, правил охорони праці й т.п.).

Поряд з кримінальною відповідальністю доцільно використовувати адміністративну відповідальність, коли стягнення на підприємства накладаються адміністративними органами під контролем суду. Тобто пропонується т.зв. квазікримінальна відповідальність.

Четвертий принцип. Підприємство – юридична особа має звільнитися від відповідальності у тих випадках, коли керівні органи підприємства не були задіяні у вчиненні правопорушення і вживали всіх необхідних заходів для попередження його вчинення.

П'ятий – принцип кумулятивної відповідальності. Притягнення до кримінальної відповідальності підприємства – юридичної особи не повинно звільняти від кримінальної відповідальності фізичних осіб, задіяних у вчиненні злочину. Зокрема, службові особи апарату управління цього підприємства можуть підлягати кримінальній відповідальності за невиконання покладених на них обов'язків.

Шостий принцип. Встановлення кримінальної відповідальності підприємств – юридичних осіб повинно мати на меті запобігання вчиненню злочинів і відшкодування шкоди, заподіяної потерпілим.

Сьомий принцип. До підприємств – юридичних осіб, що вчиняють злочини, доцільно, зокрема, застосовувати такі покарання, стягнення і заходи: попередження; догана; покладення обов'язку; штраф або інше фінансове стягнення; конфіскація майна, що було задіяне у вчиненні правопорушення (знарядь,

засобів вчинення злочину) або набуте внаслідок протиправної діяльності; заборона певних видів діяльності підприємства – юридичної особи, наприклад, заборона ведення справ з державними органами; позбавлення фінансових пільг і субсидій; заборона на рекламу товарів і послуг; відкликання ліцензії; зняття службових осіб з посад; призначення судом тимчасового управління підприємством; закриття підприємства; ліквідація підприємства; стягнення компенсації і (або) реституції на користь потерпілого; відновлення попереднього стану; опублікування рішення про накладення покарання, стягнення чи іншого заходу впливу.

Восьмий принцип. Вибір покарання, стягнення чи іншого заходу впливу, особливо фінансового характеру, має ґрунтуватися на врахуванні економічної вигоди, одержаної підприємством – юридичною особою від незаконної діяльності.

Дев'ятий принцип. Для запобігання вчиненню правопорушень і виключення протидії з боку підприємства – юридичної особи застосуванню до нього покарань, стягнень або заходів впливу компетентні органи повинні вжити проміжних заходів до винесення основного рішення про покарання, стягнення чи інший захід впливу, зокрема, судову заборону підприємству – юридичній особі розпоряджатися тією частиною майна, яка необхідна для сплати штрафу чи компенсації шкоди потерпілому.

Десятий принцип. З метою забезпечення належної ефективності діяльності компетентних органів у боротьбі зі злочинною діяльністю підприємств – юридичних осіб доцільно забезпечити ведення відомостей про такі підприємства, вчинені ними правопорушення та застосування до них покарань, стягнень чи інших заходів впливу (спеціальні реєстри).

Указана Рекомендація передбачає, що підприємство слід притягати до відповідальності за правопорушення, вчинені ним під час здійснення господарської діяльності, беручи до уваги випадки, коли правопорушення не пов'язане з завданнями, що виконуються підприємством (п. 1.1 Рекомендації). Підприємство повинно притягатись до відповідальності незалежно від того, чи була ідентифікована фізична особа, чії дії чи бездіяльність мають склад правопорушення (п. 1.2). Якщо ж таку особу вста-

новлено, то притягнення до відповідальності підприємства не повинно звільняти від відповідальності фізичну особу, яка вина у вчиненні правопорушення (п. 1.5).

Притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності повинно здійснюватись у тому випадку, коли характер правопорушення, ступінь вини з боку підприємства, наслідки правопорушення вимагають накладення кримінальних санкцій. При цьому, як підкреслюють експерти, котрі розробили цю Рекомендацію, необхідно відійти від традиційної концепції вини, а застосовувати систему відповідальності, яка базується на соціальній вині.

Наступним міжнародним актом є Неапольська політична декларація і Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності від 23 грудня 1994 р. У його ст. 15 зазначено, що державам як засіб зміцнення можливостей у боротьбі з організованою злочинністю на національному рівні й удосконалення співробітництва на міжнародному рівні слід передбачити у своєму національному кримінальному законодавстві покарання за участь у злочинних товариствах або за злочинну змову та кримінальну відповідальність для юридичних осіб.

26 липня 1995 р. була підписана Конвенція про захист фінансових інтересів Європейських Співтовариств, відповідно до ст. 2 якої держави ЄС повинні були передбачити відповідальність юридичних осіб за підкуп іноземного державного службовця.

Рамкова Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. у ст. 3 зазначає, що кожна держава-учасниця Договору розглядає питання про встановлення у своєму внутрішньодержавному кримінальному законодавстві можливості залучення до кримінальної відповідальності юридичних осіб, які отримують прибуток з організованої злочинної діяльності або функціонують як прикриття для злочинної організації.

Норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб містяться в Резолюції (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи від 6 листопада 1997 р. «Про двадцять керівних принципів боротьби з корупцією».

Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (ETS 173) від 27 січня 1999 р., яка ратифікована ВР України із заявою Законом № 252-V (252-16) від 18 жовтня 2006 р. у ст. 18 зазначає, що кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення відповідальності юридичних осіб за передбачені цією Конвенцією кримінальні злочини – давання хабара, зловживання впливом та відмивання доходів, вчинені на їхню користь будь-якою фізичною особою, яка діяла незалежно або як представник того чи іншого органу юридичної особи та яка обіймає керівну посаду у цій юридичній особі, із використанням представницьких повноважень юридичної особи чи повноважень приймати рішення від імені юридичної особи; повноважень здійснювати контроль за діяльністю юридичної особи, а також за залучення такої фізичної особи до вищезазначених злочинів як співучасника чи підбурювача. Крім випадків, передбачених у пункті 1, кожна Сторона вживатиме необхідних заходів для забезпечення відповідальності юридичної особи, коли неналежний контроль з боку фізичної особи, згаданої у пункті 1, призвів до вчинення в інтересах цієї юридичної особи кримінальних злочинів, наведених у пункті 1, фізичною особою, що їй підпорядковується. Відповідальність юридичної особи не виключатиме кримінального переслідування фізичних осіб, які вчиняють злочини, підбурюють до них або беруть у них участь.

Кожна Сторона забезпечуватиме призначення юридичним особам, притягнутим до відповідальності відповідно до пунктів 1 та 2 ст. 18, ефективні, адекватні та стримувальні кримінальні або некримінальні санкції та заходи, в т.ч. штрафи (ч. 2 ст. 19). Кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для забезпечення конфіскації чи іншого способу вилучення засобів вчинення кримінальних злочинів і доходів, отриманих від кримінальних злочинів, визначених цією Конвенцією, чи власності, вартість якої відповідає таким доходам (ч. 3 вказаної статті).

Аналогічні норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, зокрема у ст. 10, містяться у Конвенції

Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, прийнятій резолюцією 55/25 Генеральної Асамблеї від 15 листопада 2000 р., яка ратифікована ВР України із застереженнями і заявами Законом № 1433-IV (1433-15) від 4 лютого 2004 р.

У 2001 році була прийнята Директива 2001/97/ЄС про попередження використання фінансової системи з метою відмивання грошей (відома як «Друга директива з відмивання грошей»), яка також містить ряд положень щодо відповідальності юридичних осіб.

Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р., яка була ратифікована ВР України 7 вересня 2005 р., а набрала чинності 1 липня 2006 р., у ст. 12 «Корпоративна відповідальність» передбачає, що кожна Сторона вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть бути необхідними для того, щоб юридична особа могла нести відповідальність за кримінальне правопорушення, встановлене відповідно до цієї Конвенції, яке було вчинене на її користь будь-якою фізичною особою індивідуально або як частиною органу такої юридичної особи.

Така фізична особа повинна обіймати керівну посаду в рамках юридичної особи, позаяк у межах своїх повноважень має право: а) представляти цю юридичну особу; б) приймати рішення від імені цієї юридичної особи; в) здійснювати контроль в рамках цієї юридичної особи.

Також у вказаній Конвенції зазначено, що крім випадків, уже передбачених у пункті 1 цієї статті, кожна Сторона вживає заходів для забезпечення умов, за яких юридична особа може понести відповідальність у разі, коли недостатній нагляд чи контроль, який мав здійснюватися особою, вказаною у пункті 1, створив можливість вчинення кримінального правопорушення, встановленого відповідно до цієї Конвенції, на користь такої юридичної особи фізичною особою, яка діяла під її контролем.

Така відповідальність не впливає на кримінальну відповідальність фізичних осіб, які вчинили правопорушення.

Відповідно до ч. 2 ст. 13 кожна Сторона забезпечує умови, за яких до юридичних осіб, котрі несуть відповідальність відпо-

відно до статті 12, повинні застосовуватись ефективні, пропорційні та переконливі кримінальні чи некримінальні санкції або заходи, у т.ч. грошові.

22 червня 2003 р. Радою ЄС було прийнято «Рамкове рішення про боротьбу з корупцією в приватному секторі», яке розкриває поняття «активної» і «пасивної» корупції та санкції за її вчинення. Вказане рішення передбачає безпосередню кримінальну відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних діянь на їх користь будь-якою фізичною особою.

У статті 26 Конвенції ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р., ратифікованої ВР України із заявами Законом № 251-V (251-16) від 18 жовтня 2006 р., також ідеться про кримінальну відповідальність юридичних осіб.

Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. станом на 26 березня 2007 р., ратифікована ВР України із заявами і застереженнями Законом № 54-V (54-16) 31 липня 2006 р., у ст. 10 також передбачає можливість притягнення до кримінальної відповідальності безпосередньо юридичних осіб. Зокрема, ст. 10 передбачає, що кожна Сторона вживає таких заходів, які можуть бути необхідними згідно з її правовими засадами для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у вчиненні злочинів, викладених у статтях 5-7 та 9 цієї Конвенції. Залежно від правових засад відповідальність юридичних осіб може бути кримінальною, цивільною або адміністративною. Така відповідальність не усуває кримінальної відповідальності фізичних осіб, які вчинили злочини.

Незважаючи на те, що Верховна Рада України частину зазначених міжнародних документів ратифікувала, їх імплементацію у повному обсязі в нашій державі не було здійснено, що не тільки порушує взяті Україною міжнародні зобов'язання, але й суттєво знижує, на нашу думку, ефективність боротьби зі злочинністю.

За таких обставин виникає потреба у дослідженні досвіду зарубіжних держав щодо запровадження та функціонування кримінальної відповідальності юридичних осіб для вибору найбільш вдалого варіанта інституту корпоративної відповідальності у нашій державі, визначення співвідношення з відповідальні-

стю індивіда та вивчення проблем, що виникають у процесі кримінального переслідування організацій.

З короткого огляду теорій сутності юридичної особи, створених правовою думкою, та розвитку кримінальної відповідальності цього суб'єкта права можна дійти наступних висновків:

– по-перше, значну кількість наукових теорій юридичної особи можна пояснити складністю цього правового явища, що зумовлює потребу в еволюції наукових поглядів на сутність даного суб'єкта права;

– по-друге, основними недоліками цих теоретичних розробок є те, що всі зазначені теорії більшою чи меншою мірою базуються на ідеалістичній філософії, багато в чому суб'єктивні і не можуть дати правильне уявлення про сутність юридичної особи;

– по-третє, юридична особа є правовою реальністю (не економічною, не політичною, а саме правовою), тому ототожнювати її з трудовим колективом, керівником, цільовим майном і т.п., на наш погляд, некоректно;

– по-четверте, незважаючи на те, що поняття юридичної особи використовується і розробляється насамперед цивільним правом, не можна ігнорувати загальноправове значення цього інституту права;

– по-п'яте, юридична особа – самостійний суб'єкт права, який істотно відрізняється від фізичної особи. Вона на правовому рівні наділена певним статусом, відповідними правами та обов'язками, можливістю виступати у відносинах як самостійний суб'єкт;

– по-шосте, якщо правомірні дії юридичної особи фактично і юридично визнаються діями останньої, а не фізичних осіб, які входять до її складу, то відповідно і протиправні дії повинні визнаватися діями саме юридичної особи. Якщо діяльність юридичної особи завдає шкоди суспільним інтересам, які на законодавчому рівні захищаються державою, виникає необхідність ефективної протидії та стримування діяльності зазначеного суб'єкта права. Враховуючи, що у ряді випадків шкода, спричинена діяльністю юридичної особи, може бути значно більшою, ніж шкода, завдана фізичною особою, не варто безпідставно

відкидати застосування до юридичної особи усіх передбачених законодавством важелів впливу, всіх видів юридичної відповідальності, включаючи найбільш тяжкий і мабуть найбільш ефективний її вид – кримінально-правовий;

– по-сьоме, кримінальна відповідальність юридичних осіб не є винаходом сучасності, її існування можна знайти у тому чи іншому вигляді в різні історичні періоди;

– по-восьме, запровадження цього інституту в законодавства зарубіжних держав, безумовно, стало важливим кроком з боку законодавця у протидії протиправній діяльності найбільш капіталомістких суб'єктів;

– по-дев'яте, вивчення досвіду зарубіжних держав щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб надасть змогу більш ґрунтовно проаналізувати доцільність та ефективність існування такого виду відповідальності загалом та її впровадження в Україні зокрема;

– по-десяте, положення міжнародно-правових актів щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб хоча й мають рекомендаційний характер, однак, як видається, повинні бути враховані в процесі подальшого реформування вітчизняного кримінального законодавства.

Розділ 2

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ
ЗА ЧИННИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ**

**2.1. Схожість правової регламентації кримінальної
відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством
окремих зарубіжних держав**

Дослідженню питань кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах присвятили свої праці деякі російські вчені, зокрема О.Ю. Антонова¹, П.Н. Бірюков², Б.В. Волженкін³, О.О. Дудоров⁴, С.Г. Келіна⁵, А.С. Нікіфоров⁶,

¹ Антонова Е. Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Е. Ю. Антонова. – Владивосток, 1998. – 153 с.

² Бірюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бірюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 136 с.

³ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – 40 с.

⁴ Дудоров О. Проблеми юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – Вип. № 2 (17). – С. 133–142.

⁵ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 50–60.

⁶ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 204 с.

І.В. Сітковський¹, та науковці інших держав, серед яких, наприклад: Р. Дембські (R. Dębski)², Й. Гарус-Риба (J. Garus-Ryba)³, Х. Хірш (H.J. Hirsch)⁴, Б. Янковська (B. Jankowska)⁵, Б. Мік (B. Mik)⁶, М. Пренгель (M. Prengel)⁷, В. Радецькі (W. Radecki)⁸, Г. Рейман (G. Rejman)⁹, Д. Соловейчикас (D. Soloveicikas)¹⁰. Однак у вітчизняній науці цьому питанню приділено мало уваги. Лише деякі аспекти цієї проблеми висвітлювались у працях таких дослідників, як: Р.В. Вереша¹¹,

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – 204 с.

² Dębski R. O odpowiedzialności karnej osób prawnych (podmiotów kolektywnych) / R. Dębski // *Studia Prawno-Ekonomiczne*. – 1997. – Nr. 55. – S. 19–39.

³ Garus-Ryba J. Osoba prawna jako podmiot przestępstwa, modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych / J. Garus-Ryba // *Prokuratura i Prawo*. – 2003. – Nr. 2. – S. 42–60.

⁴ Hirsch H. J. Problem odpowiedzialności karnej związków osób / H. J. Hirsch // *Studia Prawnicze*. – 1993. – Nr. 4. – S. 3–13.

⁵ Jankowska B. Odpowiedzialność karna osób prawnych / B. Jankowska // *Państwo i Prawo*. – 1996. – Nr. 7. – S. 45–56.

⁶ Mik B. Charakter prawny odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w świetle ustawy z dnia 28 października 2002 roku / B. Mik // *Przegląd Sądowy*. – 2003. – Nr. 7–8. – S. 49–67.

⁷ Prengel M. Nowa strategia Unii Europejskiej w walce z nielegalnym handlem narkotykami – odpowiedzialność osoby prawnej / M. Prengel // *Prawo UE*. – 2004. – Nr. 6. – S. 24–29; Prengel M. Odpowiedzialność osoby prawnej za przestępstwa związane z narkotykami / M. Prengel // *Jurysta*. – 2004. – Nr. 3. – S. 6–7.

⁸ Radecki W. Odpowiedzialność karna podmiotów kolektywnych w ochronie środowiska / W. Radecki // *Państwo i Prawo*. – 1997. – Nr. 2. – S. 38–47.

⁹ Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // *Edukacja Prawnicza*. – 1995. – Nr. 2. – S. 25–28; Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // *Przegląd Prawa Karnego*. – 1994. – Nr. 11. – S. 5–20.

¹⁰ Soloveicikas D. Podstawowe koncepcje odpowiedzialności karnej osób prawnych / D. Soloveicikas // *Czasopismo Prawa Karnego*. – 2003. – Nr. 2. – S. 9–30.

¹¹ Вереша Р. В. Юридична особа як суб'єкт злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доповідей міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 травня 2007 р.) / ред. кол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 200 с.

В.К. Гришук¹, І.В. Красницький², О.О. Михайлов³, В.М. Смітінко⁴ та ін.

Тому в межах цього дослідження спробуємо проаналізувати стан регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав.

Оскільки кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена законодавством багатьох держав, розглянути всі, враховуючи певну обмеженість обсягу монографії, не видається можливим. Тому спробуємо проаналізувати норми законодавства щодо такого виду відповідальності в Англії та США, з одного боку, як яскравих представників англо-американської правової сім'ї, та законодавства держав континентальної Європи, частиною якої є Україна.

¹ Гришук В. К. До питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб / В. К. Гришук // Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства і практики його застосування: збірник тез доповідей учасників Регіонального круглого столу (Хмельницький, 21–22 лютого 2003 р.). – Хмельницький: Хмельницький ін-т регіонального управління та права, 2003. – 260 с.; Гришук В.К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичної особи / В.К. Гришук, А.В. Цюра // Вісник Львівського ун-ту. Серія міжнародні відносини. – 2002. – № 7. – С. 73-85; Гришук В.К. Уголовная ответственность коллективных субъектов по законодательству Республики Польша / Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы второй международной научно-практической конференции. – М.: МГЮА. – С. 323-326; Гришук В.К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В.К. Гришук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 79-88; Гришук В.К. Колективний суб'єкт складу злочину: наукова гіпотеза чи перспективна реальність? / В.К. Гришук // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Луганськ: ЛДУВС, 2011. – С. 134-139; Гришук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів в зарубіжних державах: до історії проблеми / В.К. Гришук, О.Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9-10. – С. 42-49.

² Гришук В. К. Загальні засади відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством Франції / В. К. Гришук, І. В. Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 66–75.

³ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – 190 с.

⁴ Смітінко В. Відповідальність юридичних осіб – нагальна потреба кримінально-правового регулювання / В. Смітінко, Г. Агафонов // Голос України. – 1996. – № 43. – С. 9.

Варто наголосити, що з 27 держав ЄС у законодавстві більше половини з них передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Так, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності у таких європейських державах: а) що входять до складу ЄС (Королівство Бельгія, Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії, Угорська Республіка, Королівство Данія, Республіка Ірландія, Республіка Мальта, Королівство Нідерландів, Республіка Польща, Румунія, Республіка Словенія, Фінляндська Республіка, Французька Республіка, Королівство Швеція, Естонська Республіка); б) що не входять до складу ЄС (Республіка Албанія, Республіка Ісландія, Республіка Македонія, Республіка Молдова, Королівство Норвегія, Республіка Хорватія, Республіка Чорногорія); в) у яких передбачена квазікримінальна, тобто адміністративно-кримінальна відповідальність юридичних осіб (Австрійська Республіка, Італійська Республіка, Королівство Іспанія, Федеративна Республіка Німеччина).

Процес введення юридичних осіб у сферу впливу кримінального права на теренах Європи був досить тривалий. Він суттєво активізувався у 70–80-ті рр., а особливо в 90-ті рр. ХХ ст. у зв'язку з прийняттям окремими державами нових кримінальних кодексів¹.

Ці держави випередили Україну з питань становлення та розвитку ринкових відносин, набагато раніше відчули вплив юридичних осіб на економіку, появу нових форм економічної злочинності, недобросовісної конкуренції тощо.

Тому в рамках цього дослідження спробуємо визначити, що спільного в інституті кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством окремих зарубіжних держав.

Перш за все варто зазначити, що більшість норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб ґрунтуються на розглянутих вище положеннях міжнародних нормативно-правових актів, однак єдиного підходу щодо запровадження цієї відповіда-

¹ Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 69.

льності немає, що на практиці, на нашу думку, неодмінно призводить до певних труднощів. Законодавці цих держав, як видається, виходили з практичної доцільності запровадження такого інституту кримінальної відповідальності. Підтримуючи правомірність його існування, Верховний Суд США в одному з рішень вказав, що правова система держави повинна визнавати права як фізичних осіб, так і корпорацій. Водночас не слід нехтувати тим фактом, що господарська діяльність здійснюється переважно корпораціями. Якщо не застосовувати заходи юридичної відповідальності до таких суб'єктів права, це призведе до втрати публічного контролю за сферою економічних відносин і до нездатності протидіяти зловживанням з боку корпорацій. Критики застосування доктрини *respondent superior* (від. лат. – відповідальність вищого) щодо кримінального переслідування корпорацій небезпідставно вказують, що такий підхід є не що інше, як черговий метод перекладення відповідальності конкретних виконавців – фізичних осіб на «плечі» юридичних утворень¹.

Аргументуючи доцільність наявності кримінальної відповідальності корпорацій, звертають увагу на загальноправовий принцип кримінального переслідування корпорацій, вироблений американською прокурорською практикою, який полягає у тому, що не можна нехтувати можливістю притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності, беручи до уваги їх штучну і дещо аморфну природу; одночасно не слід надто посилювати кримінальне переслідування корпорацій, оскільки безпідставність такого переслідування може мати негативні соціально-економічні наслідки для суспільства і держави в цілому².

Загалом кримінальну відповідальність корпорацій варто розцінювати як прогресивний за своїм значенням інститут. Наявність в американському законодавстві норм, які передбачають накладення прямих каральних санкцій, на думку Б.С. Нікіфорова та Ф.М. Решетнікова, має певний зміст: злочинна діяль-

¹ Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 41.

² Там само. – С. 39–49.

ність тієї чи іншої корпорації не залишається безкарною, а юридичну особу буде стримувати загроза значних збитків. Також указані автори звертають увагу на те, що стає значущим сам факт визнання діяльності корпорації злочинною, внаслідок чого вона підлягає моральному осуду, втрачаючи довіру кредиторів, клієнтів, можливість отримання урядових замовлень і т.д.¹

Варто розглянути щодо цього питання позицію держави з багатовіковими традиціями, що мали значний вплив на формування кримінального законодавства інших держав. Ідеться про Францію.

Встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб у цій державі свого часу теж викликало палкі дискусії щодо її доцільності. Однак, незважаючи на розбіжності у поглядах правників на впровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, за твердженням доповідачів паритетної комісії, яка повинна була прийняти рішення з найбільш дискусійних питань проекту КК Франції М. Сапена та М. Рюдлоффа, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб отримав підтримку обох палат парламенту (Національної Асамблеї і Сенату). Після довгого обговорення комісія прийняла рішення:

1) виключити можливість притягнення до кримінальної відповідальності лише держави та місцевих органів самоуправління, якщо останні здійснюють функції, які не можуть бути делеговані іншим суб'єктам;

2) установити такі види покарань, які б унеможливили ліквідацію і здійснення судового нагляду публічно-правових юридичних осіб, політичних партій, рухів, профспілок, тощо;

3) уточнити, що поряд з відповідальністю юридичної особи можлива відповідальність і фізичної особи – виконавця чи співучасника цього злочинного діяння;

4) ввести для юридичних осіб п'ятикратний розмір штрафу, встановлений для фізичних осіб, а у випадку рецидиву – десятикратний².

¹ Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – С. 56.

² Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с франц. и предисл. Н. Е. Крыловой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – С. 43-44.

Подібні аргументи можна знайти й у законодавствах інших держав. Голландський учений Марк Хрунхаузен вважає найбільш важливими аргументами щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб такі:

1. Гармонія в рамках правової системи. Юридичні особи давно визнаються суб'єктами права у цивільному й адміністративному праві. Враховуючи значення юридичних осіб у житті суспільства, бажано і кримінальне право гармонізувати у цій площині з іншими галузями права.

2. Стаття 51 КК Королівства Нідерландів призначена для того, щоб усунути прогалини у кримінально-правовій відповідальності. Часто неможливо встановити конкретну особу, яка вчинила злочин у підприємницькій сфері. Крім того, притягнення до відповідальності найманих працівників у більшості випадків практично не впливає на діяльність самого підприємства.

3. Як правило, особиста провина найманого робітника, який вчинив діяння, відносно мала. Покарання юридичної особи за таких умов здійснюється шляхом накладення санкцій, пропорційних шкоді, яка спричинена суспільству відповідним злочином¹.

Зазначене свідчить, що однією зі спільних рис запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах є її зумовленість практикою – необхідністю охорони суспільних відносин від протиправних посягань з боку найбільш капіталомістких суб'єктів – юридичних осіб, роль та вплив яких з кожним роком посилюється.

Спільність у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавствах деяких зарубіжних держав зумовлена багатьма обставинами, серед яких: а) подібні погляди на сутність юридичних осіб та їх призначення; б) структурна та змістова подібність кримінального законодавства; в) врахування законодавцем чинних норм міжнародних нормативно-правових актів щодо відповідальності юридичних осіб тощо.

¹ Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – С. 29.

Однією з характерних спільних рис відповідальності юридичних осіб у законодавствах зарубіжних держав є те, що підставою такої відповідальності є вчинення злочину певним колом фізичних осіб, які мають право діяти від імені та на користь юридичної особи.

Так, згідно з положеннями відомої в американському праві доктрини *respondent superior* (про яку вже йшлося), котра має цивілістичне походження, корпорація може підлягати кримінальній відповідальності за незаконні дії своїх керівників, інших службових осіб, працівників, а також агентів, які діяли у межах службової компетенції і на користь корпорації.

Відповідно до федерального права юридичні особи у США можуть відповідати за злочинні діяння своїх агентів. Зведення законів США застосовує термін «особистість» (*persona*) або «хто-небудь» (*whoever*), які охоплюють також і юридичних осіб.

Щодо поняття «агент» Параграф 2.07.(4)(с) Примірного кримінального кодексу зазначає, що агентом корпорації визнається фізична особа, наділена повноваженнями, здійснення яких відповідає діяльності корпорації в цілому.

Укладачі Примірного КК, прагнучи упорядкувати норми щодо кримінальної відповідальності корпорацій, сформулювали певні правила, які в основному знайшли своє втілення у законодавствах штатів, за якими корпорація підлягає кримінальній відповідальності (відповідно до формулювання КК штату Гавайї вона «винна у злочині»; згідно з КК штату Джорджія – «може переслідуватись») за невиконання покладених на цю корпорацію спеціальних обов'язків у результаті винних дій заради директорів чи керівників високого рангу, а також у деяких випадках дій її агентів, які діють в інтересах корпорації (наприклад, ст. 20.20 штату Нью-Йорк, ст. 803 штату Джорджія, ст. 227 штату Гавайї). Аналогічно і навіть більш докладно норми щодо кримінальної відповідальності корпорацій передбачені у всіх проектах федерального КК, починаючи з «Дослідницького проекту» 1970 р. (§ 402-406)¹.

¹ Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – С. 54.

Розглядаючи регламентацію кримінальної відповідальності юридичних осіб у США, В.К. Гришук та А.М. Цюра дійшли наступних висновків. Юридична особа у США може підлягати кримінальній відповідальності: 1) за активну або пасивну поведінку; 2) поведінку, яка суперечить вимогам кримінального закону; 3) поведінку, виражену в діях агента, високопоставленого агента – керівника або керівного органу; 4) за діяння, яке вчиняється в інтересах корпорації, або якщо не виконується обов'язок корпорації¹.

Подібна ситуація простежується й у законодавстві Англії. Як зазначалось, визнання юридичної особи суб'єктом злочину в Англії відбулося у середині XIX століття. Відповідно до рішення Палати лордів 1915 р. фізичні особи, наділені значними повноваженнями (директори підприємств, засновники і т.д.), ототожнюються із самою юридичною особою. Відтак дії цих осіб вважаються діями самої юридичної особи за умови, що вони були вчинені на користь останньої. Саме на цій підставі злочинні дії перелічених вище осіб визнаються діями юридичної особи, за які вона повинна підлягати кримінальній відповідальності поряд з винними фізичними особами.

Аналізуючи норми кримінального законодавства Англії, можна зауважити, що діяння визнається вчиненим корпорацією, якщо воно вчинено (безпосередньо або за допомогою інших осіб) особою або особами, які контролюють здійснення корпорацією її прав і діють, здійснюючи ці права. Ще у 1915 р. лорд Халдэйн зазначив, що корпорація є штучною особою та відповідно не володіє власним розумом і тілом, а тому завжди повинна діяти за посередництвом розуму та тіла фізичних осіб. Але діяльність корпорації відмінна від дій фізичної особи, що діє за посередництвом свого службовця. Однак керівний орган корпорації, чи то правління, рада або директор, є *alter ego* корпорації, воля й намір якої ототожнюються з волею та намірами фізичних осіб, що контролюють її діяльність².

¹ Гришук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Гришук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 55.

² Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 50.

Починаючи з 1944 р., в Англії з'явилася можливість притягати корпорацію до кримінальної відповідальності як виконавця або співучасника злочину практично за будь-який злочин, незалежно від того, чи встановлено юридично значущу винну волю, провину (*mens rea*). Це стало можливим на основі застосування «принципу ототожнення», який був сформульований (з деякими виправленнями) у ст. 30 проекту Кримінального кодексу 1989 р.¹ При цьому досить часто застосовується вказаний принцип «*alter ego*». Тому винне діяння осіб, які є членами органу управління юридичної особи, вважається вчиненим самою юридичною особою. У тих випадках, коли злочинне діяння скоїла посадова особа, корпорація відповідає як така, що вчинила злочин. Якщо ж службовець є співучасником, юридична особа підлягає відповідальності як співучасник².

З цього принципу англійське кримінальне право, як і право США, робить винятки. По-перше, ставити у вину діяння представника самій юридичній особі не видається можливим, коли йдеться про злочини, які за своєю природою не можуть бути вчинені останньою (статеві злочини та ін.). По-друге, якщо це стосується злочинів, за які передбачено покарання у вигляді довічного ув'язнення, принцип «*alter ego*» також не може застосовуватись до корпорації.

Досить детально кримінальна відповідальність юридичних осіб в Англії регламентована Законом «Про компанії» 1989 р. У ньому, зокрема, зазначено, що якщо доведено вчинення корпорацією злочину за згодою або у результаті потурання чи нехтування з боку директора, керівника, секретаря або іншої посадової особи, що має на меті діяти в будь-якій із цих якостей, вони, як і корпорація, винні у цьому злочині та підлягають суду і покаранню. Ця норма застосовується також до дій або бездіяльно-

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 69.

² Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 282.

сті члена корпорації у випадках, коли справи корпорації ведуться її членами і дії або бездіяльність цих членів пов'язані з їх управлінськими функціями¹.

За англійським кримінальним законодавством корпорація є самостійно діючою або бездіяльною особою, що юридично відрізняється від її членів. Згідно із Законом «Про тлумачення правових термінів» вказівка на «особу» у формулюванні складів тих чи інших злочинів передбачає також і корпорацію, якщо інше прямо не встановлено законом. В англійській судовій практиці ніколи не виникало сумнівів у тому, що члени корпорації, наприклад, її службовці, не можуть уникнути відповідальності «за спиною» корпорації. Вони підлягають кримінальній відповідальності за злочинні діяння, вчинені або санкціоновані ними. Проблема тут полягає у можливих межах кримінальної відповідальності самої корпорації як такої².

Одним з яскравих прикладів визнання за юридичною особою здатності підлягати кримінальній відповідальності було рішення Палати лордів (1996 р.), яка, розглянувши справу Associated Octel Ltd., визнала, що відповідно до ст. 3(1) Закону «Про охорону здоров'я та безпеки на виробництві» 1974 р. (Health and Safety etc. Act) на наймачів покладається обов'язок здійснювати керівництво підприємством, наскільки це можливо, так, щоб не піддавати ризику здоров'я і безпеку осіб, які працюють або перебувають на території підприємства з інших причин. Відповідно до ст. 33(1) вказаного вище Закону невиконання такого обов'язку є злочином. У своєму рішенні Палата лордів визнала, що відповідно до цієї статті відповідальність корпорації є безпосередньою³.

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олексій Олексійович. – К., 2008. – С. 66-67.

² Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 60.

³ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 282.

У 1997 р. Лорд-суддя Денінг у справі «H.L. Bolton (Engineering) Co. Ltd проти T.J. Graham & Sons Ltd.» за прикладом органічної теорії сутності юридичних осіб, яка була розглянута у попередньому розділі, порівнює корпорацію з людським тілом. Таким чином він спробував розмежувати руки (службовців) та мозок (керівників, власників) юридичної особи. Власне мозок (керівників, власників), на його думку, можна ототожнити з розумом та волею самої компанії. Основним завданням у цьому випадку є необхідність довести наявність причинного зв'язку між мозком та руками, і лише після цього компанію можна притягати до відповідальності¹.

У законодавствах держав континентальної Європи також наявні норми, які вказують на певне коло фізичних осіб, злочинні дії яких визнаються діями юридичної особи. Так, ст. 2 (1) КК Угорщини зазначає, що юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо злочин був вчинений: 1) одним з її учасників або менеджерів, чи представників, наділених правами керувати цією юридичною особою або представляти її інтереси, чи контролюючим членом її правління і/або його представниками (ст. 2 (1) а); 2) одним з її учасників чи працівників, коли з боку керівника, наділеного відповідними повноваженнями, спостерігається недостатній контроль (ст. 2 (1) b); 3) третьою особою за умови, що представники компанії, які надали їй права управління юридичною особою, знали про вчинення протиправних дій (ст. 2(2) Закону).

У секції 26 КК Данії передбачена можливість притягнення організацій до кримінальної відповідальності за дії її працівників чи учасників.

Подібно й у ст. 121 D КК Мальти, де вказано, що відповідальність юридичної особи можлива у випадку, коли через належний контроль вчинено злочин особою, яка обіймає керівну посаду в юридичному утворенні.

¹ Лейленд П. Кримінальне право: злочин, покарання, судочинство: англійський підхід / П. Лейленд; [пер. з англ. П. Тарашук.]. – К. : Основи, 1996. – С. 69.

Більш обережне вирішення питання щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб міститься у нормах кримінального законодавства Голландії. Такий інститут, як кримінальна відповідальність юридичних осіб, не передбачався КК Королівства Нідерландів 1886 р. Грунтуючись на понятті *universitas delinquere non potest*, законодавець виходив з того, що виключно до фізичної особи можуть бути застосовані такі неодмінні поняття кримінального права, як умисел та вина, і лише до фізичної особи можна застосувати такий вид покарання, як позбавлення волі¹.

Однак у 1950 р. у Голландії був прийнятий Закон «Про економічні порушення» (Кодекс економічних деліктів), який передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб за вчинення злочинів. У ст. 15 Кодексу економічних деліктів визначається, що у випадку вчинення злочину у сфері економіки кримінальній відповідальності та покаранню підлягає юридична особа, її керівник, який наказав вчинити певні дії, що за своїм характером є злочинними, або як юридична особа, так і її керівник².

Тому в Голландії кримінальна відповідальність корпорацій застосовується у випадку, коли вони, контролюючи дії працівників і маючи можливість не допустити вчинення протиправного діяння, здійснюють це на неналежному рівні. У підсумку кримінальна відповідальність корпорацій прирівнюється до їх соціальної відповідальності³.

Голландське кримінальне законодавство не передбачає як обов'язкову ознаку об'єктивної сторони складу злочину вимогу до діяння, яка полягає у тому, що службовець повинен діяти у

¹ Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – С. 27.

² D. Hazewinkel-Suringa, J. Rummelink. Inleiding tot de studie van het Nederlands Strafrecht, Grouda Quint. Arnhem, 13 edition, 1994. – P. 136.

³ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 21.

межах своїх службових повноважень. Тут головною умовою є те, що подібне діяння за своєю сутністю повинно відповідати практиці ведення справ на підприємстві у цілому.

У 1954 р. в справі «Залізного дроту» голландець Хог Раад розробив тест для визначення тих дій працівників, за які корпорація повинна підлягати кримінальній відповідальності. Для цього необхідно було керуватись двома критеріями. По-перше, корпорація повинна визначити, чи повинен працівник діяти певним чином. По-друге, дії працівника повинні бути зазвичай допустимими для корпорації такими, які можна було б розглядати як звичайну ділову практику компанії. Вважається, що перший критерій буде мати місце у всіх випадках, оскільки корпорація, маючи ієрархічну структуру, не дозволить вчинення незаконних дій її працівниками. Другий критерій застосовувався судами у розширеному тлумаченні. Наприклад, у справі «Університет Кронінген» було встановлено, що не лише рішення дирекції, але й рішення, які приймаються на нижчому рівні, можуть бути підставою для визнання кримінальної відповідальності юридичних осіб¹.

Згідно з Законом Ірландії «Про тлумачення» 1937 р. кримінальне законодавство, що стосується фізичних осіб, може застосовуватись і до юридичних осіб. Закон «Про компанії» 1990 р. передбачає, що за певних умов юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за злочини (наприклад, у сфері бухгалтерського обліку). У Законі «Про попередження корупції» (в редакції 2001 р.) в секції 9 зазначається, що юридичні особи є відповідальними за злочини своїх агентів, коли злочини вчинені за згодою або через неналежне виконання своїх обов'язків керівником, менеджером, секретарем чи іншим службовцем корпорації.

Подібну вказівку на певне коло фізичних осіб можна знайти й у КК Республіки Молдова (введений в дію Законом № 1160-XV від 21 червня 2002 р.), яким передбачено можли-

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 72.

вість притягнення юридичних осіб до відповідальності. Так, ч. 3 ст. 21 (суб'єкт злочину) передбачає, що юридична особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачені кримінальним законом, за наявності однієї з таких умов: а) юридична особа винна у невиконанні або неналежному виконанні прямих приписів Закону, який встановлює обов'язки чи заборони щодо здійснення визначеної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає передбаченій в установчих документах або заявленим цілям; в) діяння, яке спричиняє або створює реальну загрозу спричинення шкоди у значних розмірах особі, суспільству чи державі, було вчинено в інтересах цієї юридичної особи або було допущено, санкціоновано, затверджено, використано органом чи особою, які наділені функціями управління даною юридичною особою.

Відповідно до ст. 3 Закону Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р. підставою кримінальної відповідальності юридичної особи є неправомірна поведінка фізичної особи, яка: 1) діє від імені або на користь колективного суб'єкта у межах повноважень або обов'язків щодо його представництва, прийняття від його імені рішень чи виконання внутрішнього контролю або в разі перевищення делегованих повноважень чи неналежного виконання покладених на фізичну особу обов'язків; 2) діє з перевищенням повноважень чи неналежно виконує свої обов'язки; 3) діє в інтересах або від імені колективного суб'єкта за згодою або з відома особи, зазначеної у п. 1 даної статті; 4) є підприємцем.

Юридична особа підлягає відповідальності відповідно до цього Закону у разі встановлення недбалості з боку колективного суб'єкта щодо вибору фізичних осіб, які зазначені у ст. 3 пп. 2, 3, або щонайменше неналежного контролю за діяльністю таких осіб, а також у випадку, якщо організація діяльності такого колективного суб'єкта не забезпечує належної поведінки осіб, які зазначені у ст. 3, пп. 1, 4 (ст. 5).

У Словенії відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо проступок був вчинений фізичною особою від імені юридичної особи і на її користь. Відповідальність організацій настає за: винесення керівним органом незаконного рішення чи наказу або його підтримку; спонукання чи сприяння злочинцю з боку органів управління; неналежний контроль керівництва за законністю дій службовців компанії.

У Фінляндії юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо фізична особа, обіймаючи посаду в органі управління компанії чи керуючи підприємством, вчинила злочин, сприяла вчиненню злочину чи не здійснила необхідних дій з метою недопущення протиправного діяння, яке вона могла б не вчиняти за умови здійснення наданих їй владних повноважень.

Згідно зі ст. 121-2 КК Франції юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за дії, вчинені від їх імені органами або приватними особами, які є їх представниками. Тому умовою кримінальної відповідальності юридичних осіб у Франції є вчинення злочинного діяння її керівником чи представником. Учинення злочину, навіть на користь організації, іншими особами (технічними працівниками, обслуговуючим персоналом та іншими працівниками, які відповідно до нормативної документації не є її представниками) не передбачає притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності.

КК Естонії 2002 р. вказує на корпоративну кримінальну відповідальність юридичної особи, яка може підлягати такій відповідальності за незаконні дії, вчинені одним з її органів чи посадовою особою, якщо злочин був вчинений в інтересах юридичної особи (секція 14 КК).

Кримінальна відповідальність юридичних осіб в Албанії передбачена у ст. 45 КК, яка введена Законом № 9275 від 16 вересня 2004 р. У цій статті зазначено, що юридичні особи, за виключенням держави, підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені їх службовцями чи представниками від їх імені.

У Кримінальному кодексі Ісландії (секція 19с1) зазначено, що у випадку, якщо інше не передбачено в спеціальному законодавстві, юридична особа може підлягати кримінальному покаранню у випадку, якщо її посадова особа, службовець або інша фізична особа, яка діє від її імені, вчинили злочин чи незаконні дії в процесі діяльності.

Кримінальна відповідальність організацій в Ісландії залежить від відповідальності винної фізичної особи, яка діяла від імені юридичної особи. Неналежний контроль з боку фізичної особи, який зумовлює покарання юридичної особи, може призвести до покарання юридичної особи лише у випадку, якщо він є результатом злочинної недбалості. В такому випадку суд має встановити, чи фізична особа, яка посідає провідне місце в організації, недбало ставилась до своїх обов'язків щодо спостереження та контролю за юридичною особою. Також указується на необхідність наявності певного причинового зв'язку: особа, яка обіймає керівні посади в органах юридичної особи, не може відповідати за дії підлеглого, які не стосуються дій юридичної особи.

Кримінальна відповідальність юридичних осіб у Македонії була запроваджена у квітні 2004 р. в результаті внесення відповідних змін до КК. Відповідно до ст. 28-а КК Македонії юридичні особи можуть підлягати відповідальності за кримінально карані діяння, якщо вчинення злочину стало результатом дій або неналежного виконання обов'язків службовцем організації чи іншою фізичною особою, яка уповноважена діяти від її імені.

У Хорватії, згідно зі ст. 3 Закону «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» 2003 р., організація підлягає відповідальності за злочини, вчинені фізичною особою, яка представляє організацію, якщо вчинення таких дій порушує зобов'язання юридичної особи або в результаті їх вчинення юридична особа отримує незаконний дохід.

Крім норм зазначеного вище Закону, кримінальна відповідальність для організацій передбачена і в КК Хорватії. Так, у ст. 25 КК передбачено, що якщо у випадку відсутності контролю чи нагляду за фізичною особою, яка здійснює функції управлін-

ня організацією, вчинено злочин, то юридична особа підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Отже, спільною рисою відповідальності юридичних осіб у кримінальному законодавстві зарубіжних держав є те, що злочин вчиняється фізичною особою, яка є керівником, представником чи іншою уповноваженою особою, котра має право діяти від імені юридичної особи, незалежно від того, яку назву (керівник, агент, представник тощо) застосовує до такої особи законодавець тієї чи іншої держави. Лише дії такої фізичної особи можуть визнаватися діями (в тому числі й протиправними) особи юридичної.

Наступною спільною рисою кримінальної відповідальності юридичних осіб за законодавством зарубіжних держав є положення, згідно з яким притягнення юридичної особи до відповідальності не виключає кримінальної відповідальності винних фізичних осіб. Зазначена норма міститься в законодавстві практично всіх держав, що нами розглядаються.

Так, у Примірному КК США зазначено, що за будь-яку протиправну поведінку особа, яка діяла в інтересах корпорації, підлягає відповідальності у тих же межах, у яких вона б підлягала їй, якщо б ця поведінка була здійснена від її власного імені або в її власних інтересах. Водночас будь-який агент корпорації, який виконує обов'язки, покладені на корпорацію, є юридично відповідальним за необачне нездійснення корпорацією необхідних дій у таких межах, у яких цей обов'язок був покладений безпосередньо на нього самого.

З приводу вказаних положень у КК більшості штатів існує подібна норма, відповідно до якої службовець відповідає за дії, вчинені в інтересах корпорації, як і у випадку вчинення таких діянь у власних цілях (наприклад, ст. 228 штату Гавайї). Суть цієї норми, котра, як зазначено вище, рекомендована укладачами Примірного КК, полягає у тому, щоб унеможливити уникнення службовцями корпорації відповідальності, посилаючись на те, що вони діяли виключно в інтересах корпорації.

Законодавством Англії, подібно як і США, визначено, що відповідальність юридичної особи не виключає кримінального переслідування винних фізичних осіб. При цьому притягнення

до відповідальності юридичної особи можливе у разі, якщо фізична особа за це діяння не була засуджена.

Можливість кримінального переслідування фізичної особи, яка винна у вчиненні злочину від імені юридичної особи, передбачена також КК Албанії, Королівства Нідерландів, Данії, Естонії, Ісландії, Македонії, Мальти, Румунії, Франції, Хорватії.

Отже, законодавці цих держав з метою унеможливлення ухилення фізичних осіб від кримінальної відповідальності передбачили норму, враховуючи ту обставину, що юридична особа діє виключно через своїх уповноважених представників, згідно з якою за наявності підстав кримінальній відповідальності підлягають як фізична, так і юридична особа. Така норма, як видається, буде доречною і в законодавстві України.

Вказані положення частково дають відповідь на запитання, якою є чи повинна бути кримінальна відповідальність юридичних осіб – додатковою чи самостійною.

Зважаючи на викладене вище, така відповідальність є додатковою щодо кримінальної відповідальності винних фізичних осіб. Оскільки юридична особа діє через фізичних осіб, а інакше вчиняти будь-які дії вона не може, то відповідальність повинна наставати лише після встановлення таких осіб і доведення, що вони діяли саме від імені юридичної особи. Саме таким шляхом пішли законодавці більшості зарубіжних держав, де таку відповідальність передбачено.

Так, до прикладу, у ст. 4 Закону Республіки Польща «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» відповідно до загального принципу закріплено, що слухання з обвинувачення юридичної особи можуть бути розпочаті лише після того, як було постановлено обвинувальний вирок судом щодо фізичної особи. У випадку, коли розгляд кримінальної справи щодо фізичної особи було припинено з причин, які виключають судове переслідування (смерть обвинуваченого, наявність імунітету), може розпочатись судове слухання щодо обвинувачення юридичної особи.

Подібна ситуація й у Франції. Як відзначає Н.Є. Крилова, відповідно до французького законодавства кримінальна відпові-

дальність юридичних осіб є додатковою (лише у разі притягнення до відповідальності фізичної особи, а не замість неї), що обумовлено вчиненням злочину на користь юридичної особи, її керівником або представником і лише у випадках, прямо передбачених кримінальним законом¹.

Однак законодавство окремих зарубіжних держав передбачає можливість притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності самостійно, без установаження і тим більше покарання фізичних осіб, які діяли від її імені.

Так, КК Королівства Нідерландів у ст. 51 містить наступне визначення корпоративного злочину: 1) існує дві категорії злочинців: фізичні та юридичні особи; 2) якщо злочин вчинено юридичною особою, то відповідно до порушеної кримінальної справи можуть бути призначені покарання та прийняті заходи, наскільки це можливо згідно з законом: а) щодо юридичної особи, або б) щодо осіб, які дали вказівку вчинити злочин, і тих, хто керував такою протиправною поведінкою, або 3) спільно щодо осіб, зазначених у пунктах 1 і 2 (фізичної та юридичної особи)². Тобто зі ст. 51 КК Голландії випливає, що юридична особа підлягає кримінальній відповідальності й у тому випадку, коли фізична особа, яка вчинила злочин, не встановлена або не засуджена.

У кримінальному законодавстві Естонії також не визначено умов обов'язкового засудження винної фізичної особи. Стаття 5 «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» зазначає, що кримінальна відповідальність організації базується на вині її керівника (ст. 5 (1)). Проте у ст. 5 (2) передбачається можливість притягнення юридичної особи до відповідальності й у разі, якщо засудження винної фізичної особи неможливе з тих чи інших причин.

Така ж норма міститься в КК Мальти. Зокрема, юридична особа може бути піддана кримінальному переслідуванню навіть

¹ Крылова Н. Е. Основные черты нового уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – М. : Спарк, 1996. – С. 53.

² Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И. В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – С. 179-180.

якщо фізичну особу, яка фактично вчинила злочин, не засуджено або не встановлено взагалі.

Вважаємо, що більш переконливим є підхід тих держав, які визнають відповідальність юридичних осіб додатковою щодо винних фізичних осіб. Незрозуміло, як можна говорити про відповідальність юридичної особи без установлення винної фізичної особи, яка діяла від імені та в інтересах юридичної особи.

Ще однією спільною рисою є вказівка на те, що злочинне діяння повинно бути вчинено в інтересах, на користь юридичної особи. Так, у США саме поняття «корпоративний злочин» (*corporate crime*) визначає, що таке передбачене законом кримінально каране діяння повинно бути вчинено в інтересах корпорації¹.

У ст. 5 КК Бельгії (у редакції Закону від 4 травня 1999 р.) зазначено, що юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені з метою отримання вигоди.

Інтерес, вигода юридичної особи може бути різного роду: від фінансової до будь-якої немайнової. Так, наприклад, у ст. 2 Закону Угорщини «Про заходи, що застосовуються до юридичних осіб у рамках кримінального права» 2001 р. передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб у разі будь-якого порушення кримінального законодавства, а також за умови вчинення закінченого злочину, пов'язаного з корупційними діями, які надали юридичній особі *фінансову вигоду*. Тобто у цій державі юридична особа підлягає кримінальній відповідальності лише за наявності фінансової вигоди від вчинення злочину. Натомість у Республіці Польща юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, якщо дії зазначених вище фізичних осіб принесли чи могли принести колективному суб'єкту *вигоду, навіть немайнову*.

КК Мальти дає вказівку на те, що таку вигоду повинна отримати певна відповідальна особа. Зокрема, ст. 121 D КК Мальти встановлює, що юридична особа може підлягати крими-

¹ Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 40.

нальній відповідальності за дії, вчинені з метою отримання вигоди відповідальною особою, яка діє від імені юридичної особи.

Дещо інакше це питання розглядається в КК Румунії. Ст. 135 КК (станом на 24.07.2009 р.) передбачає можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені для досягнення мети діяльності чи інших інтересів юридичної особи.

У Словенії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. застосовується у випадках, коли злочин вчинено будь-яким службовцем, який діяв від імені і на користь юридичної особи.

У КК Франції зазначено, що юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за ознаками ст.ст. 121-4–121-7 (вказані статті визначають поняття виконавця злочинного діяння, замаху на злочин та співучасть у злочині) у випадках, передбачених законом чи підзаконними нормативно-правовими актами за злочин, вчинений в інтересі юридичної особи, органом чи представником, які є виконавцями чи співучасниками цього діяння.

Отже, як зазначає Р.В. Вереша, відповідальність юридичних осіб за КК Франції обумовлена наявністю двох обставин: злочинне діяння повинно бути вчинено, по-перше, на користь юридичної особи і, по-друге, її керівником або представником¹.

Поняття діяння, вчиненого «на користь» юридичної особи, охоплює два елементи. Перший – це суб'єктивний елемент (наявність вини в діях фізичної особи, яка діяла в інтересах особи юридичної); другий – об'єктивний (безпосереднє отримання чи можливість отримання юридичною особою певної вигоди), що повинно бути враховано під час запровадження такої відповідальності у нашій державі.

Спільними у законодавстві окремих зарубіжних держав є і види злочинів, за які юридична особа може підлягати криміна-

¹ Вереша Р. В. Юридична особа як суб'єкт злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доповідей міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 травня 2007 р.) / ред. кол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 65.

льній відповідальності. У багатьох випадках така відповідальність обмежується кількома складами злочинів, як правило економічного спрямування, зокрема корупційними діяннями та легалізацією доходів, отриманих злочинним шляхом.

Так, у Бельгії корпоративна відповідальність встановлена за такі діяння: корупцію (ст. 504 КК), зловживання службовим становищем (ст. 247.4 КК) і легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом (ст. 505 КК).

Згідно зі ст. 121 КК Мальти юридичні особи відповідають за незаконне вимагання, активне хабарництво, торгівлю впливом, за злочини у сфері бухгалтерського обліку та відмивання грошей.

У Голландії юридичні особи можуть підлягати кримінальній відповідальності за хабарництво і відмивання грошей¹.

За КК Словенії, Норвегії, Хорватії юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за активне хабарництво, торгівлю впливом і за відмивання грошей.

У Фінляндії юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності за корупцію і відмивання грошей. Торгівля впливом (*trading in influence*) фінським законодавством не криміналізована.

Корпоративна відповідальність в Естонії застосовується за вчинення дій, передбачених секціями 293–298 КК (різні прояви корупції і відмивання грошей).

Ісландія окремим нормативним актом встановлює кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво. Таким актом є Закон «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво» 1998 р. Відповідно до положень цього Закону на юридичну особу може бути накладено штраф у випадку, якщо її службовець чи співробітник забезпечує або підтримує бізнес чи іншу не передбачену комерційну діяльність для вигоди юридичної особи за допомогою пропозиції передачі державному службовцю подарунка чи іншої переваги для того, щоб схилити

¹ Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И.В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – С.179-180.

державного службовця обрати міру чи утриматись від неї у межах його компетентності чи громадського обов'язку. Із запровадженням норми вказаного Закону в КК Ісландії організації підлягають відповідальності за активний підкуп у публічному секторі (секція 109 КК), відмивання грошей (секція 264) та підкуп у приватному секторі (секція 264.а).

У Македонії такий вид відповідальності встановлено за відмивання грошей (ст. 273.7 КК) та активне хабарництво (ст. 353 КК). Отже, юридична особа в окремих зарубіжних державах підлягає кримінальній відповідальності за досить незначний перелік злочинів, однак така ситуація притаманна далеко не всім законодавствам зарубіжних держав. У деяких з них (будуть розглянуті нижче) такий перелік значно ширший та не обмежується виключно економічною сферою.

Ще однією спільною рисою кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавстві більшості зарубіжних держав є те, що такий відповідальності можуть підлягати юридичні особи виключно приватного права.

Так, до прикладу, Секція 14 КК Естонії зазначає, що кримінальна відповідальність організацій не застосовується до державних чи муніципальних органів. Подібна ситуація в Угорщині. Відповідно до ст. 1 (2) Закону «Про заходи, які застосовуються до юридичних осіб у межах кримінального права» кримінальній відповідальності може підлягати будь-яка юридична особа, за винятком держави Угорщина та зарубіжних держав, установи, перелічені в Конституції Угорщини, Офіс національних зборів, Управління Президента Республіки, Управління Омбудсмана, міжнародні організації, інші державні органи, які наділені владою, публічна адміністрація та місцеві органи влади.

Рішення законодавців вказаних держав, на нашу думку, є слушними. Як видається, такий відповідальності повинні підлягати лише юридичні особи приватного права хоча б доти, доки така відповідальність буде належним чином обґрунтована та встановлено можливість і доцільність накладення прямих каральних санкцій на юридичних осіб публічного права.

Окремого розгляду, на нашу думку, потребує питання видів покарань, що можуть застосовуватись до юридичних осіб.

У законодавстві усіх без виключення держав, розглянутих нами вище, одним із видів покарань (у деяких державах єдиним видом) є штраф. Окрім того, як правило, норми кримінального законодавства зарубіжних держав передбачають також застосування до юридичної особи таких видів покарань, як конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи. Звісно, система покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб, у різних державах неоднакова, однак саме ці види покарань у більшості з них передбачені.

Так, відповідно до ст. 7 bis КК Бельгії до юридичної особи можуть застосовуватись такі види покарання: *штраф, конфіскація майна, ліквідація компанії, заборона щодо заняття основним видом діяльності*. Крім того, юридичні особи можуть бути ліквідовані, якщо вони умисно вчинили злочин або свідомо відмовились від законних цілей на користь вчинення правопорушення (ст. 35 КК). В Угорщині Законом «Про заходи, що застосовуються до юридичних осіб у рамках кримінального права» 2001 р. до юридичної особи можуть бути застосовані такі види покарань: 1) *ліквідація юридичної особи*, крім випадків, коли юридична особа визнана такою, що діє в суспільних інтересах, розвиває діяльність стратегічного значення для народного господарства або виконує завдання, пов'язані з національною безпекою, чи інші особливо важливі завдання; 2) *обмеження діяльності організації* на строк від 1 до 3 років (наприклад, заборона отримання ліцензій, дозволів; отримання фінансування з центрального або місцевих бюджетів та ін.); 3) *штрафи*, які максимально прирівнюються до трикратної фінансової вигоди, яка отримана чи могла бути отримана у результаті злочинного діяння. Мінімальний розмір штрафу повинен бути не менший 2 тис. євро. Крім того, ст. 77/b КК Угорщини передбачає можливість конфіскації активів юридичної особи.

Єдиний вид покарання, який може бути застосований у Данії до юридичної особи за вчинення суспільно небезпечного

діяння, – *штраф*. Його розмір визначається судом. Секція 51 (3) КК Данії зазначає, що суд призначає розмір штрафу, враховуючи платоспроможність правопорушника і фінансові вигоди, отримані від злочинної діяльності.

В Ірландії розмір *штрафу* не обмежений, він визначається судом у кожному конкретному випадку. Також чинне законодавство Ірландії передбачає можливість *конфіскації* будь-якого незаконно отриманого підприємством прибутку.

На Мальті покарання, яке може бути застосоване до юридичної особи за вчинення злочину, також обмежується *штрафом*. Його розмір коливається від 500 до 500 000 лір (приблизно від 1150 до 1 150 000 євро). Крім того, відповідно до ст. 23 В КК Мальти суд зобов'язаний застосовувати як додаткову санкцію *конфіскацію незаконно отриманих прибутків* чи іншої власності, ціна якої відповідає розміру цих прибутків.

За загальним правилом у Голландії кримінальне покарання для юридичної особи – *штраф* у розмірі 45 000 євро (штраф п'ятої категорії). Відповідно до ст. 23 КК Голландії розмір штрафу може бути збільшений, якщо суд дійде до висновку, що штраф, визначений законом, не забезпечує належного покарання. Так, наприклад, за активне хабарництво і відмивання грошей на юридичну особу може бути накладено штраф у розмірі 450 000 євро (штраф шостої категорії). Крім того, КК передбачає, що до юридичної особи може бути застосовано *арешт на майно і конфіскація*.

Такі види покарань, як *штраф, ліквідація юридичної особи, припинення певного виду діяльності юридичної особи на строк від 3 місяців до 3 років*, застосовуються до юридичних осіб і в Румунії (ст.ст. 137, 139, 140 КК).

У Словенії, відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р., ст.ст. 13-25 Закону передбачають такі санкції за активне хабарництво, відмивання грошей та торгівлю впливом: *штраф* від 2100 до 630 000 євро; *конфіскація майна; ліквідація юридичної особи*. У главі 9 КК Фінляндії 1995 р., яка передбачає відповідальність юридичних

осіб, визначено єдиний вид покарання, який може бути застосований до юридичної особи за вчинення злочину, – *штраф* у розмірі від 850 до 850 000 євро.

Кримінальний кодекс Франції містить систему спеціальних покарань, які можуть застосовуватись до юридичної особи. Такі санкції передбачені у розділі 2 главі 1 титулі III КК Франції. Вони поділяються на три основні групи. Санкції кримінальні (*peines criminelles*) – за вчинення злочину, виправні (*peines correctionnelles*) – за вчинення проступку, та санкції за вчинення порушення (*peines contrevencionnelles*)¹.

Основним видом у системі покарань, передбачених КК Франції, є *штраф*. Юридична особа, визнана винною у вчиненні, наприклад, активного підкупу або торгівлі впливом, підлягає *штрафу* (ст. 131-38 КК) і *конфіскації майна* (ст. 131-21 КК). У випадку повторного притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності максимальний розмір штрафу подвоюється. Максимальна сума штрафу, яка може бути накладена на юридичну особу, не повинна бути меншою за п'ятикратну суму штрафу, встановлену законом за вчинення цього ж злочинного діяння фізичною особою (ст. 131-38).

Крім того, до юридичної особи можуть бути застосовані інші види покарань (ст. 131-37, ст. 131-39): *ліквідація юридичної особи* – у випадку, якщо вона була створена для вчинення злочину (злочинів) чи проступку (проступків) або відійшла від законної мети свого створення для вчинення злочину чи проступку, за який для фізичної особи передбачено позбавлення волі на строк більше п'яти, але не більше десяти років; *припинення діяльності юридичної особи (ліквідація)* – за шахрайство, звідництво, незаконне виробництво, торгівлю, незаконний обіг наркотичних засобів, здійснення незаконних досліджень над людиною та за деякі інші злочини. Водночас слід зазначити, що вказаний вид покарання не може бути застосований до юридичних осіб публічного права, політичних партій і профсоюзів (ст. 131-39 КК),

¹ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 78.

що зумовлено відмінностями у порядку створення та ліквідації юридичних осіб публічного і приватного права.

Поряд з повним припиненням діяльності юридичної особи КК Франції передбачає покарання, які частково обмежують таку діяльність, зокрема: *заборона остаточно або на строк до 5 років здійснювати основний або додаткові види діяльності; здійснення на строк до 5 років судового нагляду за діяльністю підприємства; остаточно або на строк до 5 років закриття усіх закладів або кількох закладів підприємства, які використовувались для вчинення злочину; заборона остаточно або на строк до 5 років укладати правочини з державними організаціями, видавати чеки; конфіскація предмета, який використовувався або призначався для вчинення злочину; публічне оприлюднення інформації про прийняту судову постанову щодо юридичної особи.*

За кримінальним законодавством Швеції до юридичної особи може бути застосовано єдиний вид покарання – *корпоративний штраф* у розмірі від 1100 до 330 000 євро.

В Естонії до юридичних осіб як покарання застосовується *штраф* у розмірі від 3200 до 16 000 000 євро. У випадках засудження за корупцію здійснюється *обов'язкова ліквідація* юридичної особи. В разі засудження за відмивання грошей ліквідація здійснюється, якщо злочин вчинено повторно (секція 394 КК). Організації також може бути *заборонено займатися певними видами діяльності* (секція 94 КК).

В Албанії, відповідно до ст. 14 Закону «Про запобігання відмивання грошей» та положень Закону «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб» 2005 р., як вид покарання до юридичних осіб передбачено *штраф* у розмірі від 50 тис. до 10 млн. лек (420–840000 євро).

Штраф як вид покарання юридичних осіб за вчинення злочину також передбачений в Ісландії Законом «Про кримінальну відповідальність юридичних осіб за хабарництво» 1998 р.

КК Македонії передбачає такі санкції, що можуть бути застосовані до юридичної особи: *штраф* у розмірі від 1600 до 478 530 євро; *постійна чи тимчасова заборона здійснення дія-*

льності; ліквідація юридичної особи (ст. 96-а КК). Передбачено також можливість конфіскації майна організації (ст. 96-е КК). Такі санкції згідно з македонським законодавством повинні бути ефективними, пропорційними та попереджувальними.

Відповідно до секції 48а КК Норвегії до юридичних осіб повинен застосовуватись *штраф*. Підприємство також може за рішенням суду бути *позбавлене права займатись підприємницькою діяльністю* або ж *займатись нею у визначених судом формах*.

У Республіці Польща на юридичну особу може накладатися *штраф* у розмірі до 10% доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, який отриманий у році, що передує року прийняття судового рішення. Якщо такий дохід менший від 1 млн злотих (приблизно 240 тис. євро), то штраф визначається у розмірі до 10% видатків колективного суб'єкта у році, який передує рокові прийняття судового рішення. У будь-якому з перелічених випадків розмір штрафу не може бути менший від 5 тис. злотих – близько 1200 євро (ст. 7 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання»).

У Хорватії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає застосування до організацій *штрафу* у розмірі від 5000 Кн (682 євро) до 5 000 000 Кн (682 513 євро).

Законодавство США передбачає альтернативні розміри штрафу для організацій. Зокрема, Секція 3571 Глави 18 Зводу законів США зазначає, що розмір штрафу для організацій може бути: 1) визначений у законі, відповідно до якого винесено вирок; 2) у подвійному розмірі прибутку чи збитку (якщо злочинном спричинено грошові втрати у фізичної особи); 500 тис. дол. США у випадку засудження за фелонію (англ. *felony* – у кримінальному праві США та Англії категорія, яка позначає тяжкий злочин). До юридичної особи, яка обвинувачується у діях злочинного характеру – підкупі публічних службових осіб чи свідків, – може бути застосовано максимальний розмір штрафу або, як альтернатива, потрійний розмір грошових коштів чи майна,

які пропонувались чи були отримані як хабар (§ 201 Глави 18 Зводу законів США).

Норми законодавства про боротьбу з відмиванням грошей передбачають для юридичних осіб штраф у розмірі 500 тис. дол. США або подвійному розмірі капіталу, який використовувався у такій діяльності. Крім цього, також може бути накладений штраф у цивільно-правовому порядку (§ 1956, 1957 Глави 18 Зводу законів США).

У Законі «Про іноземну корупційну практику» (FCPA) передбачено для юридичних осіб як кримінально-правові, так і цивільні санкції. У випадку кримінального переслідування на юридичну особу може бути накладено штраф у розмірі до 2,5 млн дол. США за порушення встановлених FCPA правил ведення рахунків і 2 млн дол. США – за порушення умов, зазначених у положеннях FCPA щодо хабарництва.

У Великобританії відповідно до Закону «Про тлумачення» до юридичних осіб застосовуються такі ж покарання (крім позбавлення волі), як і до фізичних осіб. У випадку хабарництва або відмивання коштів на юридичну особу може бути накладений *необмежений штраф (unlimited fine)*. Згідно з Законом «Про кримінальні процедури» можлива *конфіскація незаконно отриманих доходів* юридичної особи¹.

У державах, де існує квазікримінальна відповідальність юридичних осіб (ФРН, Італія та ін.), основним та, як правило, єдиним видом покарання є штраф. До прикладу, грошовий штраф у ФРН призначається в об'єднаному провадженні (*verbundenes Verfahren*), яке здійснюється одночасно проти фізичної та юридичної особи (§30 I *Howig*)².

¹ Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 24.

² Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 83-84.

Критерії призначення такого штрафу у ФРН точно не визначені. Штраф призначається з огляду не лише на сам зміст протиправного діяння, який є основним елементом, але й на внесок цього колективного суб'єкта в генезис забороненого діяння¹.

Штраф як єдиний вид кримінального покарання юридичної особи передбачений і в законодавствах окремих держав Сходу. Так, згідно зі ст. 30 КК Китайської Народної Республіки за дії, вчинені компанією, підприємством, невиробничою одиницею, установою, організацією, які спричинили шкоду суспільству, у випадках, передбачених у статтях Особливої частини, настає кримінальна відповідальність. Ст. 31 КК КНР визначає, що за вчинення такого злочину до юридичної особи застосовується покарання у виді штрафу, а керівники і безпосередньо відповідальні особи за вчинення зазначених злочинів підлягають кримінальній відповідальності за відповідними статтями КК.

Також у прийнятій 29 грудня 1998 р. Постанові 6-го засідання Постійного комітету Загальнокитайського зібрання народних представників «Про покарання за придбання обманним шляхом та незаконну торгівлю іноземною валютою», яка вступила у дію 31 грудня 1998 р. та передбачала внесення текстуальних змін у КК 1997 р., а саме у ст. 190, передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб: за самовільне розміщення чи незаконний перевід за кордон іноземної валюти передбачалось накладення на юридичну особу штрафу в розмірі від 5% до 30% відповідної суми².

Вищенаведене свідчить про те, що грошові стягнення є найбільш доцільним видом покарання, який може застосовуватись до юридичних осіб у кримінально-правовому порядку. Підтвердження цього знаходимо у законодавстві зарубіжних держав, у яких штраф є якщо не єдиним, то головним видом покарань, котрі можуть бути застосовані до юридичної особи.

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 94.

² Ситковский И. В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / И. В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 79.

Як зазначає І.В. Сітковський, штраф – це, мабуть, найбільш доцільна кримінальна санкція для юридичних осіб. Проте і тут залишається багато спірних питань, що підлягають вирішенню, зокрема стосовно призначення відповідного штрафу¹.

Досвід зарубіжних держав щодо покарання компаній за вчинення злочинів видається вельми корисним, а цілий ряд покарань можна було б застосовувати і в національному кримінальному праві, адже певні кроки у цьому напрямку вже зроблені. Маємо на увазі прийнятий Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р., який у ст. 3 передбачає можливість застосування до юридичних осіб таких видів покарань, як штраф, заборона займатись певним видом діяльності, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи.

Маємо підстави констатувати наявність ще однієї спільної риси: незначна практика зарубіжних держав щодо притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Це використовують як аргумент дослідники, які виступають проти існування такої відповідальності.

Так, хоча на законодавчому рівні у Франції, здавалося б, кримінальна відповідальність юридичних осіб досить ретельно регламентована, однак практика сприйняла цю новелу досить стримано, про що свідчить незначна кількість справ з участю юридичних осіб.

Після набрання законної сили КК Франції 31 палата Вищого суду Парижа (*Tribunal de grande instance*), яка спеціалізується на економічних спорах та кримінальному трудовому праві, уже розглянула кілька позовів щодо юридичної особи. Наведемо приклади справ, пов'язаних із кримінальною відповідальністю юридичних осіб, з яких суд виніс відповідне рішення.

Перше рішення зазначеного суду було винесене 9 травня 1995 р. і стосувалось підпільної праці. У даному випадку як об-

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 83.

винувачені перед судом опинились юридична особа-наймач та фізична особа-підприємець, яким ставилось у вину використання підпільного робітника для здійснення певного роду робіт, які визнанні незаконними. Суд визнав винними як юридичну, так і фізичну особу. Іншим рішенням Виправного суду Парижа від 3 листопада 1995 р. відразу дві юридичні особи були визнані винними у необережному спричиненні тілесних ушкоджень, які призвели до тримісячної втрати працездатності потерпілим. Суть справи полягала у виробничому нещасному випадку, який трапився на очисному заводі. Під час розслідування було встановлено, що падіння потерпілого було зумовлено розривом іржавого штифта, котрий кріпив площадку, на якій знаходився працівник. Одну юридичну особу обвинуватили у недбалості у зв'язку з незастосуванням заходів безпеки на виробництві, зокрема в тому, що не було перевірено безпечність кріплення зазначеної вище площадки. Іншу юридичну особу також обвинуватили у недбалості за несвоєчасну перевірку штифтів, які виявились на час нещасного випадку непридатними до використання. Таким чином, недотримання юридичними особами норм трудового законодавства призвело до кримінальної відповідальності останніх. В обох наведених вище випадках до юридичних осіб був застосований однаковий вид покарання – штраф¹.

У США випадки притягнення корпорацій до кримінальної відповідальності також нечисленні. Зіштовхнувшись із загрозою кримінального переслідування, корпорації прагнуть досягти домовленості з правоохоронними органами, щоб обмежитись відшкодуванням лише частини спричиненої шкоди.

Як видається, проблема полягає швидше у новизні та недостатній практичній апробації цього інституту кримінального права, а не в його недоцільності. Однак перші практичні кроки у цьому напрямку зроблені, а процес удосконалення вказаного виду відповідальності, як і будь-якої галузі чи інституту права, буде тривалим та безперервним.

¹ Гришук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Гришук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 52.

Отже, підсумовуючи короткий огляд норм кримінального законодавства зарубіжних держав, які передбачають відповідальність юридичних осіб, маємо підстави констатувати, що: по-перше, така відповідальність є досить поширеною у законодавстві європейських держав; по-друге, підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення злочину уповноваженим діяти від імені юридичної особи органом управління, посадовою особою, агентом або представником (враховуючи викладене у цьому підрозділі, коло таких осіб може відрізнятись у різних державах), тобто обов'язковою умовою є наявність людського субстрату – фізичної особи, яка має право діяти від імені особи юридичної; по-третє, в окремих державах однією з умов притягнення організації до відповідальності є отримання останньою від вчинення злочинних дій певної вигоди, як матеріальної (наприклад, у Бельгії, Мальті, Франції тощо), так і нематеріальної (наприклад, у Польщі); по-четверте, в одній групі держав передумовою такої відповідальності є встановлення або засудження винної фізичної особи (Польща, Угорщина), у іншій така умова не передбачається (наприклад, Голландія, Словенія, Франція, Швеція); по-п'яте, у більшості європейських держав юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за незначну кількість злочинів, як правило, це корупція та легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом (окрім, наприклад, Франції, Польщі, Молдови, Румунії, де перелік таких складів злочинів значно ширший); по-шосте, кримінальній відповідальності підлягають здебільшого юридичні особи приватного права; по-сьоме, у більшості зарубіжних держав, законодавствами яких передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, міститься норма, яка вказує на те, що відповідальність юридичних осіб не звільняє від відповідальності винних фізичних осіб; по-восьме, така відповідальність, як правило, є додатковою щодо відповідальності винних фізичних осіб; по-дев'яте, у законодавствах багатьох розглянутих вище зарубіжних держав системи покарань для юридичних осіб як такої немає, оскільки основним і в багатьох випадках

єдиним видом покарання, який застосовується до юридичних осіб за вчинення злочину, є штраф. Його розмір коливається від мінімального 682 євро у Хорватії до необмеженого законодавством розміру у Великобританії, Ірландії. Також у більшості розглянутих держав передбачено можливість застосування до юридичних осіб таких видів покарань, як конфіскації майна, ліквідація юридичної особи, постійна чи тимчасова заборона здійснення діяльності; по-десяте, практика застосування норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб в усіх без виключення зарубіжних державах незначна, що свідчить про відносну новизну та недостатність розробки теоретичного підґрунтя цього інституту кримінального права.

2.2. Відмінність правової регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб за чинним законодавством окремих зарубіжних держав

Кримінальна відповідальність юридичних осіб у законодавстві зарубіжних держав має, як відзначено в попередньому підрозділі, значну кількість спільних рис, однак існують і відмінності щодо цього інституту кримінального права.

Однією з них, на наш погляд істотною, є та обставина, що законодавство різних зарубіжних держав передбачає різні види юридичних осіб, що неодмінно призведе до труднощів у процесі притягнення їх до такої відповідальності в іншій державі. Так, у США передбачено діяльність комерційних корпорацій, партнерств, компаній з обмеженою відповідальністю, некомерційних асоціацій і т.д. Юридичні особи у США можуть бути приватними або публічними. Найбільшого ж розповсюдження серед юридичних осіб у США набула т.зв. «корпорація», яка визначається як юридична сутність, що є відмінною від індивідів, які її утворюють. Під корпорацією розуміють будь-яку юридичну

особу за виключенням тих установ, які організовані або очолюються урядовим органом для виконання урядових програм¹.

Цікавим є й саме визначення поняття «юридична особа». Так, Звід Законів США у §18 (злочини та кримінальний процес) визначає поняття «юридична особа» як будь-яку особу, крім фізичної. А, наприклад, у ст. 10 Кримінального кодексу штату Нью-Йорк зазначається, що особа – це людина, а у необхідних випадках публічна чи приватна корпорація, неінкорпороване об'єднання, товариство, уряд чи урядова установа. Законодавство США визнало суб'єктом злочину державу, оскільки прямо передбачило таку можливість у наведеному вище визначенні. Безперечно, цей факт свідчить про високий рівень розвитку суспільства і держави².

У правовій системі Великобританії розрізняють шість основних форм комерційних організацій, зокрема: 1) публічні компанії з обмеженою кількістю акцій; 2) публічні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу; 3) приватні компанії з обмеженою кількістю акцій; 4) приватні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу; 5) партнерства з обмеженою відповідальністю; 6) європейські групи економічних інтересів (*European economic interest groupings*)³.

Законодавство Данії передбачає кілька видів юридичних осіб. Основою є їх поділ на комерційні та некомерційні. До комерційних законодавство цієї держави відносить: акціонерні товариства, приватні компанії, компанії з обмеженою відповідальністю, кооперативи з обмеженою відповідальністю, командитні товариства, європейські компанії, партнерства з персональною відповідальністю партнерів, комерційні фонди⁴.

¹ Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 110.

² Гришук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Гришук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 55.

³ Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 21-22.

⁴ Там само. – С. 34.

Законодавство Ірландії відповідно до Закону «Про компанії» юридичними особами визнає: приватні компанії з обмеженою кількістю акцій, публічні компанії, які обмежені гарантією ненаявного акціонерного капіталу, публічні компанії, обмежені гарантією наявного акціонерного капіталу, публічні компанії з обмеженою кількістю акцій.

Законодавство Мальти розрізняє кілька видів юридичних осіб, основним з яких є комерційне партнерство (компанія з обмеженою відповідальністю, генеральне партнерство та обмежене партнерство). Також у цій державі існують кооперативи товариства та асоціації.

У Голландії поняття юридичної особи тлумачиться у Цивільному кодексі. Юридичною особою визнаються: а) держава, провінції, муніципалітети й інші органи, які відповідно до Конституції можуть встановлювати правила або наділені законом владними повноваженнями; б) асоціації, кооперативи, товариства взаємного страхування, фонди та ін. Основними юридичними особами в Голландії є: компанії, фонди, асоціації, кооперативи.

Досить цікаво склалася ситуація щодо видів юридичних осіб та їх кримінальної відповідальності в Республіці Польща, адже, окрім юридичних осіб, кримінальній відповідальності підлягають певні колективні одиниці, які такого статусу не мають. Так, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» колективними суб'єктами є: юридична особа, а також організаційна одиниця, яка не має статусу юридичної особи, за винятком державної скарбниці, одиниць територіального самоуправління та їх об'єднань, державних органів та органів територіального самоуправління. Також ч. 2 зазначеної статті до колективних суб'єктів відносить торгову спілку з участю державної скарбниці; одиниці територіального самоуправління та їх об'єднання; спілку капіталу в організації; суб'єкта в стані ліквідації; підприємця, який не є фізичною особою; іноземну організацію. До некомерційних організацій належать: асоціації, політичні партії, профспілки, установи вищої освіти, церква.

Відповідно до польського Кодексу торгових товариств, прийнятого 15 вересня 2000 р., юридичні особи класифікуються за кількома ознаками. За належністю до органів влади розрізняють: державні юридичні особи (казначейство, державні підприємства); юридичні особи – органи самоуправління (муніципалітети, райони, воєводства); юридичні особи, які належать приватним особам і організаціям.

За метою діяльності юридичні особи поділяються на комерційні і некомерційні. До комерційних відносять: компанії, засновані на капіталі (акціонерні товариства); товариства – повне, партнерство, командитне товариство, командитно-акціонерне товариство; кооперативи; державні підприємства, які мають статус юридичної особи.

У Словенії розрізняють юридичних осіб публічного та приватного права. До осіб публічного права належать: Республіка Словенія, державні органи та органи місцевого самоуправління, а також зарубіжні держави. Поняттям осіб приватного права охоплюються комерційні та інші види юридичних осіб цивільного права. До таких, наприклад, належать: приватні необмежені компанії, компанії обмеженого партнерства, акціонерні компанії, акціонерні компанії обмеженого партнерства, компанії з обмеженою відповідальністю.

У Фінляндії існує кілька видів юридичних осіб. До них відносять: а) комерційні (генеральні партнерства, обмежені партнерства, компанії з обмеженою відповідальністю, кооперативи, приватні підприємства); б) некомерційні (асоціації та фонди). У главі 9 КК Фінляндії 1995 р. передбачається кримінальна відповідальність юридичних осіб. Відповідні зміни у фінське законодавство вносилися впродовж 2001–2003 рр.

У Швеції передбачено кілька видів юридичних осіб. До їх числа належать: компанії з обмеженою відповідальністю, товариства, кооперативні комерційні асоціації, трести та некомерційні асоціації.

В Естонії відповідно до положень Комерційного кодексу юридичні особи, як і в багатьох інших державах, поділя-

ються на осіб публічного та приватного права. До приватних належать: генеральні партнерства, обмежені партнерства, приватні обмежені компанії, публічні обмежені компанії, кооперативи, фонди, некомерційні асоціації. До публічних – державні та муніципальні органи.

У ст. 24-38 Цивільного кодексу Албанії визначено поняття юридичної особи та подано класифікацію на публічні (державні установи та підприємства) та приватні (компанії, асоціації, фонди й ін.).

У праві Ісландії поняття юридичної особи міститься у ст. 19b КК, яка зазначає, що юридичною особою є будь-яка особа, яка, не будучи фізичною особою, здатна набувати права та нести обов'язки. Беручи до уваги таке тлумачення, компанії, асоціації, підприємства, установи та фонди є юридичними особами.

У Македонії відповідно до Закону «Про торгіві компанії» 2004 р. визначено такі види юридичних осіб: генеральні партнерства, партнерства з обмеженою відповідальністю, компанії з обмеженою відповідальністю, акціонерні компанії з мінімальним капіталом, обмежені партнерства з акціями.

Законодавством Норвегії передбачено чотири основні типи юридичних осіб: компанії, співтовариства, організації, державні підприємства.

Поняття юридичної особи визначено у ст. 89 (6) КК Хорватії 1998 р. Відповідно до цієї статті під цим поняттям слід розуміти державну або приватну компанію, фонд, інститут, політичну чи соціальну організацію, громадське об'єднання, організацію місцевого самоуправління, а також самостійну правову одиницю, яка на постійній чи тимчасовій основі має владні повноваження.

У ст. 5 КК Бельгії передбачено кримінальну відповідальність юридичних осіб, до яких за Кодексом «Про компанії» 1999 р. (ст. 2) належать: комерційні партнерства, обмежені партнерства, товариства з обмеженою відповідальністю, кооперативні співтовариства з обмеженою або необмеженою відповідальністю, акціонерні товариства та європейські групи економічних інтересів.

В Угорщині види юридичних осіб визначені у главі III Цивільного кодексу. Це держава, державні компанії, державні економічні організації, трести, бюджетні агентства, кооперативи, спільні підприємства, компанії з обмеженою відповідальністю, компанії, які обмежені акціями, некомерційні компанії, публічні корпорації, фонди, спортивні асоціації, установи та асоціації. Крім того, згідно зі спеціальними нормативними актами до юридичних осіб належать муніципалітети, приватні пенсійні фонди, страхові інвестиційні фонди¹.

За законодавством Угорщини юридичні особи – це будь-які організації чи їх структурні одиниці, наділені правами індивідуального представлення, яких норми права визнають юридичними особами.

Французьке законодавство розрізняє юридичних осіб публічного і приватного права. До першого належать держава та уряд, місцева та регіональна влада, державні установи, професійні організації та групи публічного інтересу. До другого – асоціації, комерційні та некомерційні партнерства, групи економічних інтересів, профсоюзи, фонди, політичні партії та групи².

У Франції кримінальній відповідальності можуть також підлягати іноземні юридичні особи приватного права у випадках, коли юрисдикція французьких судів розповсюджується на вчинені діяння. Що стосується відповідальності іноземних юридичних осіб, відповідно до засад територіальності (дія кримінального закону у просторі), передбачених ст. 113-2 КК Франції, зарубіжні юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо злочин було вчинено на території Франції. Також норми КК Франції застосовуватимуться щодо іноземних юридичних осіб у разі вчинення ними злочину на території іншої держави, якщо такі дії будуть кваліфіковані як порушення фундаментальних інтересів французького народу (наприклад, підробка грошових знаків держави).

¹ Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 27.

² Там само. – С. 70-71.

Кримінальній відповідальності можуть підлягати й т.зв. «материнські компанії», якщо буде доведено, що вони дозволили, заохочували чи наказали іноземним дочірнім компаніям вчинити підкуп.

Аналізуючи зазначені положення, слід звернути увагу на проблеми функціонування різних правових систем. Однією з них є відмінності в тлумаченні поняття «юридична особа». Відповідно і види правових утворень є досить різними. Єдиним способом розв'язання цієї проблеми могло б бути ототожнення інституту юридичної особи в усіх державах, що, очевидно, неможливо.

Ще однією відмінністю в законодавствах окремих зарубіжних держав, яка безпосередньо пов'язана з вищерозглянутими видами юридичних осіб, є можливість притягнення до відповідальності деяких видів юридичних осіб публічного права (кількість таких держав незначна).

До прикладу, відомо, що перші проекти КК Франції 1970–1980 рр. не включали таких осіб у сферу дії кримінального закону. Однак у результаті обговорення цього питання в законодавчому органі кримінальна відповідальність була встановлена й для зазначених суб'єктів.

Відповідно до ст. 121-2 КК Франції будь-яка приватна чи державна юридична особа, яка не є державою (міжнародні та міжурядові організації прирівнюються до держави), незалежно від того, комерційна вона чи ні, зареєстрована у Франції чи за кордоном, підлягає кримінальній відповідальності. Кримінальна відповідальність місцевих та регіональних органів влади та їх груп можлива лише у результаті вчинення правопорушень, котрі є частиною діяльності, до якої може бути застосовано делегування державної служби (делегування публічних функцій публічному чи приватному оператору).

Отже, кримінальній відповідальності у цій державі підлягають юридичні особи як приватного, так і публічного права (за виключенням деяких із них).

У ст. 45 КК Албанії, яка введена Законом № 9275 від 16 вересня 2004 р., зазначено, що юридичні особи, крім держа-

ви, підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені їх службовцями чи представниками від їх імені. Також узаконено, що органи місцевого самоврядування можуть підлягати кримінальній відповідальності лише за дії, вчинені в процесі їх діяльності, які можуть здійснюватися публічними службами.

Подібні положення можна знайти й у КК Данії. Відповідно до секції 26 КК Данії кримінальна відповідальність застосовується до будь-якої юридичної особи: акціонерної компанії, кооперативу, партнерства, асоціації, фонду, муніципалітету й органів державної влади.

У Румунії ст. 135 КК (станом на 24.07.2009 р.) передбачає можливість притягнення юридичних осіб, за виключенням держав та урядів, до кримінальної відповідальності за злочини, вчинені для досягнення мети діяльності чи інших інтересів юридичної особи. У ч. 2 вказаної статті зазначено, що державні установи не підлягають кримінальній відповідальності за злочини, вчинені під час здійснення своєї діяльності. Закон не застосовується до органів державної влади та місцевого самоуправління. Всі інші юридичні особи, в тому числі державні компанії і політичні партії, також можуть підлягати кримінальній відповідальності.

Отже, законодавці деяких держав визнали за можливе притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб не лише приватного, а й публічного права. Не ставимо собі за мету критикувати чи підтримувати таке рішення законодавців цих держав, можливо, практика застосування таких положень виправдає себе. Однак говорити про доцільність прийняття такого рішення, зважаючи на рівень розробки інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб, як видається, передчасно.

Відмінною рисою в окремих державах є те, що юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від установлення чи покарання винних фізичних осіб.

До прикладу, з позиції діючого американського законодавства, як федерального, так і окремих штатів, корпорації за певних умов можуть підлягати кримінальній відповідальності поряд з фізичними особами або самостійно. Федеральне крими-

нальне законодавство передбачає багато сфер діяльності, де кримінальна відповідальність покладається безпосередньо на корпорації: порушення законодавства про охорону навколишнього середовища, фінансова сфера, виробництво (випуск недоброякісної продукції) і т.д.

Юридична особа може бути звинувачена у злочинному діянні навіть у тих випадках, коли не було встановлено конкретної винної фізичної особи. На час розслідування орган управління організацією може бути відсторонений від виконання своїх обов'язків. При цьому нова адміністрація юридичної особи може визнати вину і забезпечити надання документації та інших доказів, які дозволять здійснити ідентифікацію і судове переслідування винних фізичних осіб.

Окрім того, у Законі «Про іноземну корупційну практику» зазначено, що організації і пов'язані з нею фізичні особи «самотійно» і «незалежно» підлягають кримінальній відповідальності за корупційні діяння (глава 15 Зводу законів США, Секція 78dd-1 і наст.). Кримінальне переслідування фізичних осіб, які є виконавцями, підбурювачами, пособниками активного хабарництва чи відмивання грошей не звільняє від кримінальної відповідальності організації.

Досить розповсюджена й практика укладення корпорацією т.зв. «угоди про визнання вини» із зобов'язанням відшкодувати встановлену шкоду від незаконної діяльності в обмін на відмову обвинувальних органів переслідувати конкретних фізичних осіб. Саме така практика була використана у процесі розслідування діяльності корпорації, яка забруднювала сміттям та відходами виробництва околиці Нью-Йорка¹.

Такі угоди про визнання вини між корпорацією та стороною обвинувачення федеральне кримінальне законодавство дозволяє укладати у разі вчинення тяжких злочинів (фелонії). Як зазначено у § 9 посібника для прокурорів США – нормативного акта роз'яснювального характеру, що містить загальні положен-

¹ Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – С. 55.

ня про розслідування федеральних злочинів, – процесуальні угоди про звільнення корпорації від кримінального переслідування слід укладати у тих випадках, коли запропоноване юридичною особою добровільне співробітництво відповідає інтересам суспільства, а інші засоби одержання згоди на таке співробітництво недоступні або не є ефективними. Суть такої угоди полягає у повному або частковому визнанні вини з боку корпорації-порушника (що сприяє успішному розслідуванню та винесенню обвинувального вироку) в обмін на зменшення обсягу обвинувачення та/або зміну чи зменшення розміру кримінальної санкції¹. Як зазначає Д.В. Каменський, американській судовій практиці відомі також випадки, коли угода про визнання вини укладалась між стороною державного обвинувачення та агентом корпорації – фізичною особою в обмін на надання доказів злочинних дій з боку корпорації, а також на гарантії виступати як свідок сторони обвинувачення під час судового процесу проти своєї компанії. Такий агент отримує правові «привілеї» у виді звільнення від кримінальної відповідальності чи зменшення обсягу висунутого проти нього обвинувачення, зміни виду та розміру покарання. Предметом такої угоди стає кримінальне переслідування саме корпорації-порушника².

У Словенії відповідно до Закону «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії» 1999 р. відповідно до ст. 27 (2) процедура щодо юридичної особи розпочинається одночасно з переслідуванням винних фізичних осіб. Однак у випадку, якщо фізична особа володіє визначеним державою імунітетом, переслідування організації ініціюється окремо. Отже, юридична особа у цій державі може за певних умов підлягати відповідальності самотійно.

За шведським законодавством лише фізичні особи можуть бути суб'єктами злочину. Однак КК Швеції передбачає систему

¹ Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 45.

² Там само. – С. 45.

санкцій, які можуть бути застосовані до юридичної особи. Якщо злочин було вчинено в процесі здійснення діяльності компанії шляхом грубого ігнорування обов'язків чи юридична особа не вжила заходів щодо запобігання злочину, то компанію можна покарати «корпоративним» штрафом (Секція 7 глава 36 КК Швеції). При цьому встановлення винної фізичної особи також не є обов'язковою умовою накладення на юридичну особу покарання.

У секції 48а КК Норвегії зазначено, що в разі порушення кримінально-правової норми особою, яка діяла від імені юридичної особи, остання підлягає накладенню штрафу. Ця норма застосовується навіть у випадках, коли фізична особа не може бути покарана за порушення закону (неосудність, імунітет).

Окреслене законодавче вирішення кримінальної відповідальності юридичних осіб у вказаних вище державах викликає сумнів. Юридична особа, як уже неодноразово зазначалось, діє через певних фізичних осіб, тому, на наш погляд, обов'язковою і необхідною умовою повинно бути встановлення таких фізичних осіб та доведення їхнього злочинного діяння від імені та на користь юридичної особи, що може бути визначено лише обвинувальним вироком суду. Тому така відповідальність, як видається, повинна буди лише додатковою до відповідальності фізичних осіб, в іншому ж випадку підстав такої відповідальності немає.

Варто також зазначити, що кримінальна відповідальність юридичних осіб у більшості зарубіжних держав передбачається у нормах кримінального кодексу (Голландія, Данія, Естонія, Ісландія, Македонія, Мальта, Молдова, Румунія, Угорщина, Франція, Чорногорія). У деяких така відповідальність відображена в окремому законі (Албанія, Польща, Хорватія), або норми містяться як у КК, так і в інших нормативно-правових актах (США, Англія).

Найбільш складно така відповідальність регламентована у США. А.С. Нікіфоров зробив спробу згрупувати закони США, за порушення яких передбачається кримінальна відповідальність юридичних осіб на федеральному рівні, і дійшов висновку, що корпорація підлягає такій відповідальності на основі: 1) антитрестового законодавства; 2) законів проти неправдивих рекламних

оголошень; 3) національного законодавства про трудові відносини та 4) законів про порушення патентного права, авторського права та правил про товарні знаки¹.

Найбільш розгорнута законодавча конструкція корпоративної кримінальної відповідальності міститься у розробленому Інститутом американського права Примірному кримінальному кодексі США. Цей нормативний документ має рекомендаційний характер і застосовується як зразок для прийняття кримінальних кодексів окремих штатів. Про відповідальність корпорацій, неінкорпорованих об'єднань і осіб, що діють в їх інтересах, зазначається у ст. 2.0794.

Корпорація може бути засуджена за здійснення дій, якщо:

1) діяння є порушенням або визначене не кодексом, а іншим актом, у якому прямо виражена мета законодавця полягає у покладанні відповідальності на корпорацію за поведінку агента, що діє в її інтересах у межах своєї посади або службового становища; в інших випадках закон прямо вказує на агентів, за поведінку яких корпорація підлягає відповідальності, або обставини, за які вона підлягає відповідальності;

2) діяння полягає у невиконанні покладеного законом на корпорацію спеціального обов'язку вчиняти позитивні дії;

3) діяння було дозволено, наказано, виконано або необачно допущено радою директорів або агентом – керівником високого рангу, які діють в інтересах корпорації у межах своєї посади або свого службового становища².

Крім федерального рівня, кримінальна відповідальність корпорацій передбачена законодавством окремих штатів. Зокрема, кримінально-правові норми законодавства штату можуть застосовуватись у випадку вчинення хабарництва у приватному секторі, коли до вказаних дій не причетні публічні службові особи.

¹ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 58.

² Мелешко Н. П. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика) / Н. П. Мелешко, Е. Г. Тарло. – М. : Юрлитинформ, 2003. – С. 209.

Так, законодавець штату Огайо, сприйнявши рекомендації Примірного КК, в § 2901.23 КК штату передбачив кримінальну відповідальність організації, під якою розуміють корпорацію, що створена з метою отримання прибутку або без такої мети, товариство з обмеженою відповідальністю, а також спільне ризиковане підприємство, неінкорпоративну організацію і т.д.¹

У § 20.20 КК штату Нью-Йорк визначено, що корпорація визнається винною у вчиненні посягання, якщо: а) поведінка, яка є посяганням, полягає у невиконанні покладених законом на корпорацію спеціальних обов'язків; б) посягання було здійснено, санкціоновано, витребувано, наказано чи допущено з необережності радою директорів чи високопоставленим агентом-керівником, які діяли у межах свого службового становища та в інтересах корпорації; в) посягання було здійснено агентом корпорації, який діяв у межах свого службового становища та в інтересах корпорації.

У КК штату Пенсільванія, де всі питання, пов'язані з кримінальною відповідальністю юридичних осіб, містяться в одній нормі (ст. 307), звертають на себе увагу наступні обставини: 1) відповідальності підлягають корпорації (юридичні особи) та «організації» (некорпоративні об'єднання, які не володіють статусом юридичної особи); 2) у тексті закону передбачена можливість абсолютної, «суворої» відповідальності, тобто кримінальної відповідальності за принципом об'єктивного ставлення у вину; 3) зазначаються три випадки субститутивної відповідальності фізичних осіб за злочини, вчинені корпорацією; 4) у тексті закону дається визначення (аутентичне тлумачення) основних понять: агент, агент високого рівня, корпорація².

Безпосередньо кримінальній відповідальності корпорацій у КК штату Іллінойс присвячена ст. 5/5.4. Корпорація може підлягати кримінальній відповідальності за умови, що вчинене ді-

¹ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 280-281.

² Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 67.

яння повинно бути передбачено ст.ст. 11-20, 11.20.1 чи 24-1 КК чи ст. 44 Закону «Про захист навколишнього середовища» (Environmental Protection Act), який був схвалений 29 червня 1970 р. з поправками (415 ILCS5/44).

Цікавою також є правова регламентація кримінальної відповідальності корпорацій в Англії. Основним нормативним актом цієї держави, який регулює створення і діяльність юридичних осіб, є Закон «Про компанії» 1985 року. Загальні ж засади кримінальної відповідальності юридичних осіб передбачені Законом «Про тлумачення» 1978 року. Юридична особа в Англії може підлягати кримінальній відповідальності за корупційні діяння, відмивання доходів і фінансування тероризму (торгівля впливом, на відміну від США, у Англії не криміналізована).

Відповідальність за корупцію в Англії передбачена у трьох різних кримінальних законах, зокрема: Законі «Про запобігання корупції в публічних органах» 1889 р. і законах «Про запобігання корупції» 1906 і 1916 рр. Вказані закони розглядаються як один і застосовуються на всій території держави. Вони охоплюють активну та пасивну корупцію як у публічному, так і в приватному секторі. Суб'єктом корупційних діянь можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (Закон «Про тлумачення»).

Одним з останніх нормативних актів, який стосується відповідальності юридичних осіб в Англії, є Постанова уряду «Про відмивання грошей» (вступила у силу з 1 березня 2004 р.), яка була прийнята з метою імплементації Директиви 2001/97/ЄС «Про попередження використання фінансової системи для цілей відмивання грошей» (т.зв. Другої директиви ЄС із відмивання грошей). Постанова віднесла до суб'єктів легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, також радників з оподаткування, бухгалтерів, ревізорів та юристів (у випадку їх участі у фінансовій угоді чи угоді з нерухомістю). Зазначена Постанова вимагає від юридичних осіб створення системи контролю з метою запобігання відмиванню грошей та створення належної внутрішньої системи звітності, яка забезпечить об'єктивне інформування спеціально створеного підрозділу – Національної служби кримінальних розслідувань (National Criminal Intelligence Service).

У державах континентальної Європи норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб містяться, як правило, в КК або в окремому законі, хоча, наприклад, у Франції така відповідальність передбачена й іншими нормативно-правовими актами.

Більше того, в окремих державах внесено відповідних змін до КК передувало передбачення такого виду відповідальності в інших нормативно-правових актах, а лише згодом законодавцем були прийняті відповідні зміни до КК. Так, у Голландії був прийнятий Кодекс економічних деліктів для того, щоб відновити конкурентоздатність у відносинах, оскільки одним із завдань вчинення економічного злочину є досягнення переваги на ринку. Однак цього разу законодавець визнав недоречним посилення відповідальності для тих службовців корпорації, які можуть вчинити у процесі своєї професійної діяльності злочинні діяння, не визначив додаткові види покарання для фізичних осіб, а встановив кримінальну відповідальність юридичних осіб, на яких покладено обов'язок дотримуватись закон. Як зазначив Р.А. Торрінга, «конкуренти корпорації не будуть захищені кримінальним переслідуванням і покаранням лише фізичної особи, яка вчинила злочин у межах сфери юридичної особи. Сама юридична особа повинна бути покарана, і таким чином вона втратить отримані переваги...»¹. Тому ідея кримінально-правової відповідальності юридичних осіб була позитивно сприйнята у голландській теорії права. Спеціальним кримінальним законом таку відповідальність було передбачено і в інших законодавчих актах, а в 1976 р. у Голландії законодавець запровадив можливість притягнення до відповідальності юридичних осіб безпосередньо у КК².

Однак якщо в законодавствах окремих зарубіжних держав з огляду на їх специфіку наявність норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб поза КК прийнятна, то така ситу-

¹ Torringa R. A. De rechtspersoon als dader; strafbaar leidinggeven aan rechtspersonen, Monografien Strafrecht, Gouda Quint BV. – 1988. – Pan 2,2nd edition. – P. 24.

² Adam Kasprzyk. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych / Adam Kasprzyk // Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Katolicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin, 2005. – P. 13.

ація неприпустима в нашій державі, ґрунтуючись на положеннях ст. 3 КК України. Тому в разі підтримання законодавцем нашої держави ідеї корпоративної кримінальної відповідальності неодмінно потрібно внести відповідні зміни до КК.

Певні відмінності у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб в окремих зарубіжних державах можна знайти й щодо діянь, за які такі суб'єкти підлягають відповідальності. Як зазначалось у попередньому підрозділі, перелік злочинів, за які юридична особа підлягає відповідальності, у більшості держав незначний та здебільшого обмежується корупційними діяннями і відмиванням грошей. Проте у деяких державах цей перелік значно ширший.

Так, питання про правомірність і доцільність установлення кримінальної відповідальності корпорацій для американських криміналістів уже давно не є дискусійним. З моменту її встановлення все більше розширюється перелік діянь, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності. Корпорація не визнається суб'єктом злочину лише у двох випадках: 1) коли санкція норми не містить покарання у вигляді штрафу як основного виду покарання, що застосовується до корпорацій; 2) коли злочин не може бути вчинений юридичною особою через специфічну юридичну природу (згвалтування, спричинення тілесних ушкоджень та ін.)¹.

Для звинувачення юридичної особи в активному хабарництві, торгівлі впливом чи відмиванні грошей корпорація не обов'язково повинна отримати реальну вигоду. Щодо торгівлі впливом, то такий термін у законодавстві США не передбачений. Залежно від прояву такого роду злочинної поведінки застосовують різноманітні федеральні закони («Про шахрайство з федеральною поштою», «Про вимагання», «Про порушення Федерального закону про транспорт» та ін.)².

¹ Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 41.

² Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – С. 113.

Звісно, злочини юридичних осіб найчастіше мають економічне спрямування. Саме тому сучасні американські дослідники Маршалл Клайнард і Петер Йігер виокремлюють шість основних видів корпоративних злочинів в економічній сфері: 1) порушення адміністративних актів і постанов, наприклад, недотримання урядових розпоряджень про відкриття бракованих товарів або відмова від будівництва водо- і повітроочисних споруд; 2) порушення природоохоронних розпоряджень (забруднення води та повітря, забруднення місцевості нафтою або хімічними продуктами); 3) фінансові правопорушення (незаконні субсидії політичним організаціям, підкуп політиків, порушення валютного законодавства та ін.); 4) недотримання положень про захист і безпеку праці; дії, що суперечать положенням про працю та заробітну плату, в тому числі дискримінація найманих робітників за ознакою раси, статі або релігії; 5) виробничі злочини, наприклад, виробництво та продаж небезпечних для життя або таких, що створюють загрозу, автомобілів, літаків, автопокришок, приладів, продовольчих товарів, ліків і т.п.; 6) нечесна торговельна практика, наприклад, порушення умов конкуренції, установлення договірних цін і нелегальний поділ ринку¹.

Цікавим є той факт, що у США можна знайти приклади притягнення корпорацій до відповідальності за злочини проти життя та здоров'я людини, чого не передбачають законодавства більшості держав, де такий вид відповідальності наявний. Наприклад, у 1978 р. генеральний аторней штату Індіана пред'явив компанії Форд обвинувачення у вбивстві трьох людей, які згоріли в автомобілях марки «Пінто». Розслідуванням було встановлено, що керівництво компанії випустило автомобілі цієї марки у продаж, володіючи інформацією, що бак цих автомобілів розташований у небезпечному місці й під час зіткнення може вибухнути. Цей випадок став першим в історії американського пра-

¹ Гришук В. К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В. К. Гришук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 83.

восуддя, коли корпорації було пред'явлено обвинувачення у такому виді злочину, як вбивство¹.

У Великобританії, як і в США, також здійснювались спроби притягнути юридичну особу до відповідальності за злочини проти життя особи – вбивство з вини корпорації. Зокрема, у червні 1989 р., невдовзі після катастрофи парома «Herald of Free Enterprises», директор служби кримінального переслідування під великим тиском громадськості вирішив висунути обвинувачення стосовно окремих членів екіпажу та проти компанії «P.L.O». В результаті цієї трагедії загинуло майже двісті осіб, а причиною стало те, що паром вплив з гавані з навістіж відчиненим носовим люком. Зрештою, обвинувачення зняли за недостатністю доказів.

В Англії у грудні 1994 р. організацію засудили за просте вбивство з її вини. Такий вирок був постановлений після трагедії у затоці Лайн-бей, коли загинуло кілька школярів. Фабула справи була наступна: група підлітків разом зі своїми вчителями вирушили на каное до відпочинкового центру. Хоча діти не мали спеціальної підготовки, їх вивели у море попри непогоду й без дотримання належних заходів безпеки. Каное перекинулось, і два хлопчики та дві дівчинки втопились. Під час судового розгляду було оприлюднене свідчення, згідно з яким директор центру не звертав належної уваги на заходи безпеки. Директора – Пітера Кайта – та його компанію «OLL Ltd.» звинуватили у простому вбивстві. У підсумку компанія була оштрафована на 60 000 фунтів стерлінгів, а директора засудили до трьох років позбавлення волі².

Випадки притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності за вбивство зустрічаються і в судовій практиці Голландії. В одній із справ, розглянутих голландськими судами, лікарня була обвинувачена у вбивстві людини після того, як

¹ Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – С. 53.

² Гришук В. К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В. К. Гришук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 82.

пацієнт помер під час хірургічної операції внаслідок застосування працівниками лікарні застарілого анестезіологічного обладнання. Окрім того, що вказана справа була першим випадком у Голландії, коли корпорацію обвинуватили у вбивстві людини, це було результатом об'єднання вини різних індивідуумів, які були причетними до цієї справи (не лише тих, хто брав участь у проведенні хірургічної операції, а й керівництва лікарні, яке було винне у наявності в лікарні застарілого обладнання). Суд також підкреслив той факт, що керівництво лікарні могло і повинно було запобігти використанню ненадійного обладнання¹.

Значно ширший перелік складів злочинів, за які юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, передбачений законодавством Польщі. У ст. 16 Закону «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» зазначено, зокрема, що колективні суб'єкти підлягають кримінальній відповідальності за окремі злочини у сфері господарської діяльності, страхування, обігу облігацій, банківській сфері, права промислової власності, діяльності торгових спілок, зовнішньоторгівельного обігу, оборонній сфері, грошового обігу та обігу цінних паперів, службової діяльності (хабарництво, платна протекція), охорони інформації, достовірності документів, сексуальної свободи і звичаїв, довкілля, публічного порядку, конкуренції, інтелектуальної власності, оподаткування, цільового використання коштів та обігу товарів через державний кордон.

Французький кримінальний кодекс також установлює відповідальність юридичних осіб за досить широкий спектр злочинів. Серед них: злочини проти людства; ненавмисні посягання на життя та недоторканність людини; виготовлення, імпорт, експорт, перевезення, зберігання, передача наркотиків; створення ситуацій, небезпечних для інших осіб; проведення експериментів над людьми; дискримінація фізичної або юридичної особи; звідництво; створення умов праці та проживання, не суміс-

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олексій Олексійович. – К., 2008. – С. 81-82.

них з людською гідністю; посягання на приватне життя; наклеп; посягання на права людини, пов'язані з використанням картотек і обробкою даних на ЕОМ; посягання на родинні зв'язки; різні види крадіжок; вимагання та шантаж; шахрайство; зловживання довірою; зловживання заставою або арештованим майном; створення фіктивної неплатоспроможності; придбання майна, свідомо здобутого злочинним шляхом; ушкодження, поломка, псування майна; посягання на системи автоматизованої обробки даних; посягання на основні інтереси нації (зрада, шпигунство, змова і т.д.); тероризм; організація та участь у бойових групах; давання хабара та торгівля впливом; протидія виконанню суспільних робіт; незаконне присвоєння функцій; незаконне присвоєння звань і використання посади в рекламі; посягання на правосуддя у кримінальних справах; підробка документів; підробка грошей, цінних паперів, поштових марок; фальсифікація знаків державної влади.

Кримінальним кодексом Республіки Молдова (введений в дію Законом № 1160-XV від 21 червня 2002 р.) у ч. 4 ст. 21 також передбачено досить широкий перелік злочинів, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності. Так, юридична особа, здійснюючи підприємницьку діяльність, підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочинів, передбачених статтями 215–218 (розповсюдження епідемічних захворювань – ст. 215; виробництво (фальсифікація), транспортування, зберігання або реалізація продуктів (товарів), небезпечних для життя чи здоров'я споживачів, – ст. 216; незаконний обіг наркотичних, психотропних речовин чи прекурсорів – ст. 217; незаконне призначення наркотичних або психотропних препаратів – ст. 218 КК), 221 (руйнування або псування пам'ятників історії і культури), 223–246 (порушення вимог екологічної безпеки – ст. 223; порушення правил обігу радіаційних, бактеріологічних та токсичних речовин, матеріалів і відходів – ст. 224; умисне приховування або надання неправдивих даних про забруднення навколишнього середовища – ст. 225; невиконання обов'язків щодо ліквідації наслідків екологічних порушень –

ст. 226; забруднення ґрунтів – ст. 227; порушення вимог щодо охорони надр – ст. 228; забруднення вод – ст. 229; забруднення повітря – ст. 230; незаконна порубка лісу – ст. 231; знищення чи пошкодження лісових масивів – ст. 232; незаконне полювання – ст. 233; незаконне заняття рибним, тваринним або іншими добувними промислами – ст. 234; порушення режиму управління та захисту природних територій, які охороняються державою, – ст. 235; виготовлення чи збут підроблених грошей або цінних паперів – ст. 236; виготовлення чи збут підроблених кредитних карток або інших платіжних документів – ст. 237; отримання кредиту шляхом обману – ст. 238; порушення правил кредитування – ст. 239; використання не за призначенням коштів внутрішніх або зовнішніх кредитів, які надані під гарантії держави, – ст. 240; незаконне заняття підприємницькою діяльністю – ст. 214; псевдопідприємництво – ст. 242; відмивання грошей – ст. 243; ухилення підприємств, установ і організацій від сплати податків – ст. 244; зловживання, пов'язані з випуском цінних паперів, – ст. 245; обмеження вільної конкуренції – ст. 246), 248–251 (контрабанда – ст. 248; ухилення від сплати митних платежів – ст. 249; перевезення, зберігання чи реалізація підакцизних товарів без маркування їх контрольними або акцизними марками – ст. 250; присвоєння, відчуження, підміна чи приховування закладеного, арештованого чи конфіскованого майна – ст. 251 КК), 257 (неякісне будівництво) та 259–261 (несанкціонований доступ до комп'ютерної інформації – ст. 259; внесення або розповсюдження шкідливих комп'ютерних програм – ст. 260; порушення правил безпеки інформаційних систем – ст. 261).

Отже, законодавці окремих держав визнали за можливе та передбачили у нормах кримінального законодавства можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності за велику кількість злочинів, не обмежившись при цьому виключно економічною сферою. Це, на нашу думку, більш слушний підхід, оскільки діяльність юридичних осіб зачіпає різні сфери суспільного життя і шкоду нанести може не лише певним економічним інтересам. Зазначене, на нашу думку, слід брати до

уваги під час визначення можливих складів злочинів, за які юридична особа може підлягати відповідальності у разі позитивного вирішення цього питання в нашій державі.

Розбіжності у законодавстві зарубіжних держав можна виявити й щодо видів покарань, які застосовуються до юридичних осіб. Як уже зазначалось, у всіх без виключення державах, де таку відповідальність передбачено, основним і в багатьох випадках єдиним видом покарання є штраф. У більшості цих держав також передбачено можливість застосування до юридичних осіб конфіскації, позбавлення права займатись певною діяльністю та ліквідація. Однак, як і у випадку з видами злочинів, у деяких державах перелік покарань значно ширший.

Так, у Республіці Польща Закон «Про відповідальність колективних суб'єктів за дії, заборонені під загрозою покарання» від 28 жовтня 2002 р. передбачає значно ширший перелік покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб. За вчинення злочину, відповідно до ст. 9, на колективний суб'єкт, окрім штрафу, до юридичної особи можуть бути застосовані такі покарання: заборона рекламування здійснюваної діяльності, виробів, які виробляє або реалізує юридична особа, послуг; заборона користуватися дотаціями, субвенціями або іншими формами фінансової допомоги з публічних джерел; заборона користуватися допомогою міжнародних організацій, членом яких є Республіка Польща; заборона отримання публічних замовлень; заборона здійснення певного виду основної чи додаткової діяльності; опублікування вироку. Цікавим є те, що відомості про притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності вносяться до національного реєстру злочинності і є загальнодоступними.

У Норвегії підприємство відповідно до рішення суду може бути позбавлено права не тільки займатись підприємницькою діяльністю, а й займатись нею у визначених судом формах.

У Хорватії Закон «Про відповідальність юридичних осіб за кримінальні злочини» передбачає застосування також певних «заходів безпеки», до яких належать: професійні заборони, заборона укладання угод, заборона отримання ліцензій, дозволів, конфіскація та опублікування вироку.

У ст. 21 Закону Словенії «Про відповідальність юридичних осіб за злочинні дії», крім штрафу, конфіскації майна та ліквідації юридичної особи, передбачено два додаткових обмеження для організацій: 1) заборона діяльності на основі ліцензій, дозволів чи концесій, наданих державними органами; 2) заборона у придбанні ліцензій, використання концесій.

У Франції, крім уже зазначених видів покарань, до юридичних осіб передбачені покарання, що істотно обмежують майнові права юридичної особи, які стосуються кредитно-фінансової сфери: заборона залучати вклади населення та заборона застосовувати в обігу чеки або кредитні картки. Заборона залучати вклади населення може бути призначена на п'ять років або безстроково і полягає у забороні звертатись до населення з метою отримання вкладів чи розповсюдження серед населення цінних паперів юридичної особи, заборона користуватися допомогою кредитних, фінансових установ чи біржових товариств, а також використовувати всі види реклами з цією ж метою. Зазначені покарання можуть застосовуватись за окремі посягання проти власності, державного управління (підкуп посадової особи та ін.).

У Румунії, крім штрафу, ліквідації та припинення певного виду діяльності, до юридичних осіб передбачено можливість застосування покарання у виді ліквідації відділення юридичної особи на строк від 3 місяців до 3 років (ст. 142 КК); заборони на участь у державних закупівлях на строк від 1 до 3 років (ст. 143 КК); поміщення під судовий нагляд на строк від 1 до 3 років (ст. 144 КК); опублікування вироку суду (ст. 145 КК).

Що стосується санкцій, які можуть бути застосовані до юридичних осіб у державах англо-американської системи права, слід зазначити, що вони, як і в окремих європейських державах (Франція, Польща тощо), досить різноманітні. Так, у США організаціям може бути заборонено займатись підприємницькою діяльністю й укладати правочини з федеральними органами влади, відмовлено у наданні ліцензії на імпорт і т.д. До юридичної особи може також застосовуватись штраф та конфіскація (як у кримінально-правовому, так і цивільному порядку).

Повна конфіскація майна як захід, що є видом «колективної смертної кари», передбачено законодавством США щодо організацій, які вчинили злочин, не тільки з метою усунення корпорації за межі бізнесу, але й позбавлення її можливості діяти. Мета цього заходу – конфіскувати все майно збанкрутілої фірми, яке залишилося після сплати всіх законних вимог добросовісним кредиторам¹.

Крім цього, за законодавством США вироки, винесені судами, можуть також передбачати положення, які забороняють організаціям здійснювати певні дії або істотно обмежують їх. Так, у ст. 30 Закону США «Про чистоту повітря» (1970 р.) передбачено можливість обмеження діяльності підприємства з метою зменшення викидів забруднюючих речовин в атмосферу у випадках виникнення критичної небезпеки. Прикладом подібної ситуації може бути випадок, що стався у листопаді 1971 року в м. Бірмінгемі (штат Алабама). Значні викиди забруднюючих речовин загрожували спричинити шкоду місцевим жителям. Для розв'язання ситуації було видано судовий наказ, що заборонив діяльність 23 підприємств². Іншим прикладом таких заходів є можливість застосування до юридичної особи, яка обвинувачена у вчиненні злочину, т.зв. випробувального терміну (*a term of probation*). Відповідно до § 3551 (с) 18 Зведення законів США як умова випробування від компанії вимагається утримання від вчинення будь-яких незаконних дій.

Як уже зазначалося, штраф передбачений у всіх зарубіжних державах, де юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, однак існують відмінності у розмірі штрафу і методах обчислення його суми.

В одних державах законодавством передбачено чітко встановлені межі розміру штрафу (Мальта, Голландія, Словенія,

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 85-86.

² Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды / Башмаков Г. С., Боголюбов С. А., Бринчук М. М., Булгакова Л. И. и др.; отв. ред.: О.С. Колбасов, Н. И. Краснов. – М. : Наука, 1985. – С. 197.

Швеція, Естонія, Албанія, Македонія, Хорватія), в інших розмір штрафу нормами права не обмежується, а надається на розсуд суду (Великобританія, Данія, Ірландія).

В окремих державах розмір штрафу залежить від певного критерію. В Угорщині, наприклад, це фінансова вигода, яка прирівнюється максимально до трикратного розміру отриманої чи такої, що могла бути отримана в результаті злочинного діяння. В Республіці Польща на юридичну особу накладається *штраф* у розмірі до 10% доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, отриманий у році, що передує року прийняття судового рішення. Якщо ж такий дохід менший від 1 млн злотих, то штраф визначається у розмірі до 10% видачків колективного суб'єкта у році, який передує рокові прийняття судового рішення.

Секція 48b КК Норвегії передбачає критерії, якими повинні керуватися відповідні органи, приймаючи рішення щодо накладення штрафу на юридичних осіб у кримінально-правовому порядку. До них належать: а) профілактичний ефект штрафу; б) ступінь тяжкості злочину; в) можливість запобігти вчиненню злочину юридичною особою шляхом загального керівництва, інструктажів, навчання, здійснення контролю чи інших заходів; г) мета вчинення злочину (чи він вчинений в інтересах організації); д) чи отримала юридична особа або чи могла отримати будь-яку перевагу в результаті вчинення злочину; е) економічне становище юридичної особи; є) чи застосовувались інші санкції до юридичної особи або винних фізичних осіб за вчинення цього діяння.

Цікавим є спосіб визначення штрафу в Румунії. Так, ст. 137 КК дає вказівку на те, що штраф визначається відповідно до кількості днів, яка визначається залежно від санкції статті КК. Розмір штрафу, який коливається у межах від 100 до 5000 леїв, множить на певну кількість днів (від 30 до 600), зокрема: а) від 60 до 80 днів, якщо санкція статті передбачає покарання у виді штрафу; б) від 120 до 240 днів, якщо санкцією передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше 5 років; в) від 180 до 300 днів, якщо передбачено покарання у виді по-

збавлення волі на строк не більше 10 років; г) від 240 до 420 днів – якщо передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 20 років; д) від 360 до 510 днів, якщо санкція статті передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк більше 20 років або довічне позбавлення волі. Тобто мінімальний розмір штрафу – 3 тис., максимальний – 3 млн леїв (982 та 982 тис. дол. США відповідно). Суд, зважаючи на обставини справи, може збільшити розмір штрафу на 1/3, однак не більше максимального його розміру (600 днів).

О.О. Михайлов звертає увагу на те, що залежно від сфери розповсюдження штрафів, які зазвичай накладають на корпорації, розрізняють різні цілі й методи обчислення суми штрафу задля того, щоб він був справедливий та ефективний. Зокрема, вказаний автор зазначає, що у ряді держав штраф, який накладається на компанію, обчислюється як багаторазовий штраф за деякі правопорушення громадян, який він називає коефіцієнтом-множником¹. Як зразок, О.О. Михайлов наводить такі приклади. У Франції такий коефіцієнт-множник дорівнює п'яти. У низці національних законодавств встановлено максимальні штрафи від 1 до 20 млн дол. США. Деякі закони не визначають максимальний ліміт штрафу (Канада, Данія). Антимонопольне законодавство Європейського Союзу передбачає компроміс між фіксованим штрафом та інтересами підприємства шляхом встановлення суми, виходячи з 10% обороту компанії в поточному році. У ФРН верхня межа грошового штрафу в разі вчинення злочину особою, що діє в межах юридичної особи, становить 1 млн євро. У випадку порушення приписів картельного права вона може значно піднятися, перевищуючи цю суму².

Для досягнення максимального ефекту від покарання в окремих державах розроблено керівні засади застосування до юридичних осіб штрафів. Наприклад, в Австралії, призначаючи штрафи для юридичних осіб у порядку кримінального переслі-

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 94.

² Там само. – С. 94-95.

дування, беруть до уваги характер і сферу незаконного діяння, будь-які викликані ним втрати і спричинену шкоду, супутні обставини і попередні правопорушення. Також беруть до уваги розмір компанії, її становище на ринку, наявність або відсутність мети вчинення злочину, період, упродовж якого він здійснювався, чи було порушення результатом керівництва вищого або нижчого рівня адміністрації, чи відповідала політика і «корпоративна культура» компанії федеральному законодавству, чи співпрацювала компанія з владними системами¹. Подібні критерії містяться у керівних вказівках США, а також в антимонопольних прецедентах Європейського Суду².

Отже, і в цьому питанні в законодавстві окремих держав наявні певні відмінності, однак з огляду на специфіку юридичної особи та особливості саме кримінальної відповідальності ми підтримуємо законодавців, які у нормах законодавств передбачили можливість застосування до юридичних осіб таких видів покарань, як штраф, заборона заняття певними видами діяльності, конфіскація майна та ліквідація юридичної особи. Саме така система покарань юридичних осіб, на нашу думку, є найбільш оптимальною.

Наявні й інші відмінності у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах. Такі відмінності поодинокі і, як правило, містяться лише у нормах окремо взятої держави. Так, до прикладу, законодавство Ісландії передбачає, що неналежний контроль з боку фізичної особи, який зумовлює покарання юридичної особи, може спричинити застосування покарання лише у випадку, якщо він є результатом злочинної недбалості. Тобто, на думку законодавця цієї держави, умисно юридична особа вчинити злочин не може. Така позиція нам незрозуміла та не підтримується.

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 85.

² Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 95-96.

Також слід звернути увагу на те, що у деяких зарубіжних державах встановлено т.зв. квазікримінальну (адміністративно-кримінальну) відповідальність юридичних осіб. Зокрема, такий вид відповідальності, як зазначалось, передбачений у Австрії, Італії, Іспанії, ФРН. Наприклад, у 1990 р. таку відповідальність введено в Італії за порушення законодавства про свободу конкуренції¹.

Подібна ситуація з кримінальною відповідальністю юридичних осіб склалася в Іспанії. Кримінальне законодавство цієї держави, хоч загалом не визнає такого виду відповідальності, однак у ст. 194 КК передбачає можливість постійного або тимчасового закриття установ чи окремих приміщень, призначених або не призначених для публічного відвідування, якщо вони використовувалися для вчинення злочинів, пов'язаних із проституцією.

Зважаючи на вказані тенденції, маємо підстави стверджувати, що регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах, як видається, не вирішує всіх питань у повному обсязі. Здебільшого регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб обмежується визначенням її підстав, видів злочинів та видів покарань, що можуть застосовуватись до цього суб'єкта. У деяких з них взагалі, крім вказівки на можливість притягнення юридичної особи до відповідальності, інших норм не передбачено. Зокрема, у КК Чорногорії 2003 р., який вступив у силу з 1 квітня 2004 р., ст. 31 передбачено, що відповідальність юридичних осіб за вчинення злочинів, як і встановлена міра відповідальності, визначаються Законом. Злочини, за які юридична особа підлягає кримінальній відповідальності, також визначаються Законом (ч. 2 ст. 31). Однак інших норм щодо такої відповідальності у КК Чорногорії не передбачено.

Залишились поза увагою законодавців зарубіжних держав також поняття вини, визначення можливості юридичної особи

¹ Вереша Р. В. Юридична особа як суб'єкт злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доповідей міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 травня 2007 р.) / ред. кол.: Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 66.

бути суб'єктом злочину чи можливості лише підлягати кримінальній відповідальності, підстави звільнення юридичних осіб від відповідальності, можливість застосування до юридичної особи поняття рецидиву злочинів, судимості тощо.

Лише в поодиноких випадках можна знайти норми, які б неодмінно зацікавили законодавця нашої держави за можливого запровадження такої відповідальності в Україні. Так, положення щодо рецидиву злочинів юридичної особи можна знайти у законодавстві Франції. Чинний КК Франції у ст.ст. 132-12–132-15 передбачає караність юридичної особи за рецидив її злочинної поведінки, наприклад, у випадку, коли юридична особа була засуджена за злочин чи проступок, за які законом у разі вчинення їх фізичною особою передбачено більш суворе покарання (ст. 132-12).

Таке ж положення міститься у ст. 146 КК Румунії, де зазначено, що в разі рецидиву до юридичної особи застосовується покарання, яке удвічі перевищує покарання, передбачене за цей злочин, однак не перевищує максимального розміру штрафу.

Крім того, КК Франції передбачає відповідальність юридичних осіб за замах на злочин, а також за співучасть у вчиненні злочину; за діяння, які характеризуються як умислом, так і необережністю. У випадку вчинення умисних дій щодо юридичної та фізичної особи застосовується інститут співучасті¹.

Заслуговує на увагу також положення ст. 150 КК Румунії щодо реабілітації юридичної особи. Так, у вказаній статті зазначено, що реабілітація юридичної особи можлива, якщо впродовж трьох років з дня відбуття основного та додаткового покарання юридична особа не вчинить інших злочинів.

Цікавими є положення ст. 151 КК Румунії, яка передбачає відповідальність юридичних осіб у разі злиття або розділення юридичної особи. У цій статті зазначено, що за втрату прав юридичною особою у зв'язку із злиттям, придбанням чи розділенням кримінальній відповідальності підлягає: а) юридична

¹ Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych / Barbara Namysłowska-Gabrysiak. – Warszawa : Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – P. 77.

особа, створена у результаті злиття; б) юридична особа, яка придбала юридичну особу, що вчинила злочин; в) юридичні особи, які були створені після розділення.

Окремі питання відповідальності юридичних осіб, можливо, законодавством зарубіжних держав не передбачені, однак певним чином знаходять своє вираження. До прикладу, встановлення вини юридичної особи у США. Як вказує Д.В. Каменський, досвід Сполучених Штатів свідчить, що вина у тій чи іншій формі може бути встановлена у діянні, вчиненому агентом від імені корпорації. У структурі кримінального законодавства США міститься біля 80 термінів, що характеризують винне ставлення особи до вчиненого діяння. Американські суди, притягуючи корпорацію до кримінальної відповідальності, усунути недолік у понятійному апараті в такий спосіб: винність корпорації прямо впливає з факту встановлення вини її агента, який діяв виключно в її інтересах, або встановлюється т.зв. колективна вина корпорації шляхом поєднання ознак внутрішнього ставлення до діяння з боку всіх агентів, які брали участь у вчиненні злочину на користь корпорації¹.

Відповідно до федерального прецедентного права вина компанії може виражатись у т.зв. «навмисній сліпоті» чи «навмисному незнанні», що є достатньою підставою для звинувачення юридичної особи.

У Франції, наприклад, під поняттям вини юридичної особи слід розуміти вину її керівника або представника. Тобто в такому випадку поняття вини юридичної особи та вини фізичної особи, яка діяла від імені та на користь корпорації, збігаються.

На жаль, відповідей на всі запитання в законодавстві зарубіжних держав немає. Це наводить на думку, що, визначаючи можливу конструкцію кримінальної відповідальності юридичних осіб у нашій державі, ми можемо брати до уваги лише окремі положення зарубіжних законодавств. Вирішення ж нез'ясованих питань можливе, як видається, або шляхом при-

¹ Каменський Д. В. Кримінальна відповідальність корпорацій за вчинення федеральних злочинів у США: вихідні засади / Д. В. Каменський // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2006. – № 1(17). – С. 243.

стосування відповідних норм чинного КК України до нового суб'єкта, або визначення абсолютно нових шляхів вирішення зазначених проблем.

Економічні та політичні перетворення останніх десятиліть істотно розширили та ускладнили сферу правового регулювання за рахунок появи приватного сектора. На цьому тлі в багатьох галузях виникла потреба у появі нових, більш ефективних і сучасних інститутів, які б відображали вимоги часу. Аналогічним чином розвивається і кримінальне законодавство.

Одним з аргументів позитивного вирішення питання запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство, на нашу думку, є її наявність у законодавстві багатьох держав. Поява такого виду відповідальності у нормативних актах окремих зарубіжних держав, як видається, зумовлена стрімким розвитком економіки, який призвів до значного підвищення ролі цих суб'єктів права. Тому наявність такої відповідальності у зарубіжних державах цілком логічно можна пояснити тим, що в останні роки спостерігається тенденція до зростання кількості порушень у сфері економіки, екології, захисту прав споживачів, транспортного перевезення та інших сферах суспільного життя в результаті діяльності окремих юридичних осіб, що призводить до руйнування усталених стереотипів окремих галузей та інститутів права.

Аналіз положень цього розділу дає право зробити наступні висновки: по-перше, кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачена у законодавстві багатьох зарубіжних держав; по-друге, така відповідальність ґрунтується на міжнародно-правових актах, які у своїх нормах вказують на можливість і доцільність кримінально-правового впливу на юридичних осіб; по-третє, регламентація кримінальної відповідальності у законодавстві багатьох держав, як видається, не надто деталізована, що свідчить про складність цього питання й те, що цей інститут перебуває лише на етапі розвитку; по-четверте, кримінальна відповідальність юридичних осіб у зарубіжних державах характеризується певною спільністю норм щодо підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб, переліку злочинів, за які юридична особа підлягає такій відповідальності. Як пра-

вило, це корупція та легалізація доходів, отриманих злочинним шляхом, видів покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта; вказівки на те, що відповідальність юридичних осіб не звільняє від відповідальності винних фізичних осіб; по-п'яте, незважаючи на значну кількість спільних ознак щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах, можна виокремити й відмінні риси: 1) законодавства різних держав передбачають різні види юридичних осіб, що неодмінно викличе проблеми в процесі притягнення до відповідальності іноземної юридичної особи; 2) норми щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних державах можуть міститись: а) виключно у КК; б) в окремому законі; в) як у КК, так і в інших нормативно-правових актах; 3) у деяких державах юридичні особи підлягають кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від установлення чи покарання винних фізичних осіб; 4) перелік покарань, що застосовуються до юридичних осіб у законодавстві деяких держав, значно ширший та не обмежується виключно штрафом.

Запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб до кримінального законодавства держав, які мають традиції відповідальності виключно фізичних осіб, безсумнівно, викликало значну кількість критичних зауважень. Однак це не призвело до відмови законодавця від визнання можливості вчинення суспільно небезпечних діянь цими суб'єктами права та їх відповідальності. Про це чітко свідчать проаналізовані вище норми кримінального законодавства ряду зарубіжних держав.

Розвиток інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у цих державах, який формувався впродовж значного історичного проміжку часу, дозволив виробити підстави настання такої відповідальності і розробити систему спеціальних покарань. Тому вважаємо, що вивчення цього досвіду є корисним і доцільним для подальшої реалізації євроінтеграційного напрямку розвитку України та спроб розв'язання наявних проблем щодо впровадження такої відповідальності у вітчизняне законодавство.

Розділ 3

**ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ
КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ**

**3.1. Аргументи прихильників та опонентів запровадження
кримінальної відповідальності юридичних осіб
у теорії кримінального права**

Доцільність визнання юридичної особи суб'єктом злочину досі неоднозначно не визначена. Кримінальні закони абсолютної більшості пострадянських держав та багатьох держав світу категорично декларують, що суб'єктом злочину може бути лише фізична особа – людина. Так, Н.І. Загородников пише: «Кримінальна відповідальність завжди пов'язана з конкретною особою і не може перекладатися на іншу людину: ні на батьків, опікунів, подружжя, ні на громадські організації, юридичні особи, навіть у випадку якщо б вони добровільно погодилися зазнавати правових наслідків злочину»¹.

З такою ж категоричністю С.Г. Келіна та В.М. Кудрявцев зазначають, що злочином визнається акт поведінки, вчинений конкретною фізичною особою – індивідом, а не колективом або іншою соціальною спільнотою; особа відповідає у кримінально-правовому сенсі лише за те, що було вчинено її особистими діями (бездіяльністю); покарання за злочин має особистісний характер, тобто повинно поширюватися лише на особу, яка його вчинила².

¹ Загородников Н. И. Принципы советского уголовного права / Н. И. Загородников // Советское государство и право. – 1966. – № 5. – С. 66.

² Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – С. 100.

Однак особою у праві визнається не лише індивід. Наявність у законодавстві юридичної особи як окремого суб'єкта, який володіє чітко визначеними й закріпленими державою правами, має відповідні обов'язки, виступає у правовідносинах як окремий суб'єкт, черговий раз доводить реальну можливість запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як одного з виду відповідальності для такого суб'єкта.

Отже, особа в праві – не лише фізична особа. Проте не можна з упевненістю сказати: особиста відповідальність, у тому числі кримінальна, – це також відповідальність юридичної особи. Видається, не дозволяє цього зробити стереотип, який виробився та існує впродовж багатьох років і пов'язує кримінальну відповідальність лише з фізичною особою. Так, в юридичній літературі зазначено, що такий підхід обумовлений головним чином суб'єктивними причинами – небажанням радикальної зміни усталених принципів і традицій кримінально-правового регулювання, а також недостатнім вивченням зарубіжного досвіду кримінально-правового регулювання відповідальності юридичних осіб¹.

Натомість запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у державах світу з кожним роком поширюється. Це зумовлено насамперед тим, що розвинуті держави зробили закономірну спробу посилити контроль за негативними наслідками ділової активності великих корпорацій. Адже в економіці спостерігається тенденція до великого бізнесу і монополізації, до ігнорування у багатьох випадках інтересів споживача і суспільства загалом. Цивільно-правових та адміністративних санкцій виявляється недостатньо. Така тенденція, крім того, спричинена необхідністю підвищення правового захисту добросовісної, вільної конкуренції, прав споживачів, довкілля, охорони здоров'я, техніки безпеки праці, безпеки на транспорті тощо.

¹ Гришук В. К. Загальні засади відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством Франції / В. К. Гришук, І. В. Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 66.

У юридичній літературі склалися дві прямо протилежні точки зору щодо вказаної проблеми. Так, наприклад, одні автори законодавче врегулювання питання кримінальної відповідальності юридичних осіб у зарубіжних законодавствах оцінюють як крок у боротьбі зі злочинністю, інші ж висловлюють сумнів або повністю заперечують доцільність подібного нововведення у кримінальних законодавствах.

Одним з перших на пострадянському просторі про можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб ще в 60-х рр. ХХ ст. виступив А.Н. Трайнін. Ця проблема була ним сформульована достатньо обережно: «Чи можливо за відомих умов перенести на юридичну особу кримінально-правові наслідки злочинних дій, які вчинені органами юридичної особи – фізичними особами?»¹.

Питання щодо суб'єкта відповідальності ніколи не випадало з поля зору вчених. При цьому вони виходили з того, що суб'єктом кримінальної відповідальності може бути лише фізична осудна особа, що досягла встановленого законом віку.

У юридичній літературі пострадянських держав питання кримінальної відповідальності юридичних осіб почало активно обговорюватися у 90-х рр. ХХ ст. Так, одними науковцями були висловлені конкретні пропозиції визнати у законодавстві юридичну особу суб'єктом кримінальної відповідальності². Інші лише ставили питання про можливість такої відповідаль-

¹ Трайнін А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / А. Н. Трайнин; под. общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Наука, 1969. – С. 295.

² Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц. Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 29; Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М.: ИГП РАН, 1994. – С. 60; Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: курс лекций / А. В. Наумов. – М.: БЕК, 1996. – С. 312; Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 175.

ності¹. А деякі науковці таку можливість категорично заперечують².

Як зазначає Р.І. Міхеєв, немає практичної необхідності в конструюванні особливого суб'єкта кримінальної відповідальності – юридичної особи. Він зазначає, що, по-перше, для відповідальності юридичної особи існує достатня кількість ефективних норм і санкцій цивільного й адміністративного законодавства. «Розведення» ж

¹ Дудоров О. Проблеми юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проєктах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – Вип. № 2 (17). – С. 133–142; Каленченко М. М. Уголовная ответственность юридических лиц в России: состояние вопроса и вызовы глобализации / М. М. Каленченко // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (Москва, 27–28 мая 2010 г.). – М.: Проспект, 2010. – С. 691–696; Никитенко О. Г. Проблемы уголовно-правовой ответственности юридических лиц / О. Г. Никитенко // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез міжнародної наукової конференції [«Восьмі осінні юридичні читання»]. – Хмельницький: Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2009. – Ч. 4. – С. 63–65; Осадчий В.І. Проблеми встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.І. Осадчий, Е.М. Кісіль // Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості: матер. міжнар. наук.-практич. конфер. (Львів, 8–9 квітня 2005 р.). – Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2005. – Ч. 1. – С. 64–71; Підлісний Є. Підприємство на лаві підсудних / Є. Підлісний // Український юрист. – 2004. – № 6. – С. 17–19; Пономаренко Ю. А. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності / Ю. А. Пономаренко // Актуальні проблеми правознавства України: тези доповідей і наукових повідомлень студ. наук. конф. / за заг. ред. М. І. Панова. – Харків: Національна юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. – С. 57–58; Романюк О. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Міф чи реальність? / О. Романюк // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 41–47; Смітєнко В. Відповідальність юридичних осіб – нагальна потреба кримінально-правового регулювання / В. Смітєнко, Г. Агафонов // Голос України. – 1996. – № 43. – С. 9; Філь С. Проблеми кримінальної відповідальності осіб / С. Філь // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12. – С. 56–58;

² Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 501; Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К.: Наукове видання, 2002. – С. 523; Козаченко О. Застосування інших кримінально-правових заходів як альтернатива кримінальній відповідальності юридичних осіб / О. Козаченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 41.

кримінального права нормами інших галузей права (цивільного, адміністративного та ін.), «розтягнення» його вроздріб може призвести до ліквідації кримінального права як самостійної галузі права та законодавства, як наукової та навчальної дисципліни, перетворити його у зведення норм різних правових дисциплін, важкодоступних для правозастосування у боротьбі зі злочинністю; подруге, що такий підхід не тільки не підвищить ефективності кримінально-правових норм, а, навпаки, значно знизить соціальну цінність, дієвість та ефективність цивільно-правових норм в умовах становлення ринкових відносин у суспільстві¹.

Одне з головних питань вітчизняної науки щодо запровадження відповідальності юридичних осіб у національне кримінальне законодавство – це визначення того, хто насправді стоїть за діями юридичної особи, чиї дії (охоплюючи протиправні) визнаються діями організації.

З огляду на це можна навести висловлювання німецького юриста Біндера, що для уособлення (персоніфікації) спільноти важливо те, що особи самі по суті є носіями, суб'єктами власної мети і завдань².

Розглянемо, що відрізняє корпорацію від особистості. На думку В.А. Пимонова, існує дві суттєві відмінності. По-перше, корпорація має надіндивідуальну основу. Це означає, що окрема особистість персоніфікується у своєму біологічному «Я», а організація уособлюється в індивідах, які об'єднані спільною метою. По-друге, корпорація знаходиться за межами психофізичної реальності. Іншими словами, корпорації як біологічного виду не існує³.

З позиції етики порівнювати корпорацію з індивідом, звісно, недоречно. Проте встановлення співвідношення особистості

¹ Михеев Р. И. Уголовная ответственность юридических лиц : за и против : монография / Р. И. Михеев, А. Г. Корчагин, А. С. Шевченко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – С. 16.

² Binder J. Philosophie des Rechts / J. Binder. – Berlin, 1925. – P. 265.

³ Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – С. 299.

з певним соціальним об'єднанням, зважаючи на роль обидвох у суспільних відносинах, уже не здається абсурдним. Тим більше, що й сама особистість є категорією абстрактною. Але при цьому ніхто не заперечує її реальності. Очевидно, ця реальність не біологічна, а соціальна. Справа тут не в тому, що особистість має біологічну основу. У суспільних відносинах як учасник виступає не біологічна істота, а специфічні якості, що проявляються у вольовій поведінці людини. Такими ж якостями наділена і юридична особа.

Ще одним принциповим питанням, яке необхідно з'ясувати у рамках даного дослідження, є те, що в теорії кримінального права проблема притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи гостро зіштовхується з головним запитанням щодо вини юридичної особи. Ідеться передусім про принцип особистої та винної відповідальності, які є основоположними у вітчизняному кримінальному праві.

Чинний Кримінальний кодекс України завжди пов'язує відповідальність зі здатністю особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, усвідомлювати свої дії та керувати ними. Тому цілком логічно виникає запитання, чи можна застосувати поняття вини до юридичної особи.

На думку деяких учених, реформа кримінального законодавства, обумовлена пропонованим запровадженням кримінальної відповідальності юридичних осіб, перекреслить цей принцип і призведе до внутрішнього протиріччя між нормами цієї галузі права. Тому, як видається, перш ніж визначати вину юридичних осіб у кримінальному праві, необхідно зрозуміти, чи є вина необхідною підставою юридичної (відповідно і кримінальної) відповідальності юридичних осіб, а також чи можливо застосувати вказану правову категорію до діяльності цього суб'єкта.

Якщо вину не вважати необхідною підставою, то юридичних осіб можна віднести до кримінально-правової сфери. Для фізичних осіб принцип вини у такому випадку був би збережений, а на юридичних осіб він би не поширювався як виключений. Якщо ж вина розглядається як необхідна підстава юридичної

відповідальності, то потрібно усвідомити, чи передбачає законодавець застосування до юридичних осіб категорії вини. При цьому не менш важливо з'ясувати наявність можливості корегування цієї правової категорії спеціально для юридичних осіб.

Видається, що шукати відповіді на ці концептуальні питання необхідно насамперед в Основному Законі нашої держави. Стаття 62 Конституції України 1996 р. зазначає, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Отже, ґрунтуючись на Конституції України, можна зробити висновки, що вина є безумовно необхідною умовою притягнення порушника норм закону до будь-якої юридичної відповідальності, у тому числі кримінальної.

Одержавши відповідь на концептуальне питання та визнавши все-таки необхідність установлення вини юридичної особи у вчиненні будь-якого порушення, варто ознайомитись із доктринальними позиціями вчених із цього приводу.

Перш за все підкреслимо, що вина юридичної особи обґрунтовано передбачена законодавцем як необхідна умова притягнення до юридичної відповідальності. Це реальний факт незалежно від трактування вини різними вченими. У протилежному випадку юридична особа була б зовсім неделіктоздатним суб'єктом, що виявилось б абсурдним у сучасному суспільстві. Розглянемо, які ж ознаки вини юридичних осіб та чи є усталене визначення вини єдиним і всеосяжним для всіх суб'єктів, чи сутність вини трансформується під впливом різних галузей права, специфіки суб'єктів, до яких ця категорія застосовується.

Перед дослідниками постає питання, чи відмінна вина фізичних осіб від вини юридичних осіб. Якщо такої відмінності немає, то й немає правової проблеми і все вирішується з допомогою кримінально-правового інструментарію. Якщо ж така відмінність є, то проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб – це скоріш проблема юридико-технічна. Наявність у КК України складно узгоджуваної термінології стосовно

юридичних осіб дійсно викличе багато труднощів у законодавця, проте це реальне та здійсненне завдання.

Вина являє собою складне і багатоаспектне соціально-правове явище з різнобічними зв'язками й опосередкованостями. В юридичній літературі сутність, зміст і форми вини впродовж багатьох років є предметом дискусій. Проблема вини – це проблема не лише кримінально-правова, але і загальна для всіх галузей права, що пов'язані з відповідальністю за вчинені правопорушення¹.

У світовій кримінально-правовій літературі існує багато концепцій (теорій) вини². Детально їх розглядати не будемо, лише зазначимо, що приєднуємось до позиції тих авторів, які вважають, що основними з них були і залишаються: нормативна, оціночна та психологічна теорії³.

Проблеми вини під впливом часу і розвитку науки видозмінюються і набувають якісно нових форм. Водночас основні підходи щодо розуміння вини в межах відповідних концепцій (теорій) залишаються незмінними: 1) поняття вини в КК України має вигляд законодавчої дефініції (ст. 23 КК України); 2) вина є обов'язковою ознакою будь-якого складу злочину; 3) конкретний зміст вини в юридичних складах злочинів окре-

¹ Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 108.

² Лясс Н. В. Проблема вини и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях / Н. В. Лясс. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 49-55; Маньковский Б. С. Проблемы ответственности в уголовном праве / Б. С. Маньковский. – М. – Л. : Изд-во Акад. наук СССР., 1949. – С. 5-42; Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – С. 44-50, 74-79; Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. Общая часть. – М. : Ин-тут гос. и пр. Акад. наук СССР, 1961. – С. 316-328; Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран. Современные буржуазные уголовно-правовые теории / Ф. М. Решетников. – М. : УДН, 1967. – С. 100; Уголовное право буржуазных стран. Общая часть / под ред. А. Н. Игнатова, И. Д. Козочкина. – М. : Изд-во ун-та дружбы народов, 1990. – С. 308.

³ Уголовное право : новые идеи / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. – М. : РАН, Ин-т государства и права, 1994. – С. 10.

мих видів визначається в основному шляхом з'ясування психічного ставлення суб'єкта до об'єктивних елементів юридичного складу злочину.

Вина є основним юридичним елементом, що характеризує психологічний зміст будь-якого правопорушення. Тому вона має загальнотеоретичне значення і досліджувалась представниками різних галузей юридичної науки¹.

Зазначимо, що поняття вини юридичної особи у законодавстві зарубіжних держав не міститься. Цю прогалину, іноді досить успішно, заповнює судова практика, однак така позиція неприйнятна для нашої держави.

Відповідно до ст. 23 КК України під виною слід розуміти психічне ставлення особи у формі умислу чи необережності до своєї протиправної поведінки та її наслідків. Грунтуючись на вказаній дефініції, учені підтримують позицію, згідно з якою категорію вини фізичних осіб до юридичних осіб застосувати не можна. Це обґрунтовується у науковому середовищі докладно розробленою теорією психологічного розуміння вини фізичної особи. Так, на думку Н.Ф. Кузнецової, поєднувати принципи вини та особистої відповідальності з невинною й колективною відповідальністю юридичних осіб неможливо. Як зазначає вказана дослідниця, вина завжди не що інше, як психічне ставлення особи до свого діяння. Така здатність юридичній особі не притаманна². Також, до прикладу, думка П.П. Іванцова, дослідника, який не визнає наявності вини в юридичних осіб, обґрунтувати неможливість застосувати це поняття до юридичних осіб психологічним механізмом вольового протиправного діяння: «...вина

¹ Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса: Юридична література, 2003. – С. 221; Кодекс законів про працю України: науково-практичний коментар / В. І. Прокопенко, З. Я. Козак, Л. О. Кузнецова та ін.; наук. ред. І. П. Лавринчук. – Харків: Консум, 2003. – С. 457; Матвеев Г. К. Психологический аспект вины юридических лиц / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39–47; Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К.: Істина, 2003. – С. 721.

² Кузнецова Н. Ф. Цели и механизмы реформы Уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 14–32.

виражається у сукупності певних психічних процесів, що відбуваються у центральній нервовій системі людини. У цьому полягає головне протиріччя ідеї визнати за юридичною особою статус суб'єкта злочину, здатного винно вчинити суспільно небезпечне, протиправне діяння»¹. Окрім цього, як зазначає Л. Брич, неможливо конкретизувати вину стосовно такого колективного утворення, як юридична особа².

В адміністративному праві аналогічних поглядів дотримуються, наприклад, В.Д. Сорокін, який вважає, що немає ніяких підстав для визнання юридичних осіб суб'єктами адміністративної відповідальності, оскільки при цьому ігнорується один з основних принципів адміністративної відповідальності як юридичної категорії – принцип вини. Розширюючи свою думку, автор відзначає: «наявність вини – обов'язкова ознака адміністративного правопорушення, відсутність вини виключає визнання діяння адміністративним правопорушенням, у тому числі за його формальної протиправності» і робить категоричний висновок про те, що три види юридичної відповідальності – кримінальна, адміністративна та дисциплінарна – настають лише за наявності вини. Тож в юридичних осіб вини бути не може, відповідно суб'єктом кримінальної відповідальності вони також не можуть бути³.

На все це можна навести контраргумент, який впливає з Конституції України. Вина – це необхідна умова притягнення до юридичної відповідальності, а те, що юридичні особи підлягають такій, давно вже з'ясований правовий факт. Це свідчить про те, що зазначене багатьма вченими протиріччя усувається оновленим, пристосованим, трансформованим поняттям вини до юридичних осіб.

¹ Иванцова П. П. Проблема ответственности юридических лиц в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / П. П. Иванцова. – СПб., 2000. – С. 130.

² Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 499.

³ Сорокин В. Д. О целостности института административной ответственности / В. Д. Сорокин // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 49–50.

На противагу цим авторам інші дослідники вбачають можливість застосування поняття вини до юридичних осіб, звісно, беручи до уваги особливості цього суб'єкта. Н.Д. Єгоров зазначає: «Таке поняття вини однаковою мірою стосується як громадян, так і юридичних осіб. Вина останніх інакше і не може проявитися, як тільки через винувату поведінку працівників відповідних організацій при виконанні ними своїх трудових (службових) обов'язків...»¹. Аналогічно розмірковує М.Н. Маленіна: «Вина юридичної особи виражається у винній поведінці її працівників, які діють, виконуючи свої трудові (службові, посадові) обов'язки... При цьому байдуже, чи вчиняються такі дії окремим рядовим працівником, учасником (членом), посадовою особою, органом юридичної особи чи колективом загалом»².

А.С. Нікіфоров підкреслював, що принциповою підставою визнання юридичної особи суб'єктом злочину є специфічний причинно-наслідковий зв'язок і вина. Він стверджує, що організація делегує органу, який нею керує, прийняття та виконання стратегічних рішень; такі рішення й поведінка, що на них базується, за своїм юридичним змістом є рішеннями та поведінкою організації, тому вона повинна нести відповідальність³.

Деякі вчені пропонують застосувати до юридичної особи так званий інститут безвинної («суворої» або «абсолютної») відповідальності, який ще досі викликає жваві дискусії, хоча в цілому й визнається⁴. Така відповідальність настає за наявності матеріального елементу (об'єктивної сторони складу злочину), коли встановлено сам факт порушення закону з боку юридичної особи і він не потребує доказування вини (торгівля недоброякісними продуктами, деякі порушення правил дорожнього руху та ін.).

¹ Гражданское право : в 3 т. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. : Изд-во «ТЕИС», 1996. – Т. 1. – С. 498.

² Гражданское право: учебник / под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юрист, 1997. – Ч. 1. – С. 449.

³ Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 17.

⁴ Flatau-Kowalska A. Odpowiedzialność karna bez winy w systemie anglosaskiego prawa karnego / A. Flatau-Kowalska // PiP. – 1961. – Nr. 6. – P. 976.

Такий вид відповідальності хоча й має право на існування, однак суперечить основним принципам кримінального права, а також за своєю сутністю не дає належних процесуальних гарантій захисту прав особи. Тому, видається, недоцільно його застосовувати у вітчизняному законодавстві.

Звідси можна зробити проміжний висновок: по-перше, виною юридичної особи у вчиненні злочину є суб'єктивне ставлення до суспільно небезпечного діяння керівника цієї юридичної особи, адміністрації (органу управління), її уповноважених посадових осіб, а також інших осіб, які мають право давати вказівки, що є обов'язковими для виконання у межах структури юридичної особи; по-друге, вина юридичної особи повинна розглядатися як вираження вини посадових осіб адміністрації і вважатись доведеною тільки за наявності встановленої вини цих посадових осіб. Тобто їх вина у вчиненні заборонених під загрозою покарання суспільно небезпечних діянь «трансформується» у вину юридичної особи.

У тих випадках, коли на юридичну особу покладається безпосередня відповідальність за вчинене посадовою особою, що контролює її, вона підлягає кримінальній відповідальності як виконавець злочину. Якщо ж така посадова особа, що виконує функції контролю, є співучасником злочину, вчиненого іншою фізичною особою, юридична особа повинна підлягати кримінальній відповідальності за співучасть у злочині.

Виникають запитання, чи всі службовці юридичної особи можуть вчиняти дії (в тому числі протиправні) від імені останньої, а також чия вина може вважатися виною юридичної особи.

З цієї позиції варто зазначити, що більшість службовців, працівників – не більш ніж «члени» юридичної особи, її «руки», котрі виконують певний обсяг роботи. Про них не можна сказати, що вони діють свідомо від імені юридичної особи. Інші – директори, члени правління – це своєрідна «свідомість» юридичної особи, що контролює її діяльність. Спрямованість свідомості фізичних осіб є спрямованістю свідомості юридичної особи і визнається такою діючим законодавством. Саме тому юридич-

ній особі необхідно ставити у вину те чи інше протиправне рішення, якщо воно було прийняте фізичною особою, яка здійснює управління юридичною особою, а якщо це певний орган, наприклад, рада директорів, – то достатньою кількістю голосів, щоб таке рішення вважалось прийнятим.

Відповідальність юридичної особи цілком може співіснувати з принципом особистої винної відповідальності і доповнювати його. Відзначимо, що якщо юридична особа визнається суб'єктом злочину, «рівноправним» особі фізичній, то її кримінальній відповідальності не потрібно співіснувати з принципом особистої і винної відповідальності, ні доповнювати його, оскільки вона є специфічним різновидом особистої винної відповідальності.

Звісно, зміст вини юридичної особи відмінний від вини фізичних осіб, а тому спробуємо обґрунтувати висновок про відмінність змісту вини фізичних і юридичних осіб, навівши деякі аргументи правознавців. Проблемність такої правової категорії, як відповідальність юридичної особи, впливає із сутності останньої як правової фікції, що проявляється, зокрема, у відсутності в неї розуму та психічного ставлення до вчинених нею діянь. Отже, неможливо застосувати щодо юридичної особи класичне розуміння вини (суб'єктивної сторони складу злочину) як психічного ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння, що має інтелектуальну і вольову складові. Класичне розуміння вини стосується лише фізичних осіб.

Отже, поняття вини фізичних і юридичних осіб неминуче відрізняються, що викликає певні труднощі у конструюванні відповідальності юридичних осіб¹. Вина організації завжди відрізнятиметься від вини окремого громадянина, що впливає із природи організації. Таким чином, поняття вини юридичної особи повинно бути сформульоване у праві, зокрема у праві кримінальному. З оглядун на таку позицію труднощі у визна-

¹ Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесниченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – С. 38.

ченні вини юридичних осіб не означають принципової неможливості й недоцільності формулювання останньої.

Зазвичай вина юридичних осіб визначається або у суб'єктивному аспекті (через вину фізичних осіб – працівників, уповноважених представників і т.д.), або в об'єктивному (без використання конструкції вини представників юридичної особи).

Єдності у розумінні вини юридичних осіб немає. Одні дослідники вважають, що вина юридичної особи проявляється у вині її органів, членів колективу, посадових осіб¹; другі – що вина – це колективне, загальне психічне ставлення²; треті – що це взагалі категорія, котра може існувати об'єктивно і виражатись у матеріальних наслідках протиправної поведінки колективного утворення³.

Деякі науковці, в основному цивілісти, аналізували вину юридичної особи як суб'єктивне явище шляхом висвітлення вини фізичних осіб або їх колективу, які пов'язані з цією юридичною особою трудовими відносинами.

Загалом вина юридичної особи вказаною групою авторів розглядається як психічне ставлення працівників організації до вчинених ними протиправних дій. Так, учений-цивіліст Б.С. Антімонов зазначає, що вина юридичної особи завжди є виною людей і нічим іншим бути не може; вина організації – вина тих людей (органів, членів або працівників), які, здійснюючи поставлені перед організацією завдання, поведуться непра-

¹ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин . – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 26; Гражданское право: учебник / под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юрист, 1997. – Ч. 1. – С. 449.

² Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченка, 1955. – С. 41; Ойгензихт В. А. Воля и волеобразование (очерки теории, философии, психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Изд-во Дониш, 1983. – С. 53; Рабинович Ф. Л. Формы вины предприятия и договорная ответственность / Ф. Л. Рабинович // Советское государство и право. – 1970. – № 3. – С. 82.

³ Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б. И. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 67.

вомірно¹. Аналогічним чином розкривав сутність вини Ф.Л. Рабінович².

В.І. Димченко, який досліджував проблему відповідальності юридичних осіб, прийшов до висновку, що вина організації – вина колективу, а не індивіда, вина організації не може бути зведена до вини окремих осіб, вона має свій власний специфічний зміст³. Аналогічної позиції дотримується Н.С. Малєїн, що розглядає юридичну особу як єдиний колектив працівників, а вину колективу – як вину людей, членів колективу⁴. Принципу колективної відповідальності дотримувався також і Г.К. Матвєєв, який підкреслював відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника. Для позначення вини юридичної особи він запропонував поняття «дефект організації», яке позначає винність організації, її колективну вину, тобто вину юридичної особи. Складовими «дефекту» є індивідуальна вина кожного з працівників юридичної особи⁵.

На думку Ю.Ю. Колесніченка, вина юридичної особи повинна розкриватися не через вину колективу, а через вину адміністрації, тому що юридична особа являє собою відособлений у майновому аспекті комплекс, виражений у правах адміністрації як органу юридичної особи, який здійснює оперативне керівництво господарською діяльністю⁶.

Прихильники суб'єктивного ставлення вважають, що правильне визначення поняття вини юридичної особи може бути дано лише у випадку, якщо її протиправні та винні дії будуть

¹ Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б. С. Антимонов. – М. : Юрид. лит., 1962. – С. 76-77.

² Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Ф. Л. Рабинович. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 32.

³ Дымченко В. Я. Административная ответственность организаций: дис. ... канд. юрид. наук / В. Я. Дымченко. – Пермь, 1981. – С. 64.

⁴ Малєин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных организациях / Н. С. Малєин. – М. : Наука, 1968. – С. 63.

⁵ Матвєєв Г. К. Психологический аспект вины юридических лиц / Г. К. Матвєєв // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39.

⁶ Колесніченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесніченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – С. 75.

розглядатися як дії осіб, що входять до її складу, й осіб, що організують її діяльність¹.

Деякі фахівці кримінального права також зазначають, що вина юридичної особи повинна мати тверду «прив'язку» до вини відповідних фізичних осіб. Так, Є.Ю. Антонова, визнаючи, що діяльністю юридичної особи є певні службові дії її органів (працівників), погоджується з тим, що вина працівника – це і є власне вина юридичної особи. Є.Ю. Антонова підтримує позицію американських правознавців, які вказують, що вина корпорації опосередковано визначається через винність конкретних фізичних осіб, відповідальних за прийняття принципових рішень².

Деякі науковці, визначаючи вину, замінюють абстрактне за формою поняття «працівники» термінами: «уповноважені представники», «суб'єкти, уповноважені юридичною особою», «правоздатні представники» тощо. На їхню думку, вина юридичної особи виражається у психічному ставленні її представників, які діють у межах своєї компетенції та в інтересах даної організації, до вчиненого. Так, професор С.Г. Келіна зазначає, що воля юридичної особи виражається фізичними особами. Вина юридичної особи у вчиненні правопорушення є виною тих людей (членів цих організацій, їх представників, посадових осіб і т.д.), які, будучи уповноваженими на здійснення поставлених перед даною організацією завдань, вчиняють неправомірні дії, правопорушення³. Такої ж позиції дотримується У.С. Джекебаєв, який вказував, що розуміння вини як певного психологічного ставлення до вчиненого злочинного діяння незастосовне до юридичної особи. Вина юридичних осіб, які вчинили злочинні діяння,

¹ Воробьёва А. Д. Ответственность юридических лиц и должностных лиц администрации за нарушение трудового законодательства: дис. ... канд. юрид. наук / А. Д. Воробьёва. – М., 1972. – С. 331.

² Антонова Е. Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России : дис. ... канд. юрид. наук / Е. Ю. Антонова. – Владивосток, 1998. – С. 60.

³ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 54.

може розглядатись лише як діяння її правоздатних представників, які можуть діяти як умисно, так і з необережності¹.

Таким чином, на думку цієї групи авторів, для юридичної особи також необхідно встановити наявність умислу або необережності у здійсненні того чи іншого злочину, а їх відсутність повинна виключати кримінальну відповідальність.

Із критикою концепцій «колективної вини» виступив фахівець у галузі господарського права Б.І. Пугінський. Він сформулював інший підхід до проблеми вини юридичних осіб. Так, на його думку, конструкція вини, виведена через тотожність або субституцію винних дій фізичних осіб (працівників, посадових осіб адміністрації юридичної особи), не придатна для з'ясування справжньої сутності вини юридичної особи. «За такого підходу, – зазначає Б.І. Пугінський, – вина організацій як самостійних, цілісних утворень залишається нез'ясованою»². Він вважає, що колективна вина (а звідси і колективна відповідальність) не має права на існування, оскільки неможливо з'ясувати психічне ставлення колективу будь-якого великого підприємства, організації до вчиненого цим підприємством правопорушення. Згаданий автор подає таке визначення вини організації: «під виною організації необхідно розуміти нездійснення останньою зусиль, які допускаються та вимагаються законодавством для належного виконання обов'язків, невиконання наданих прав та можливостей для усунення причин порушення»³.

Зазначимо, що розуміння наукою адміністративного права проблеми вини юридичної особи також неоднозначне. В.І. Димченко так формулює поняття вини щодо адміністративної відповідальності юридичних осіб: «вину організації у загальному вигляді можна було б визначити як недостатню організованість

¹ Джекебаев У. С. Об уголовной ответственности юридических лиц / У. С. Джекебаев // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 1993. – № 4. – С. 77.

² Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б. И. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 64.

³ Там само. – С. 67.

організації, неприйняття організацією необхідних законних заходів для виконання покладених на неї обов'язків, недокладання необхідних зусиль для усунення порушень і їх причин»¹.

Деякі вчені, фахівці з господарського та цивільного права питання відповідальності юридичних осіб вирішували лише на основі об'єктивних факторів, не беручи до уваги суб'єктивні. Об'єктивний масштаб означає оцінку поведінки особи з огляду на її відповідність вимогам законодавства. Об'єктивне ставлення у вину характеризується підміною психічного ставлення особи до вчиненого як форми вираження вини оцінкою поведінки особи. Сам факт недотримання вимог закону розглядається як винність. За такого підходу особливо помітне ототожнення вини та протиправності. Враховуючи специфіку такого суб'єкта правовідносин, як юридична особа, її вина завжди розглядалась як прийняття або неприйняття всіх необхідних і можливих заходів для запобігання порушенням або усунення їх несприятливих наслідків. Іншими словами, фактично досліджувалося питання наявності або відсутності (у викладеному вище трактуванні) ступеня вини, який пов'язувався зі ступенем активності юридичної особи у вжитті заходів щодо запобігання порушенням.

Близькою до теорії об'єктивного ставлення у вину є теорія суб'єктивного зобов'язання. Критерієм визначення масштабу діяльності особи є аналіз можливостей конкретного суб'єкта у даній ситуації². Так чи інакше, згідно з такою позицією з'ясуванню підлягає не сам психічний стан правопорушника, а відповідність його поведінки пропонованим вимогам. Стосовно визначення вини юридичних осіб дана позиція зводиться до встановлення того, чи могла організація за нормальних умов, забезпечити виконання зобов'язань, які входять у її обов'язки, та усунути причини порушень³.

¹ Дымченко В. Я. Административная ответственность организаций: дис. ... канд. юрид. наук / В. Я. Дымченко. – Пермь, 1981. – С. 64.

² Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесниченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – С. 70.

³ Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б. И. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 66.

Не заперечуючи поняття об'єктивного ставлення у вину, яке застосовується у цивільному праві щодо юридичних осіб, юридична особа як абстрактний суб'єкт права дійсно не може свідомо ставитись до вчиненого. У юридичної особи не може бути будь-якого наміру¹. Таке об'єктивне тлумачення вини юридичних осіб не є чимось екстраординарним в оцінці злочинної діяльності цих суб'єктів у зарубіжному законодавстві.

Схожу точку зору висловлює і професор Б.В. Волженкін у рамках своєї моделі кримінальної відповідальності юридичних осіб. Скептично оцінюючи зміст суб'єктивного критерію колективного суб'єкта, він пропонує винести оцінку «психічного ставлення» за рамки складу злочину. «Говорити про вину юридичних осіб, – зазначає він, – розуміючи під виною, як це прийнято у праві, психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки, не можна. Більш доцільно говорити про певні об'єктивні умови, за яких юридична особа може нести відповідальність поряд з фізичними особами»².

Видається не менш обгрунтованою точка зору дослідників, які розглядають вину юридичної особи як об'єктивне явище, «недостатню зорганізованість організації», «дефект організації», що призвів до невиконання певних необхідних дій, тобто поза зв'язком із психічною діяльністю її колективу, посадових осіб, адміністрації.

Деякі вчені вважають, що необхідно виробити в науці адміністративного та, можливо, кримінального права комплексне розуміння вини юридичних осіб, що охоплює об'єктивний і суб'єктивний підходи³.

¹ Максимов Административный штраф: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. И. Максимов. – Саратов, 1996. – С. 72.

² Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 26.

³ Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесниченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – С. 7.

Створення складного балансу об'єктивного та суб'єктивного підходу до визначення вини юридичних осіб у кримінальному праві видається недоцільним і заплутаним, хоча й, безсумнівно, кращим варіантом, ніж тільки об'єктивний підхід, який дозволяє залишити прогалини для відходу від відповідальності юридичних осіб. Тобто закріплення принципу, згідно з яким вина юридичної особи визначається виною відповідних фізичних осіб (а в окремих випадках, як виключення, використання об'єктивного неспсихологічного підходу до вини), є одним з можливих розв'язків зазначеної проблеми. Хоча, на нашу думку, варіант із закріпленням поняття вини юридичних осіб винятково в суб'єктивному змісті видається більш доречним через його універсальність. Однак невідомо, чи очевидна революційність такого нововведення для більшості правознавців збільшить шанси на реалізацію такої моделі в українському законодавстві.

Як зазначається у вже розглянутій Рекомендації № 88(18) Комітету міністрів країн-членів Ради Європи з відповідальності підприємств-юридичних осіб за правопорушення, вчинені в процесі господарської діяльності, «підприємство повинно підлягати відповідальності незалежно від того, чи була ідентифікована фізична особа, чії дії або бездіяльність містять склад правопорушення». Це один з аргументів на користь відмови від психологічного розуміння вини юридичних осіб. Якщо ідентифікація винної фізичної особи можлива, то кримінальна відповідальність юридичної особи буде кумулятивною (сукупною).

Проте запровадження у кримінальне законодавство об'єктивного підходу до визначення вини юридичної особи породжує проблему застосування до юридичних осіб категорій суб'єктивного підходу – умислу та необережності, які передбачені чинним КК України. Видається, що «безпсихологічність» пропонованої конструкції вини юридичних осіб (тобто неможливість ними усвідомлювати, передбачити і т.д.) вимагає відмови від застосування до них зазначених форм вини та поширення на них відповідних норм кримінального законодавства.

На нашу думку, перехід до суб'єктивного ставлення у вину юридичної особи виявився б на даний момент кращим.

Тому, проаналізувавши позиції вчених, ми підтримуємо тих прихильників визнання юридичної особи суб'єктом злочину, які зазначають, що вина юридичної особи проявляється через винну поведінку її працівників, які контролюють здійснення юридичною особою її прав та обов'язків. Тобто вина юридичної особи може бути визначена як психічне ставлення фізичних осіб, які мають право діяти від імені юридичної особи, до зв'язку між їхніми діями (бездіяльністю) та протиправними діями власне юридичної особи.

Звісно, такий підхід зумовить ряд проблем, що стосуються випадків учинення протиправних дій з боку юридичної особи у разі прийняття від її імені рішень колегіальним органом управління (наприклад, за таємного голосування). Однак іншого варіанта розв'язку цієї проблеми, на наш погляд, немає. Більше того, й ці проблеми певними заходами можна спробувати усунути. Таким розв'язком, як видається, могла б бути заборона прийняття колегіальним органом юридичної особи рішень шляхом таємного голосування, а також відповідна фіксація (особистий підпис у відомості, протоколі і т.д.) рішення кожного члена колегіального органу. Це, своєю чергою, також дасть змогу уникнути безкарності фізичних осіб, які брали участь у прийнятті колегіального протиправного рішення, оскільки можна буде встановити участь кожної фізичної особи у прийнятті такого рішення.

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники приділяють увагу і формам вини юридичної особи. Так, Д. Лук'янець вирізняє безпосередню та ризиковану вину юридичної особи. Безпосередня форма вини має місце тоді, коли фізична особа, яка входить до складу юридичної особи, усвідомлює, що її дії (бездіяльність) призведуть до вчинення юридичною особою протиправного діяння, і вчиняє такі дії (продовжує бездіяльність). Коли ж фізична особа не усвідомлює, що її дії (бездіяльність) призведуть до вчинення юридичною особою протиправного діяння, хоч має усвідомлювати це, і вчиняє такі дії (продовжує бездіяльність), має місце ризикована форма вини. Врахування форми вини юридичної особи може мати значення у тих випадках, коли дії фізичних осіб, що обумовили вчинення правопорушення

цією особою, утворюють самостійний склад правопорушення, і санкція за нього, яку слід застосовувати до юридичної особи, має відносно визначений характер. При цьому очевидно, що умисна форма вини фізичної особи обумовлюватиме безпосередню форму вини юридичної особи, а необережна форма вини фізичної особи – ризиковану¹.

Здійснений аналіз показав, що центральною проблемою адаптації до вітчизняного законодавства інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб є проблема визначення вини (як одного з обов'язкових елементів складу злочину, відсутність якого виключає відповідальність) колективного суб'єкта. Конструкція вини як психічного ставлення, що виражається у формі умислу або необережності, може застосовуватися тільки щодо поведінки фізичної особи, її не можна механічно переносити на злочинну діяльність організації.

Окрім зазначених вище проблем, опоненти запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб аргументують свою позицію тим, що юридична особа не може підлягати кримінальній відповідальності, оскільки вона фікція, в якій немає волі, притаманної фізичній особі. Питання наявності в юридичної особи самостійної волі тісно пов'язане з її сутністю. З цього приводу варто коротко згадати два зазначені у першому розділі підходи, які знайшли своє вираження у двох загальновідомих теоріях. Перша – теорія реального існування юридичної особи, друга – теорія фікції юридичної особи. Прихильники теорії фікції усували недоліки природної волі юридичної особи за допомогою інституту представництва. Зокрема, такої думки дотримується Г.Ф. Дормидонтов, який вважав, що так чи інакше організоване представництво юридичної особи і є її органом, через який вона виражає свою волю; тобто діяльність органу юридичної особи є діяльністю самої юридичної особи². Реалісти ж пе-

¹ Лук'янець Д. Про вину юридичних осіб у сфері адміністративної відповідальності / Д. Лук'янець // Право України. – 1999. – № 11. – С. 121.

² Дормидонтов Г.Ф. Система римського права. Общая часть / Г. Ф. Дормидонтов. – Казань: Типолитография Императорского Университета, 1910. – С. 111.

реконані, що юридична особа – самостійний суб'єкт цивільно-правових відносин, наділений суб'єктивними правами й обов'язками, який є носієм власної самостійної волі.

Як видається, обидва підходи мають право на існування, адже, з одного боку, юридична особа – самостійний суб'єкт права, який наділений правами та обов'язками, а отже, можна говорити про наявність певної самостійної волі; однак, з іншого, така воля виражається через представництво певних уповноважених на те фізичних осіб.

Про наявність у юридичної особи волі також зазначає І.М. Злотник: «Та обставина, що сучасне українське законодавство визнає юридичну особу соціальною реальністю, дає підстави стверджувати, що юридична особа за вітчизняним законодавством має власну самостійну та автономну волю»¹. Юридична особа діє через загальні збори її учасників (членів) або через постійно діючий орган управління, якому юридична особа делегує прийняття та виконання основних стратегічних і оперативних рішень в інтересах і від імені юридичної особи. Такі рішення (одноособові чи колегіальні) та дії, що на них ґрунтуються, за своєю юридичною сутністю також є рішеннями і діями юридичної особи, за які вона може і повинна у разі вчинення протиправних дій підлягати відповідальності.

Наступним аргументом опонентів запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб є неможливість застосувати деякі види покарань до цього суб'єкта. Як приклад, можна навести відомий вислів Н.С. Таганцева: «Незрозуміло, як можна посадити до в'язниці, вислати на поселення або на каторгу акціонерне товариство, земство?»². Іншими словами, на думку вченого, кримінальне покарання тут не «працює», оскільки до юридичної особи не можна застосувати органічно пов'язану з кримінальним правом репресивну функцію – позбавлення або істотне обмеження основних благ особи.

¹ Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – К. : Центр правових досліджень, 2006. – № 8 (22). – С. 44.

² Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая / Н. С. Таганцев. – [2-е изд., пересмотр. и доп.]. – СПб. : Гос. тип., 1902. – Т. 1. – С. 127.

Перш за все, хочемо звернути увагу на неточність застосованих у КК України понять «позбавлення волі» і «довічне позбавлення волі». Воля – категорія психологічна, невід’ємна від її носія – людини. У випадку позбавлення волі вона перестав відповідати самому поняттю «людина». Вона або помирає, або перетворюється в біологічний субстрат. Людину можна позбавити **фізичної свободи**.

В такому контексті можна спонукати науково-практичну громадськість до дискусії – чи можна **позбавити свободи** юридичну особу? Вважаємо, що можна виробити концепт розуміння змістового наповнення поняття «**позбавлення свободи**» щодо юридичних осіб через призму її прав і обов’язків, тобто через обмеження правового статусу.

Водночас слід звернути увагу на те, що позбавлення волі хоча й найтяжчий, однак далеко не єдиний вид покарання, передбачений ст. 51 КК України. І саме тому, мабуть, недоречно ототожнювати кримінальну відповідальність і покарання лише з позбавленням волі.

Крім того, щодо заперечення можливості застосування до юридичних осіб заходів покарання, як видається, можна навести такі аргументи: по-перше, відбувається поступова зміна поглядів на суб’єкт злочину, а також еволюція системи типів покарання; по-друге, деякі види покарань за своєю сутністю вже на даний момент можуть бути застосовані до юридичних осіб (штраф, конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності); по-третє, на нашу думку, нема перешкод до запровадження нових видів кримінального покарання суто для юридичних осіб.

Деякі дослідники, крім того, зазначають, що вітчизняне кримінальне законодавство ніколи не знало кримінальної відповідальності юридичних осіб. Якщо метою запровадження цього інституту в чинний КК є необхідність посилити відповідальність юридичних осіб (а її дійсно слід посилити), то це цілком можна зробити у межах галузей, що обслуговують майнові та управлінські відносини господарського обігу. При цьому абсолютно не

потрібно буде адаптувати до нового інституту галузь, понятійний апарат якої не пристосований до цього, тому що жоден принцип, жоден інститут або норма КК не застосовуються до юридичної особи¹. Цивільне право, на відміну від кримінального, визнає суб'єктом відповідальності юридичних осіб. Це пояснюється сутністю цивільно-правових відносин і специфікою цілей цивільної відповідальності².

Подібну позицію підтримує Л. Брич, яка, на противагу прихильникам запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, зазначає, що застосування фінансових штрафних санкцій до юридичних осіб за шкоду, заподіяну їх неправною діяльністю, а в деяких випадках заходів заохочувального характеру (наприклад, надання пільг добросовісним платникам податків), було б більш доречним і ефективним впливом на юридичних осіб у напрямку боротьби зі вчиненням ними окремих деліктів, що заподіюють шкоду системі господарства чи фінансово-кредитній системі, зокрема несплатою належних з них податків, зборів (обов'язкових платежів) та інших господарських злочинів³.

Дозволимо собі не погодитись із такою думкою, оскільки санкції адміністративного та цивільного права не досягають повною мірою цілей покарання за діяння юридичних осіб, що становлять підвищену суспільну небезпеку. Більше того, наприклад, така санкція, як ліквідація організації, не передбачена адміністративним законодавством, а у цивільному законодавстві зазначена у найзагальнішому вигляді (так само, як і конфіскація). Вид юридичної відповідальності, як відомо, залежить від характеру дій та відповідних шкідливих наслідків, а тому якщо

¹ Новое уголовное право. Общая часть: учебное пособие / под ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Зерцало, 1996. – С. 46.

² Курс советского уголовного права. Общая часть / под ред. Н. А. Беляева и М. Д. Шаргородского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – С. 356.

³ Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 499.

шкода від діяльності юридичної особи за своєю суспільною небезпекою переходить у категорію злочинної, то незрозуміло, на якій підставі можна говорити про застосування до цього суб'єкта будь-яких інших заходів впливу, передбачених іншими галузями законодавства.

Окремі науковці звертають увагу й на інші труднощі запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, Н.Ф. Кузнецова вказує, що у державах, де така відповідальність уже наявна, правозастосовні органи зіштовхуються з матеріальними та процесуальними труднощами в реалізації кримінального закону щодо юридичних осіб. Незважаючи на численні роз'яснення вищих судових інстанцій, навіть за допомогою застосування норм за аналогією, яка категорично заборонена конституціями та кримінальними кодексами багатьох держав, не вдається довести «поведінку» юридичної особи, причинний зв'язок із суспільно небезпечними наслідками, встановити вину та ін.¹ Проти такої позиції можна привести кілька аргументів: по-перше, інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб успішно реалізується у багатьох розвинених державах; по-друге, труднощі в реалізації будь-якої новели права неминучі, але за умови попередньої наукової розробки їх можна подолати; по-третє, чинне законодавство вже оперує такими поняттями, як діяльність юридичної особи, діяння юридичної особи, інтереси юридичної особи і т.д., що свідчить про відокремлену від особи фізичної суб'єктність юридичної особи; по-четверте, чинні КПК та КВК України повинні передбачати нормативний механізм «обслуговування» матеріально-правового інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Зважаючи на окреслене вище, можна зробити висновок, що сучасні опоненти запровадження кримінальної відповідальності організацій (Н.Ф. Кузнецова, Л.Д. Єрмакова, Т.В. Кондрашова, Л.К. Савюк, П.П. Иванцов та ін.), фактично відтворюючи догма-

¹ Новое уголовное право. Общая часть: учебное пособие / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Зерцало, 1996. – С. 47.

тичну позицію радянської доктрини, акцентують увагу на наступних обставинах: а) установлення кримінальної відповідальності юридичних осіб не відповідає основним принципам кримінального права; б) вимагає значного перетворення його основних інститутів; в) кримінальній відповідальності підлягає лише винна фізична особа, яка вчинила умисно або з необережності суспільно небезпечне діяння, яке містить усі ознаки складу злочину; г) закон пов'язує відповідальність зі здатністю особи, що вчинила злочин, усвідомлювати свої дії та керувати ними, якою володіють лише люди; д) корпорація не має реальної волі, отже, вона не може мати й винну волю, що є підставою відповідальності¹.

Неважко зауважити, що така аргументація опонентів кримінальної відповідальності юридичних осіб тривалий час фактично не змінюється, однак істотно змінилися умови життя суспільства. Навряд чи «новизна», «нетрадиційність» такого інституту й необхідність значної новелізації КК України для його запровадження є вагомими аргументами проти запровадження такої відповідальності. З цього приводу доречнішою видається необхідність оцінювати новий інститут з точки зору його здатності ліквідувати істотні прогалини у регламентації суспільних відносин.

Саме із цих позицій розглядають відповідальність юридичних осіб науковці, що виступають за її запровадження. Їхні аргументи наводились у науковій літературі впродовж останніх десятиліть і в окремих випадках отримували безпосереднє вираження у проектах кримінальних кодексів.

Так, у першому із проектів нового КК РФ, поданому в законодавчий орган Російської Федерації, суб'єктом кримінальної відповідальності визнавалися тільки фізичні особи. Однак трохи пізніше ряд авторів цього документа запропонували доповнити проект декількома положеннями, пов'язаними з можливістю кримінальної відповідальності організацій (юридичних осіб) за

¹ Куре советского уголовного права. Общая часть / под ред. Н. А. Беляева и М. Д. Шаргородского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – С. 355.

екологічні злочини. Підставою кримінальної відповідальності юридичної особи пропонувалося вважати здійснення фізичною особою діяння, що містить ознаки складу злочину, передбаченого кримінальним законом, якщо воно було вчинено на користь або в інших інтересах юридичної особи. Як покарання для юридичної особи пропонувалися: покладання обов'язку відшкодувати заподіяну шкоду, штраф і призупинення діяльності юридичної особи. Мета застосування таких видів покарання визначалась як припинення діяльності юридичних осіб, що становлять суспільну небезпеку для людей, навколишнього середовища, суспільства та держави, а також відшкодування заподіяного злочинном збитку¹.

Автори іншого варіанта проекту КК у своїй Концепції кримінального законодавства Російської Федерації аргументували доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб тим, що застосування до них відповідних санкцій, наприклад, за екологічні злочини, могло б посилити кримінально-правову охорону найважливіших об'єктів. Один з авторів цієї концепції – С.Г. Келіна – вважає, що юридичні особи у випадках, передбачених кримінальним законом, повинні підлягати відповідальності поряд з фізичними особами, а підставою їх відповідальності є таке діяння, яке було вчинено винно в інтересах юридичної особи та заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди, передбачене кримінальним законом. До юридичних осіб пропонувалося застосовувати як основні покарання: штраф, заборону займатися певною діяльністю та ліквідацію юридичної особи, а як додаткові – заборону займатися певною діяльністю та конфіскацію майна².

Упродовж тривалого часу деякі науковці, у тому числі й пострадянського та радянського періоду, відзначали необхідність запровадження кримінальної відповідальності юридичних

¹ Преступление и наказание: комментарий к проекту Уголовного кодекса России / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой и А. В. Наумова. – М., 1993. – С. 297–301.

² Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 52.

осіб і навіть намагалися визначити загальні умови притягнення їх до такої відповідальності. До таких правознавців належить і відомий російський учений С.В. Познишев¹.

Питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб, як зазначалось, першим поставив А.Н. Трайнін. Він розвивав його у напрямку відповідальності за злочини проти миру і людства, а також у зв'язку зі злочинами міжнародних монополій². Полемізуючи з опонентами, учений доводив, що, зокрема, цивільно-правова відповідальність юридичної особи встановлена лише тому, що на неї переносяться правові наслідки дій, вчинених фізичними особами, уповноваженими діяти від імені юридичної особи. Звідси, вважає А.Н. Трайнін, безпосередньо випливає, що однією лише думкою, згідно з якою юридична особа сама дій вчинити не може, ще не вичерпується питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. Проблема повинна ставитися інакше: чи можливе за певних умов перенесення на юридичну особу не тільки політичних, цивільних, але й кримінально-правових наслідків злочинних дій, вчинених органами юридичної особи – фізичними особами?³. Вказаний автор ствердно відповідає на це питання. На проблему щодо встановлення кримінальної відповідальності юридичної особи за забруднення водойм і повітря, порушення правил радіаційної безпеки також звернула увагу П.Ф. Повелицина⁴.

Отже, зазначені вище та інші прихильники запровадження у законодавство кримінальної відповідальності юридичних осіб (Б.В. Волженкін, С.Г. Келіна, А.В. Наумов, А.С. Нікіфоров, С.І. Нікулін, В.М. Смітєнко, В.С. Устінов та ін.) пояснюють необхідність цього інституту комплексом причин.

По-перше, щодо господарської діяльності юридичних осіб в умовах часткової державної монополії наявний кримінальний

¹ Познишев С. В. Основные начала науки уголовного права / С. В. Познишев. – М., 1912. – С. 129.

² Трайнин А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / А. Трайнин; под. общей ред. Р. А. Руденко. – М.: Наука, 1969. – С. 259.

³ Там само. – С. 298.

⁴ Повелицина П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицина. – М. : Юрид. лит., 1981. – С. 28–33.

«імунітет», який не відповідає сьогоднішньому стану економічного життя, коли саме юридичні особи є основними суб'єктами підприємницької діяльності й саме їх діяльність пов'язана з найбільш значними за руйнівними наслідками посяганнями на охоронювані, у тому числі й кримінальним правом, об'єкти. Відтак очевидно, що величезна шкода, заподіювана порушеннями законодавства про охорону природи, економічними та іншими правопорушеннями (наприклад, ухилянням від сплати податків, продажем недоброякісних товарів, банківським шахрайством та ін.), є значно суспільно небезпечнішою від діяльності конкретної фізичної особи, а застосовувані до організацій у рамках цивільного та адміністративного законодавства штрафні санкції абсолютно не адекватні розміру заподіяної шкоди¹.

По-друге, посилення відповідальності юридичних осіб, зокрема віднесення певних протиправних дій юридичної особи до категорії злочинів, дасть можливість повніше реалізовувати превентивну функцію кримінального права, адже така відповідальність буде ефективніше стримувати юридичну особу від вчинення протиправних дій.

На необхідність посилення відповідальності юридичних осіб звертають увагу й інші науковці. Скажімо, професор А.В. Наумов ставить запитання, який сенс був у тому, що в результаті Чорнобильської трагедії кілька безпосередніх її винуватців були засуджені до тривалих термінів позбавлення волі².

По-третє, прихильники кримінальної відповідальності юридичних осіб, підкреслюючи зв'язок адміністративного та кримінального права, зазначають, що адміністративне право давно містить норми, які передбачають відповідальність організацій за різні правопорушення. Близькість адміністративного та кримінального права свідчить про те, що, якщо адміністративне право містить норми відповідальності юридичних осіб,

¹ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 53.

² Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – С. 182.

то логічним з огляду на систему права був би й позитивний розв'язок питання про відповідальність цих суб'єктів у кримінальному праві¹. Тим більше, що у ряді випадків межі між кримінально караними діяннями та відповідними адміністративними порушеннями незначні і за певних обставин та умов окремі адміністративні правопорушення можуть переростати у злочини й навпаки². Ця межа зазвичай визначається характером і ступенем суспільної небезпеки вчиненого, і очевидно, що вказані кількісні та якісні характеристики стосовно протиправної діяльності юридичних осіб найбільш адекватно можна розкрити у понятті «злочин».

По-четверте, деякі автори підкреслюють, що притягнення до кримінальної відповідальності керівників або інших фізичних осіб, що представляють відповідну юридичну особу, як правило, пов'язане з об'єктивним ставленням у вину, оскільки така особа, хоча й знала про незаконну діяльність підприємства, що здійснює, наприклад, викиди забрудненої води, але самотійно змінити нічого не могла. У деяких випадках взагалі важко встановити, хто конкретно винний у забрудненні води або повітря. Подібна злочинна практика зазвичай триває роками, а притягається до відповідальності та особа, яка працювала в момент катастрофи³.

По-п'яте, одним з істотних аргументів за запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, як зазначають деякі автори, є наявність у новому КК відповідальності за вчинення злочину злочинною організацією (злочинним співтовариством). Прихильники цієї ідеї міркують наступним чином: якщо діючий КК встановив у статтях, що відповідальності за діяльність даної «організації» підлягають її учасники, то фактично

¹ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – С. 53.

² Уголовное право. Общая часть : учебник / под. ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. – М. : Спарк, 1997. – С. 11.

³ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 51.

нелегальна організація є суб'єктом злочину, але не є суб'єктом відповідальності. Оскільки у принципі можливе визнання колективного об'єднання суб'єктом кримінальної відповідальності, чому б не визнати таким суб'єктом юридичну особу.

Аналізуючи позиції вчених, які схиляються до запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, та дослідників, які цю ідею відхиляють, для пошуку відповіді на поставлене запитання слід виходити з ряду теоретичних положень. Як відомо, юридична особа не фікція. Докази її реально-го існування знаходимо у цивільному праві. Визначення через право існування юридичної особи призвело до створення значної кількості норм, які регулюють її функціонування. Норми цивільного права надали юридичній особі права і можливість реалізації цих прав через правовідносини, а також установили відповідальність за порушення нею норм закону. Функціонування юридичної особи у правовому обігу показало, що юридична особа, як і фізична, також може робити помилки, вчиняти правопорушення і все ж таки злочини. Адже кримінальний закон не відносить конкретне суспільно небезпечне діяння до категорії злочинів на підставі суб'єкта, який це діяння вчинив, а за наслідками (шкодою), до якого це діяння призвело чи могло призвести. Саме характер діяння та ступінь суспільної небезпеки відрізняє кримінальну відповідальність від відповідальності адміністративної чи цивільної.

Таким чином, ситуація, що склалась об'єктивно, містить певні передумови запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Переорієнтація господарського обігу на приватний сектор зумовлює адаптацію законодавства, у тому числі й кримінального, до нових умов. Догматизм кримінально-правової доктрини призвів до того, що найнебезпечніша з точки зору наслідків для суспільства діяльність юридичних осіб не увійшла у коло діянь, що визнаються кримінальним законом злочинними. Однак не можна вважати, що й у законотворчому аспекті проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняному за-

конодавстві остаточно знята. Те, що відповідальність може бути тільки особистою, не суперечить властивостям юридичної особи. Юридична особа є особливим суб'єктом права, деліктоздатною особою. Особиста відповідальність юридичної особи не ставиться під сумнів. Із приводу винної відповідальності слід вказати на складність вирішення колізії стосовно розуміння вини та специфіки визначення поведінки юридичної особи, однак і цю проблему можна подолати.

Вагання законодавця щодо запровадження у кримінальне законодавство інституту відповідальності юридичних осіб дозволяє стверджувати, що на даний час чинне законодавство, на нашу думку, не здатне ефективно нейтралізувати суспільно небезпечний деструктивний вплив юридичних осіб на суспільні відносини.

Отже, запровадження такої відповідальності, як видається, буде виправдане. Можливість регламентації інституту відповідальності юридичних осіб в українському кримінальному законодавстві вимагає: по-перше, визначення сфери можливого застосування інституту відповідальності юридичних осіб у кримінальному праві; по-друге, корекції ознак складу злочину з огляду на специфічні особливості правової конструкції юридичної особи.

Тому в рамках цієї роботи спробуємо запропонувати можливий шлях вирішення цієї проблеми з допомогою визначення:

1) підстав притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності;

2) співвідношення відповідальності юридичної особи з відповідальністю фізичних осіб, винних у вчиненні злочину;

3) співвідношення такої відповідальності з основними інститутами КК, що вступають у конфлікт із правовою конструкцією юридичної особи;

4) складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності;

5) системи та видів покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб тощо.

3.2. Можливі законодавчі підходи щодо запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні

Існує декілька шляхів вирішення проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні. Один з них уже відомий. Вперше на теренах пострадянських держав його було втілено у Проекті КК України, розробленому 1993 р. робочою групою на чолі з В.М. Смітінком, у якому передбачалась можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. Однак, як відомо, законодавець цю ідею не сприйняв.

У Російській Федерації такий шлях підтримала С.Г. Келіна, яка в процесі підготовки нового КК розробила та запропонувала (як самостійну) законодавчу конструкцію розділу КК щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Теоретична модель кримінально-правових норм *de lege ferenda*, розроблених С.Г. Келіною, практично повністю була реалізована на законотворчому рівні (за винятком запропонованої автором статті «Загальні положення») у главі 16 проекту нового КК Російської Федерації (Загальна частина) 1994 р. з деякими редакційними уточненнями. Однак законодавець у підсумку також не сприйняв у Кримінальному кодексі Російської Федерації 1996 р. ідею кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Другий шлях полягає у тому, що компромісним варіантом вирішення проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб, на думку деяких правознавців, може стати розмежування понять суб'єкта злочину та суб'єкта кримінальної відповідальності. За такого підходу суб'єктом злочину можна вважати, як і раніше, тільки фізичну, осудну особу, що досягла певного віку, і одночасно, не видозмінюючи кримінального права, визнати носієм (суб'єктом) кримінальної відповідальності юридичну особу.

Так, професор Б.В. Волженкін вважає, що недоцільно говорити про самостійні підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб. У зв'язку із труднощами, що виникають у ви-

значенні окремих елементів складу злочину для юридичних осіб, він пропонує визначити терміни «суб'єкт злочину» (тільки фізична особа) і «суб'єкт кримінальної відповідальності» (і фізична особа, і юридична особа). Злочин як суспільно небезпечне протиправне та винне діяння може вчинити тільки фізична особа, що володіє свідомістю та волею. Саме таке діяння, що містить усі ознаки відповідного складу злочину, є підставою кримінальної відповідальності. А от підлягати кримінальній відповідальності за такі діяння можуть не тільки фізичні, але, за певних умов, і юридичні особи¹.

Така позиція видається не досить переконливою, тому що навряд чи можна застосовувати кримінальну відповідальність до особи, що не є суб'єктом злочину. Такий підхід буде вже не кримінально-правовим, а кримінально-політичним вирішенням проблеми. На нашу думку, необхідно визнавати за юридичною особою статус суб'єкта злочину і тоді формулювати підстави притягнення її до відповідальності.

Звісно, можливий і третій шлях, а саме, враховуючи думки опонентів запровадження такої відповідальності, не виключений варіант заперечення необхідності конструювання особливого суб'єкта злочину – юридичної особи, оскільки для відповідальності юридичної особи досить норм цивільного й адміністративного законодавства. Однак, враховуючи викладене у попередніх розділах даного дослідження та підтримувану нами позицію, такий шлях не видається правильним.

Дотримуючись першого варіанта розв'язку вказаної проблеми, зазначимо, що концепція кримінальної відповідальності юридичних осіб досить приваблива. Важливо дотримуватись коректності всередині самої системи норм кримінального законодавства. Насамперед необхідна чіткість і визначеність у законодавчій регламентації відповідальності юридичних осіб у криміна-

¹ Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин . – СПб.: Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 30.

льно-правовій, кримінально-процесуальній та кримінально-виконавчій сферах. При цьому реформи повинні здійснюватися комплексно й одночасно з метою забезпечення цілісності та узгодженості цього механізму кримінально-правового регулювання.

На наш погляд, у науковому та структурно-змістовому аспектах законодавча конструкція вирішення питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб повинна бути органічно включена у систему норм українського законодавства й відповідати: цілям і напрямам сучасної вітчизняної кримінальної політики, завданням кримінального, кримінально-процесуального та кримінально-виконавчого права на сучасному етапі соціально-економічного та політико-правового розвитку, цінностям цивілізованого демократичного громадського суспільства і справедливої правової держави, ґрунтуватися на Конституції України, законах та міжнародно-правових нормах, насамперед про захист прав і свобод людини і громадянина.

Ґрунтуючись на наявних наукових розробках і законодавчому досвіді окремих зарубіжних держав, висловимо свою позицію щодо того, яким чином могло б бути вирішено на законотворючому рівні питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб в Україні.

Перш за все, варто зазначити, що запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство справді викликає значну кількість проблем, однак такі проблеми, на нашу думку, можна подолати. Більше того, такі спроби вже мали місце в історії незалежної України.

Як зазначалося вище, відомий Проект КК України 1993 р. (далі – Проект КК), розроблений авторським колективом під керівництвом професора В.М. Смітєнка, передбачав можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності. У вказаному Проекті було вказано, що в сучасних умовах істотно зростають можливості вчинення злочинів юридичними особами у сфері економіки, фінансування та деяких інших сферах. Однак усі ці злочини для чинного кримінального законодавства є недосяжні, оскільки всі вони вчиняються від імені колективно-

го органу юридичної особи. На думку авторів Проекту, відсутність відповідальності юридичних осіб призводить до безкарності посадових осіб усіх рангів, які, приймаючи колективне злочинне рішення, реально уникають відповідальності.

У ч. 3 ст. 2 Загальної частини Проекту КК дається визначення поняття юридичної особи: «Юридична особа – будь-яке державне, колективне, приватне або змішаного типу формування, що має організаційну єдність, володіє відокремленим майном та діє у відповідності з статутом, положенням чи іншим затвердженим у встановленому порядку нормативним актом, який визначає його правовий стан».

Цікавим є те, що ч. 2 ст. 20 Проекту КК передбачає поняття вини юридичної особи. Так, вина юридичної особи визначається завідомою незаконністю вчиненого нею. За своєю формою вина юридичної особи є умисною. Тобто автори цього проекту пішли шляхом об'єктивного ставлення у вину щодо юридичної особи, незважаючи на суб'єктивний субстрат, що, на наш погляд, невиправдано.

Надто лаконічно у ч. 1 ст. 24 Проекту КК подається визначення суб'єкта кримінальної відповідальності, яким можуть бути фізичні та юридичні особи.

У ч. 1 ст. 27 Проекту КК (Відповідальність юридичних осіб) караним діянням, вчиненим юридичною особою, визнається заборонена цим Кодексом дія або бездіяльність, виконана або санкціонована її керівником чи колективним органом управління, що діяв з порушенням своїх повноважень, від імені юридичної особи. У Проекті вказано, що юридичні особи можуть підлягати кримінальній відповідальності за злочини проти миру і безпеки людства, здоров'я населення, проти держави, у сфері природокористування і народного господарства лише у випадках, спеціально передбачених нормами Особливої частини цього Кодексу (ч. 2 вказаної статті). Тобто коло таких злочинів є досить широким.

Окрім того, Проект КК також передбачає положення, згідно з яким кримінальна відповідальність юридичної особи не

виключає такої щодо публічної посадової особи або функціонера, які безпосередньо брали участь у незаконній діяльності юридичної особи чи сприяли її здійсненню.

Автори цього Проекту КК України вбачали можливість притягнення до кримінальної відповідальності не лише приватних, але й державних юридичних осіб. З одного боку, дійсно, юридичні особи публічного права у деяких зарубіжних державах також можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності, з іншого – запровадження такої можливості у вітчизняному законодавстві, на даному етапі розвитку нашої держави, видається поспішним. Тому ми підтримуємо позицію, що такій відповідальності повинні підлягати виключно юридичні особи приватного права.

Першим вагомим кроком щодо запровадження відповідальності юридичних осіб, зокрема за корупційні діяння та виконання взятих Україною на себе міжнародних зобов'язань, був Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» від 11 червня 2009 р. Тому зупинимось більш детально на аналізі норм цього Закону.

У ст. 1 (Сфера дії Закону) вказано, що цей Закон відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції (ратифікована ВР України із заявами Законом № 251-V від 18 жовтня 2006 р.), Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ратифікована ВР України із заявою Законом № 252-V від 18 жовтня 2006 р.) та Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» № 1506-VI від 11 червня 2009 р. встановлює відповідальність юридичних осіб за вчинення їх уповноваженими особами корупційних правопорушень, а також визначає порядок притягнення їх до відповідальності. У ч. 2 вказаної статті зазначено, що дія цього Закону не поширюється на юридичних осіб публічного права, які повністю утримуються за рахунок державного чи місцевих бюджетів, а також міжнародні організації. Таку позицію законодавця, як уже зазначалося вище, ми підтримуємо, оскільки в іншому випадку, як видається, держава каратиме сама себе.

Відповідно до ст. 2 юридична особа підлягала б відповідальності за вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті будь-якого із злочинів, передбачених ст. 209, частиною першою або другою ст.ст. 235⁴, 235⁵, ст.ст. 364, 365, 368, 369 і 376 Кримінального кодексу України. Однак яким чином діяти, якщо злочин було вчинено від імені та в інтересах юридичної особи у результаті рішення колегіального органу останньої? На жаль, законодавець щодо цього питання відповіді не дав.

Закон України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» у ст. 3 передбачав види стягнень, які могли бути накладені судом на юридичних осіб. До них належали: 1) штраф; 2) заборона займатися певним видом діяльності; 3) конфіскація майна; 4) ліквідація юридичної особи.

У ч. 2 цієї статті зазначалось, що стягнення, передбачені пунктами 2 і 4 частини першої цієї статті, можуть застосовуватися лише як основне стягнення, а передбачені пунктами 1 і 3 частини першої цієї статті – як основне і як додаткове стягнення.

У ч. 3 ст. 3 передбачався строк давності виконання стягнення. Так, стягнення не могло бути застосовано до юридичної особи, якщо минуло більше року з дня виникнення підстав, передбачених статтею 10 цього Закону.

Щодо видів стягнень, які могли застосовуватись до юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень Закон містив наступні положення. Згідно зі ст. 4 Закону суд міг призначити штраф у розмірі від однієї тисячі до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Залежно від ступеня тяжкості злочину, вчиненого службовою особою, засновником, учасником або іншою уповноваженою особою юридичної особи суд міг призначити штраф у таких розмірах: 1) за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 2) за злочин середньої тяжкості – від двох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 3) за тяжкий злочин – від п'яти тисяч до десяти тисяч

неоподатковуваних мінімумів доходів громадян; 4) за особливо тяжкий злочин – від десяти тисяч до п'ятнадцяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

З приводу заборони займатись певним видом діяльності у ст. 5 зазначалось, що суд міг заборонити юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах, на строк від трьох місяців до трьох років. У разі одночасного встановлення заборони юридичній особі займатися декількома видами діяльності конкретний строк за кожним видом діяльності визначався судом окремо.

Відповідно до ст. 6 Закону конфіскація майна полягала у примусовому і безоплатному вилученні у власність держави майна, доходів, отриманих юридичною особою внаслідок вчинення злочинів особами, зазначеними у статті 2 цього Закону. У разі неможливості конфіскувати майно, доходи, зазначені в частині першій цієї статті, суд стягував з юридичної особи суму, яка дорівнює їх вартості (ч. 2 статті). З'ясування змісту цієї статті викликає ряд запитань. У якому обов'язі повинна була здійснюватись така конфіскація та чи будь-яке майно юридичної особи підлягало конфіскації? Як видається, доречно було б зазначити, що у випадку застосування конфіскації майна юридичної особи, крім випадку, коли конфіскація застосовується як додаткове покарання до ліквідації юридичної особи, де це такого значення не буде мати, її обсяг повинен визначатися межами, за яких застосування такого покарання не знищить юридичну особу. Це ж повинно стосуватись і певних видів майна (наприклад, основних засобів виробництва). В іншому ж випадку така конфіскація майна сама по собі призведе до банкрутства та відповідно ліквідації юридичної особи, а відтак і до зменшення передбачених законодавством надходжень до Державного бюджету України.

Ст. 7 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» передбачала застосування такого виду покарання, як ліквідація юридичної особи. Такий вид покарання юридичної особи міг бути засто-

сований судом лише у разі вчинення від її імені та в її інтересах керівником такої юридичної особи, її засновником, учасником чи іншою уповноваженою особою самостійно або у співучасті тяжкого або особливо тяжкого злочину. Як впливало зі змісту статті, ліквідація юридичної особи можлива лише у випадку вчинення фізичними особами, зазначеними у ст. 2 Закону, тяжкого чи особливо тяжкого злочину, однак не у всіх випадках («може бути застосований судом»). Видається, потребує уточнення, в яких саме випадках до юридичної особи у разі вчинення від її імені тяжкого чи особливо тяжкого злочину фізичними особами може бути застосовано таке покарання, як ліквідація. Тому, на нашу думку, варто було б зазначити, що ліквідація застосовується до юридичної особи як крайній захід у випадку, коли суд дійде до висновку про недоцільність подальшої діяльності такого суб'єкта господарювання. Також у цій статті (ч. 2) вказувалось, що ліквідація юридичної особи здійснюється у порядку, передбаченому Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р.

Цікавим є положення вказаної статті про те, що у разі здійснення юридичною особою діяльності у галузі, яка має стратегічне значення для безпеки держави, таке стягнення до неї не застосовується. Це рішення законодавця з метою забезпечення належного функціонування важливих сфер, на наш погляд, цілком слушне.

Ст. 8 передбачала призначення стягнень за сукупністю корупційних правопорушень. У диспозиції цієї статті зазначалося, що за сукупністю корупційних правопорушень суд, застосовувавши стягнення за кожне правопорушення окремо, визначає остаточне стягнення шляхом поглинання менш суворого стягнення більш суворим.

Щодо підстави порушення провадження стосовно юридичних осіб ст. 10 Закону передбачала: 1) провадження у справі стосовно юридичних осіб порушується за наявності обвинувального вироку суду, що набрав законної сили, яким встановлено

винуватість фізичної особи у вчиненні будь-якого із злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України і зазначених у ст. 2 цього Закону, або ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених пунктами 4, 8 частини першої ст. 6, ст. 7, пунктами 1, 4 частини першої ст. 7¹ Кримінально-процесуального кодексу України; 2) провадження у справі стосовно юридичних осіб порушується також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо осіб, зазначених у ст. 2 цього Закону, з підстав, передбачених пунктами 4, 8 частини першої ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України.

Проаналізувавши зміст вказаного Закону, виникає насамперед питання щодо його галузевої приналежності. Адже, з одного боку, в назві прямо зазначено: «за вчинення корупційних правопорушень», що більшою мірою можна віднести до адміністративної галузі права, однак з іншого така відповідальність настає за вчинення від імені юридичної особи і на її користь уповноваженими фізичними особами суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК України. У цьому випадку, зважаючи на галузеву структуру права та юридичної відповідальності, й відповідальність юридичних осіб повинна бути кримінальною. Якщо ж така відповідальність юридичних осіб визнається законодавцем кримінальною, то слід було б передбачити відповідні зміни до чинного КК України, адже кримінальне законодавство нашої держави кодифіковане. У даному випадку ми виходимо з положення ч. 2 ст. 3 КК України, де вказано, що закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набрання чинності цим Кодексом, включаються до нього після набрання ними чинності, та ч. 3 вказаної статті, де зазначено, що злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Тому підтримуємо думку О. Шамари, який зазначив, що прийняття такого закону зумовлює його невідповідність Загальній частині Кримінального кодексу України, що на практиці може призвести до виникнення правових колізій¹.

¹ Шамара О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень / О. Шамара // Юридичний журнал. – 2009. – № 11 (89). – С. 79.

Крім того, якщо законодавець визнав, хоча й не на значний проміжок часу, за можливе притягати юридичну особу до відповідальності за вчинення окремих злочинів її представниками (фізичними особами), то невже юридична особа може і повинна підлягати їй лише за корупційні діяння? Як видається, юридична особа могла б підлягати такій відповідальності за значно ширший перелік злочинів.

Важливим питанням, яке потребує з'ясування, є підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб. Вирішуючи його, пропонуємо відштовхуватись від підстав кримінальної відповідальності, передбачених у ст. 2 КК України. Як відомо, підставою кримінальної відповідальності, згідно із цією статтею, є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК.

Елементами складу злочину є: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона. Тому визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб вимагає з'ясування питання, чи всі елементи складу злочину стосуються юридичних осіб. Спробуємо проаналізувати вказані елементи через призму особливостей правової конструкції юридичної особи та сформулювати на цій основі підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Розглядаючи такий елемент складу злочину, як об'єкт (суспільні відносини, які охороняються кримінальним законом) слід зазначити, що оскільки юридична особа діє через відповідних уповноважених фізичних осіб, і в цьому випадку дії фізичної особи визнаються діями особи юридичної, то в разі вчинення злочину, як видається, об'єкт посягання у вказаних осіб буде збігатись.

Однак, враховуючи специфіку юридичної особи, вона не може вчинити будь-який із злочинів, передбачених Особливою частиною КК України (наприклад, вбивство, зґвалтування, хуліганство тощо). Такі дії фізичних осіб не можуть розглядатись як дії юридичної особи, оскільки це суперечить її призначенню та суті. Тому важливим питанням є визначення складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності.

Згаданий вище Проект КК України передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб за такі злочини: пропаганду війни (ст. 94); планування, підготовку до ведення війни (ст. 95); провокацію війни (ст. 97); геноцид (ст. 101); організацію міжнародних злочинів (ст. 104); порушення вимог екологічної безпеки (ст. 105); невиконання вимог щодо попередження і ліквідації наслідків екологічних аварій (ст. 107); незаконне придбання, зберігання, використання, передачу, транспортування, розповсюдження бактеріологічних чи радіоактивних матеріалів (ст. 121); виготовлення спиртних напоїв і торгівлю ними (ст. 134); порушення правил виробництва, зберігання та реалізації продуктів харчування (ст. 135); заклики до насильницької зміни конституційного ладу чи порушення територіальної цілісності України (ст. 204); незаконне створення воєнізованого чи іншого збройного формування (ст. 212); незаконні операції з валютними цінностями (ст. 261); незаконне підприємництво (ст. 262); лжепідприємництво (ст. 263); ухилення від сплати податків з підприємств та організацій та інших обов'язкових платежів (ст. 264); приховування банкрутства (ст. 265); лжебанкрутство (ст. 266); випуск чи реалізацію неякісної продукції (ст. 268); незаконну торгівлю (ст. 269); найманство (ст. 281).

Єдності в позиціях науковців із цього приводу немає. Так, на думку С.Г. Келіної, запроваджуючи кримінальну відповідальність юридичних осіб, необхідно ретельно продумати, у яких випадках для посилення ефективності кримінально-правової охорони доцільно запровадити таку відповідальність. Дослідниця вважає, що така кримінальна відповідальність повинна бути передбачена щонайменше у чотирьох главах Особливої частини КК: за деякі злочини у сфері економіки, екологічні злочини, злочини проти суспільної безпеки та злочину проти миру й безпеки людства. На її думку, така вказівка може бути сформульована у спеціальній статті, розташованій наприкінці відповідної глави Особливої частини, наприклад, у такій редакції: «За злочини, передбачені в ст. ... даної глави, до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті юридичні особи»¹.

¹ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 54-55.

Серед вітчизняних дослідників, наприклад, О.О. Михайлов поділяє злочини на ті, за які юридична особа підлягає відповідальності сумісно з фізичною особою, і ті, за які відповідає самостійно. Зокрема, сумісно з фізичною особою юридична особа, на думку вказаного автора, підлягає кримінальній відповідальності за умов вчинення її працівником (працівниками) діяння, що містить склад злочину, передбаченого ст.ст. 131, 161, 173, 175-177, 202, 204, 206-209, 212, 212¹, 220, 222, 223, 225, 227-229, 231, 232, 236-245, 247, 250, 253, 254, 270-276, 282, 286-288, 326, 327, 334, 361, 361¹, 363, 382, 388, 441 КК України, а самостійно (за відсутності винних у вчиненні злочину фізичних осіб) за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи за злочини, передбачені лише ст.ст. 173, 176, 177, 212, 212¹, 220, 223, 225, 227, 229, 231, 232, 236-245, 247, 250, 253, 254, 326 Кримінального кодексу України¹.

Безумовно, будь-який із запропонованих дослідниками переліків складів злочинів, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, є суб'єктивним, і розкриває лише позицію конкретного автора чи авторів щодо цього питання. Тому, не претендуючи на повноту й всеосяжність такого переліку, враховуючи зазначене у даній роботі та беручи до уваги наявні погляди, спробуємо визначити склади злочинів Особливої частини КК України, за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності.

Зважаючи на визначення злочинів, які об'єктивно можуть бути вчинені юридичними особами, та доцільності їх кримінальної відповідальності за них, є підстави стверджувати, що юридична особа може підлягати такій відповідальності за вчинення злочинів проти: 1) *життя та здоров'я особи* (ст.ст. 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144); 2) *волі, честі та гідності особи*

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 135-136.

(ст.ст. 149, 150); 3) виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст.ст. 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, ч. 1 ст. 183); 4) власності (ст.ст. 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198); 5) довкілля (ст.ст. 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254); 6) громадської безпеки (ст.ст. 258⁴, 265, 265¹, 267, 267¹, 268, 269, 270); 7) безпеки виробництва (ст.ст. 271, 272, 273, 274, 275); 8) безпеки руху та експлуатації транспорту (ст.ст. 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292); 9) громадського порядку та моральності (ст.ст. 298, 300, 301); 10) авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст.ст. 339, 355, 358); 11) правосуддя (ст.ст. 376, 382, 388, ч. 1 ст. 389); 12) миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 441 КК України), а також у сферах: господарської діяльності (ст.ст. 199, 201, 203¹, 203², 204, 205, 206, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 216, 222, 223¹, 224, 227, 229, 231, 232, 232¹, 232²); обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення (ст.ст. 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334); використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж (ст.ст. 361, 361¹, 363, 363¹); службової діяльності (364¹, 365¹, 368³, 368⁴, 369²).

Далі варто розглянути об'єктивну сторону складу злочину. Це зовнішній аспект (зовнішній вираз) злочину, яка характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину¹.

Як відомо, до обов'язкових ознак об'єктивної сторони злочину з матеріальним складом належать: суспільно небезпечне діяння; суспільно небезпечні наслідки; причинний зв'язок

¹ Кримінальне право України. Загальна частина: підручник [для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків : Юрінком Інтер–Право, 2001. – С. 103.

між діянням винного та вказаними у законі наслідками, а також факультативні ознаки: місце, час, обстановка, спосіб та засоби вчинення злочину.

Однак такі ознаки не можна безпосередньо застосувати до юридичної особи, оскільки безпосередніх дій вона вчинити не може, її дії проявляються через дії відповідних фізичних осіб. Тому вказані ознаки необхідно розкривати за допомогою об'єктивної сторони складу злочину фізичної особи, яка вчинила злочин від імені та на користь юридичної особи.

У цьому аспекті щодо об'єктивної сторони складу злочину слід зазначити, що воля юридичної особи формується та виражається у рішеннях її одноособових або колегіальних органів, уповноважених представників, які можуть від імені юридичної особи набувати права та виконувати обов'язки. Виникає ситуація, за якої: суб'єктом права є юридична особа, однак діяльність такого суб'єкта виражається лише в діяльності його людського субстрату. Звідси очевидно, що така правова конструкція припускає наявність двох суб'єктів. Юридична особа може бути суб'єктом пасивного права – брати на себе обов'язки, що випливають зі змісту управлінської діяльності її органів, а уповноважені представники, які виконують організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські функції, можуть бути суб'єктами активного права – виконувати у межах своєї компетенції обов'язки для нормального функціонування організації. При цьому виникає свого роду «кругова порука» – юридична особа відповідальна за діяльність своїх органів, а її уповноважені представники – за діяльність юридичної особи. Така діяльність уповноважених представників (вона ж діяльність організації) у рамках досліджуваної правової конструкції визначає одночасне волевиявлення як організації, так і її представників. При цьому, як відомо, відповідальність керівників за діяльність юридичних осіб передбачена у багатьох статтях Особливої частини КК України, а відповідальності юридичної особи у КК не передбачено.

Подібно до висловленої думки розмірковують і деякі інші дослідники. Цікавої позиції дотримується, наприклад, А.С. Нікі-

форов. «Юридична особа, – пише він, – делегує своєму керівному органу прийняття та виконання основних стратегічних і оперативних рішень від свого імені. Тим самим ці рішення (одноособові або колегіальні) і засновані на них дії за своєю юридичною суттю ототожнюються з рішеннями та діями юридичної особи. За дії свого керівного органу та за наслідки цих дій юридична особа також несе безпосередню (повну або часткову) відповідальність. Злочин визнається вчиненим юридичною особою, якщо він вчинений безпосередньо або за посередництвом інших осіб, особою або особами, які контролюють здійснення юридичною особою своїх прав і діють на реалізацію цих прав, тобто є alter ego юридичної особи, його «іншим я»»¹.

Зазначена конструкція з огляду на сучасний розвиток економічних відносин, на нашу думку, має ряд недоліків, оскільки далеко не завжди можна визначити причинно-наслідковий зв'язок між злочинною управлінською діяльністю органів юридичної особи та суспільно небезпечними наслідками, які виникли у результаті діяльності юридичної особи. У більшості випадків злочинні наслідки у вигляді шкоди виникають не на основі прямих (оформлених у письмовій формі) рішень конкретних фізичних осіб. На практиці, безумовно, основна маса таких рішень ухвалюється з необережності. Більше того, у складних за структурою організаціях такі рішення можуть бути неправильно інтерпретовані в процесі доведення до конкретного виконавця. Рішення може бути з тих самих причин прийняте вчасно, але фактично доведене до виконавця з запізненням. Також рішення може бути прийняте колективно шляхом таємного голосування.

Однак, незважаючи на певні труднощі, злочинні дії юридичної особи як елемент об'єктивної сторони складу злочину виражаються у злочинних діях її уповноважених представників (керівників, засновників, учасників тощо), які діють у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи. У випадку

¹ Никифоров А. С. Современные тенденции развития уголовного законодательства и уголовно-правовой теории / А. С. Никифоров // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 65.

вчинення зазначених дій повинні наставати певні суспільно небезпечні наслідки. Відповідно причинно-наслідковий зв'язок повинен полягати у тому, що такі наслідки є результатом вчинення суспільно небезпечного діяння уповноваженим представником юридичної особи, котрий, як обов'язкова умова, діяв у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи.

Аналізуючи суб'єкт як елемент складу злочину, насамперед зазначимо, що відповідно до ст. 11 КК України злочин є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Отже, щоб юридична особа могла підлягати кримінальній відповідальності, вона повинна бути визнана суб'єктом злочину.

Тому, на нашу думку, виникає потреба у доповненні ст. 18 КК України (суб'єкт злочину), враховуючи положення ст. 80 (поняття юридичної особи) та ст. 81 (види юридичних осіб) Цивільного кодексу України, частиною 5 та 6 такого змісту:

5. Суб'єктом злочину є юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку.

6. Не визнаються суб'єктом злочину і не підлягають кримінальній відповідальності та покаранню юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Із запропонованого положення можна зробити висновок, що у випадку, якщо юридичні особи не відповідають установленним цивільним законодавством вимогам, вони не утворюють суб'єкт права загалом та суб'єкт злочину зокрема, а тому кримінальній відповідальності підлягати не можуть. Крім того, не підлягають кримінальній відповідальності державні органи, органи місцевого самоврядування, а також інші юридичні особи, що здійснюють делеговані державні повноваження.

Варто підкреслити, що можуть виникати труднощі в разі можливого притягнення до кримінальної відповідальності іноземних юридичних осіб. Однак, на нашу думку, проблема ідентифікації та деліктоздатності іноземних юридичних осіб у прин-

ципі розв'язна цивільним законодавством. Виникне скоріш проблема виконання вироків відносно таких осіб.

Наступною досить важливою проблемою вважаємо передбачення в кримінальному законодавстві ще однієї феноменальної властивості юридичної особи – можливості трансформації у виді відповідної реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення). Проблемою це може бути з кількох причин:

– по-перше, ліквідація юридичної особи, проведена добровільно у проміжку між вчиненням злочину і притягненням до кримінальної відповідальності, призводить до зникнення деліктоздатного суб'єкта та до законної зміни власника всього його майна. Таке майно відповідним чином розподіляється між кредиторами. У цьому випадку по суті відсутнє навіть цивільне правонаступництво. Юридична особа перестає існувати як у реальності, так юридично – її виключають з державного реєстру;

– по-друге, реорганізація може виявитись ефективним способом ухилення від кримінальної відповідальності, до того ж із збереженням усього або більшої частини майна, ділової репутації і т.д. Це може відбутися за деяких видів реорганізації, коли утворюється нове або нові юридичні особи, з новою назвою, номером державної реєстрації, можливо, й з новими органами управління.

Як застосувати в такому випадку норми кримінального законодавства до юридичних осіб? Звісно, можна піти шляхом цивільного законодавства, яке передбачає відповідальність у таких випадках правонаступників юридичної особи. Однак неминуче виникне проблема зі злочинами, які може вчинити юридична особа без будь-якого зв'язку з майном (наприклад, деякі екологічні злочини, порушення правил охорони праці тощо). А якщо у результаті злочину були отримані кошти, які були витрачені на заробітну плату, дивіденди та інші неінвестиційні потреби, або, що більш імовірно, «злилися» з коштами на розрахунковому рахунку організації та знеособилися (це унікальна властивість усіх безготівкових грошей)? Як визначити у цих і аналогічних випадках, кому саме з юридичних осіб, які утворювалися, перейшли права та обов'язки?

На перший погляд, критерієм може бути розмір переданого майна. Скажімо, якщо неможливо встановити, кому перейшли права, обов'язки і майно згідно з угодами, відповідає та юридична особа, чиї активи більші відповідно до розділового балансу. Однак такий підхід зіштовхнеться з обґрунтованими звинуваченнями у дискримінації осіб за майновим положенням. Тому в такій непростій ситуації неминуче доведеться притягати до кримінальної відповідальності всіх правонаступників юридичної особи. Ступінь вини, характер вигоди від вчиненого злочину, інші фактори дозволять суду відповідним чином диференціювати покарання для цих юридичних осіб.

Розглянемо можливі шляхи вирішення цього питання:

- а) у разі злиття декількох юридичних осіб кримінальній відповідальності за вчинення злочину повинна підлягати новостворена юридична особа;
- б) у випадку приєднання юридичної особи до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та з них, яка здійснила приєднання;
- в) в разі поділу юридичної особи або виділення з її складу однієї або кількох юридичних осіб до кримінальної відповідальності за вчинення злочину притягується та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими було вчинено злочин, а якщо таку особу неможливо встановити, то відповідальності повинні підлягати усі зазначені реорганізовані юридичні особи;
- г) у випадку перетворення юридичної особи одного виду в юридичну особу іншого виду кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

Обов'язково слід згадати також про необхідність закріплення у кримінально-процесуальному законодавстві норми щодо заборони реорганізації та (або) ліквідації юридичної особи на період проведення розслідування шляхом винесення постанови суду або постанови слідчого, в провадженні якого знаходиться кримінальна справа.

Як видається, вартий уваги й такий аспект: юридична особа, утворена в результаті злиття, приєднання, поділу, виділення

чи перетворення, підлягає кримінальній відповідальності за вчинення злочину юридичною особою, від якої до неї перейшли права та обов'язки, майно незалежно від того, чи було їй відомо про факт вчинення злочину до завершення реорганізації.

Тому на підставі викладеного пропонуємо доповнити КК України такою статтею:

Стаття 18¹. Кримінальна відповідальність юридичних осіб у разі злиття, приєднання, поділу, виділення чи перетворення

1. У випадку злиття декількох юридичних осіб, однією з яких є юридична особа, яка вчинила злочин, чи перетворення такої юридичної особи з одного виду в інший кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

2. В разі приєднання юридичної особи, яка вчинила злочин, до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності підлягає юридична особа, яка здійснила приєднання.

3. У разі поділу юридичної особи, яка вчинила злочин, або виділення з її складу однієї або кількох юридичних осіб кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими було вчинено злочин. У випадку, якщо таку особу неможливо встановити, відповідальності підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

Наступним елементом складу злочину є суб'єктивна сторона, яка виражається у вині особи. Про наявність чи відсутність вини юридичної особи висловлюється багато неоднозначних думок. Однак, враховуючи положення попереднього підрозділу та дотримуючись принципу суб'єктивного ставлення у вину (юридична особа діє через уповноважених фізичних осіб), виникає потреба у визначенні вини юридичної особи, оскільки наявність вини у діях чи бездіяльності особи є необхідною передумовою її кримінальної відповідальності.

На цій підставі пропонуємо визначити вину юридичної особи та відповідно доповнити ст. 23 КК України частинами 2 та 3 такого змісту:

2. *Виною юридичної особи є психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.*

3. *Форми вини юридичної особи визначаються на підставі положень, зазначених у статтях 24 та 25 цього Кодексу.*

У юридичній літературі з проблеми підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб існують різні позиції. На думку С.Г. Келіної, підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є таке діяння, яке було вчинене винно, в інтересах юридичної особи та заподіяло шкоду чи створило загрозу заподіяння шкоди, передбаченої кримінальним законом. Аналізуючи зміст підстав кримінальної відповідальності юридичної особи, дослідниця особливо підкреслює, що злочин повинен бути вчинений «в інтересах юридичної особи». На її думку, ця ознака повинна відмежувати кримінальну відповідальність юридичної особи від випадків, коли кримінальній відповідальності повинна підлягати тільки відповідна фізична особа¹.

У теоретичній моделі кримінально-правових норм *de lege ferenda*, запропонованій С.Г. Келіною, юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачені кримінальним законом, якщо: а) юридична особа винна в невиконанні або неналежному виконанні прямого припису закону, що встановлює обов'язок або заборону здійснення певної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, що не відповідає її установчим документам або оголошеним цілям; в) діяння, що заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди особистості, суспільству або державі, було вчинено в інтересах цієї юридичної особи або було допущено, санкціоновано, схвалено, використано органом або особою, яка здійснює функції управ-

¹ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 57.

ління юридичною особою. До умов, на думку С.Г. Келіної, можна віднести тільки загальні умови, що визначають, у яких організаційно-правових формах юридична особа може бути суб'єктом кримінальної відповідальності¹.

У зазначеній вище позиції, що розкриває підстави притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності через ознаки складу злочину, на наш погляд, виокремлені не всі з них. Припустимо, що підставою кримінальної відповідальності юридичної особи є діяння фізичної особи, вчинене винно, в інтересах юридичної особи, що спричинило певну шкоду суспільним відносинам. Виникає питання про наявність у цієї особи повноважень на вчинення відповідних дій від імені юридичної особи. У цьому випадку говорити про відповідальність юридичної особи немає підстав, оскільки дії неуповноваженої фізичної особи не визнаються діями самої юридичної особи.

Можна погодитись із Б.В. Волженкіним, який зазначив, що умовами притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності могла б бути дія (бездіяльність), що вчинена: з відома юридичної особи (її органу управління) або нею санкціонована; на користь (в інтересах) юридичної особи (за умисності злочинної діяльності); суб'єктом, уповноваженим юридичною особою².

Деякі науковці не розрізняють (і навіть не визначають) поняття підстав та умов кримінальної відповідальності юридичних осіб. Так, ґрунтуючись на своєму розумінні та баченні необхідності кримінальної відповідальності юридичних осіб за окремі злочини, які були предметом їх дослідження, вони робили спроби сформулювати загальні положення відповідальності юридичних осіб. Зокрема, Є.Н. Жевлаков, розглядаючи питання про запровадження кримінальної відповідальності юридичних

¹ Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 59.

² Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин . – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – С. 26.

осіб за екологічні злочини, пропонує застосовувати наступні загальні положення: 1) у випадку, коли злочин вчинений працівником організації, установи, підприємства умисно, відповідальності підлягає тільки ця особа, а якщо вона вчинила злочин під час виконання своїх обов'язків в інтересах юридичної особи, відповідальності повинні підлягати як конкретна фізична, так і юридична особа. Робочий варіант вказаний автор вважає таким: суб'єктами екологічних злочинів можуть бути юридичні особи у випадках, передбачених законом; 2) юридичні особи відповідають за злочини, вчинені їхніми працівниками з необережності в процесі господарської діяльності, а також за умисні злочини, вчинені в інтересах юридичної особи під час виконання цими працівниками службових обов'язків¹.

На нашу думку, вказана пропозиція не вирішує проблем, пов'язаних зі специфікою діяльності юридичної особи. Наприклад, зазначення протиправної поведінки лише працівників виключає діяння осіб, що не є працівниками (членів ради директорів, які є керівниками юридичної особи тощо); не вирішена проблема вини юридичної особи в разі ухвалення злочинного рішення колегіально; злочинна поведінка необґрунтовано обмежена тільки господарською діяльністю.

Не надто вдало вирішено проблему відповідальності юридичних осіб в опублікованому у 1994 р. Проекті Загальної частини Кримінального кодексу РФ. У ньому підстави та умови кримінальної відповідальності юридичних осіб сформульовані так:

Стаття 106. Підстава кримінальної відповідальності

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за діяння, передбачене кримінальним законом, якщо: а) юридична особа винна у невиконанні або неналежному виконанні прямого припису закону, який встановлює обов'язки або заборону на вчинення певної діяльності; б) юридична особа винна у здійсненні діяльності, яка не відповідає її установчим

¹ Жевлаков Э. Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений / Э. Н. Жевлаков // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 11.

документам або оголошеним цілям; в) діяння, що заподіяло шкоду або створило загрозу заподіяння шкоди особі, суспільству або державі, вчинено в інтересах даної юридичної особи або допущено, санкціоновано, схвалено, використано органом чи особою, які здійснюють функції управління юридичною особою.

Як зазначено у статті, юридична особа повинна бути винною у вчиненні певних дій або невиконанні чи неналежному виконанні прямого припису закону, однак поняття вини юридичної особи у вказаному проекті не передбачено.

Деякі правознавці вбачають можливість за певних умов говорити про самостійну відповідальність юридичних осіб. Вони розглядають дві основні моделі кримінальної відповідальності юридичних осіб: по-перше, конструкцію факультативної відповідальності, тобто додаткової стосовно відповідальності фізичної особи; по-друге, конструкцію самостійної відповідальності юридичної особи.

Так, І.В. Сітковський пропонує наступний нормативний розв'язок цієї проблеми щодо підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб.

1. Підставою додаткової (стосовно фізичної особи) кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення діяння, що містить усі ознаки складів злочинів, передбачених статтями 129, 130, 136, 137, 143, 145-147, 171-197, 199, 200, 216, 217, 219, 236, ч. 1 ст. 237, 238, 242, 243, 246-262, 272-274, 353-358 КК РФ за дотримання умов кримінальної відповідальності, передбачених у ст. 28.2 і п. «а» ч. 1 статті 28.3 цього Кодексу.

2. Підставою самостійної кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення діяння, що містить усі ознаки складів злочинів, передбачених статтями 143, 146, 147, 171, 173, 176, 178, 180, 182, ч. 3 і 4 ст. 183, 185, 185.1, 194-197, 199, 200, 236, ч. 2 і 3 ст. 238, 246-262 КК РФ за дотримання умов кримінальної відповідальності, передбачених у ст. 28.2 і п. «б» ч. 1 статті 28.3 цього Кодексу¹.

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 189.

Подібною позиції дотримується вітчизняний дослідник О.О. Михайлов, який зазначає, що підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення її працівником (працівниками), який виконує в її інтересах та від її імені організаційно-розпорядчі та/або адміністративно-господарські функції, винного суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України.

Підставою окремої самостійної кримінальної відповідальності юридичних осіб (за відсутності винних у вчиненні злочину фізичних осіб) є вчинення її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, та якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи¹.

Як видається, таке визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб є суперечливим. З одного боку, підстава такої відповідальності – вчинення її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями КК України. З іншого, кримінальна відповідальність настає за відсутності таких осіб.

Не менш важливою проблемою притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності є визначення умов такої відповідальності.

Під умовами кримінальної відповідальності юридичних осіб розуміють сукупність ознак, що характеризують діяльність юридичної особи як злочинну та карану в рамках Кримінального кодексу.

Насамперед визначають загальні умови притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб за умовною аналогією з фізичними особами.

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 127-128.

І.В. Сітковський як прихильник факультативної та самостійної відповідальності юридичних осіб пропонує, крім загальних умов кримінальної відповідальності юридичних осіб, передбачити також спеціальні. Як зазначає автор, спеціальні умови кримінальної відповідальності юридичних осіб повинні відмежувати випадки факультативної відповідальності юридичних осіб від випадків самостійної відповідальності.

Основними критеріями, які можна покласти в основу диференціації, на його думку, є: 1) наявність або відсутність складу злочину в діяльності фізичних осіб, які здійснюють від імені та в інтересах юридичної особи управлінську діяльність; 2) наявність або відсутність причинно-наслідкового зв'язку між управлінською діяльністю фізичної особи (зазначеної у першому пункті) і злочинними наслідками; 3) наявність шкоди або погрози її спричинення у діяльності юридичної особи; 4) здійснення підприємницької діяльності¹.

Саме тому вказаний автор вирізняє дві групи спеціальних умов: 1) такі, за яких юридична особа може підлягати відповідальності додатково (до фізичних осіб); 2) умови, за яких юридична особа підлягає відповідальності самостійно.

У першому випадку підставою кримінальної відповідальності він пропонує вважати наявність складу злочину внаслідок управлінської діяльності керівника юридичної особи, її посадових осіб або вповноважених представників юридичної особи. У другому юридична особа підлягає самостійній відповідальності, коли встановлено факт заподіяння значної шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам особи, суспільства, держави у результаті діяльності юридичної особи за відсутності вини конкретних фізичних осіб, а також у випадку, якщо така винна фізична особа ідентифікована та притягується до відповідальності у суміжних галузях права².

Спеціальними умовами кримінальної відповідальності юридичних осіб І.В. Сітковський вважає: а) вчинення органом

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 133.

² Там само. – С. 134.

юридичної особи або її посадовою особою чи уповноваженим представником, які виконують в інтересах юридичної особи та від її імені організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції, злочинного діяння; або б) заподіяння значної шкоди охоронюваним кримінальним законом інтересам особи, суспільства, держави у результаті підприємницької діяльності такої юридичної особи.

Подібні думки висловлюють й українські дослідники. Так, О.О. Михайлов у своєму дисертаційному дослідженні виокремлює ряд умов, за наявності яких юридична особа може бути визнана суб'єктом злочину, зокрема: 1) юридична особа повинна бути зареєстрована у повній відповідності з вимогами цивільного законодавства, володіти всіма необхідними ознаками; 2) в разі реорганізації юридичної особи до кримінальної відповідальності притягається юридична особа, яка є правонаступником попередньої в частині майна або діяльності, у зв'язку з якими було вчинено кримінальне правопорушення; 3) притягатися до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів може: а) лише фізична особа; б) лише юридична особа; в) як фізична, так і юридична особа.

Крім того, О.О. Михайлов наголошує на спеціальних умовах кримінальної відповідальності юридичних осіб: вчинення співробітниками юридичної особи умисних злочинів з метою отримання прибутків або будь-яких інших переваг; учинення співробітниками юридичної особи необережних злочинів під час виконання ними своїх службових обов'язків; спричинення тяжкої шкоди внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи, якщо юридична особа не здійснила всіх необхідних заходів щодо відвернення такої шкоди¹.

На підставі зазначеного О.О. Михайлов пропонує внести наступні зміни у кримінальне законодавство України:

Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олексій Олексійович. – К., 2008. – С. 127.

є вчинення її працівником (працівниками), який виконує в її інтересах та від її імені організаційно-розпорядчі та/або адміністративно-господарські функції, винного суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України.

Підставою окремої самостійної кримінальної відповідальності юридичних осіб є скоєння її працівниками, що діяли в її інтересах та в межах своїх функціональних обов'язків, суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбаченого статтями Кримінального кодексу України за умови спричинення значної шкоди суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, та якщо така шкода була спричинена внаслідок підприємницької діяльності юридичної особи¹.

Отже, враховуючи зазначене вище, маємо підстави зробити висновок, що єдності у поглядах учених щодо підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб немає. Крім того, якщо юридична особа діє через уповноважених фізичних осіб і саме їхні злочинні дії, вчинені від імені та в інтересах юридичної особи, вважаються діями останньої, то видається, що можна говорити про наявність підстави відповідальності юридичної особи лише у випадку, коли буде постановлено обвинувальний вирок суду щодо винних фізичних осіб. Адже відповідно до ч. 2 ст. 2 КК України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Тому порушенню провадження щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб повинно передувати постановлення обвинувального вироку суду щодо винних фізичних осіб. Як видається, таку норму варто було б передбачити у КПК України. Крім того, у цьому випадку, судом обов'язково повинно бути встановлено, що така фізична особа діяла у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи.

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 127-128.

За цих умов більш слушним видається визначення підстав відповідальності юридичних осіб у Законі України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень». Також варте уваги положення цього Закону, що стосується підстав порушення провадження щодо юридичних осіб у випадку прийняття ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених пп. 4, 8 ч. 1 ст. 6 (обставини, що виключають провадження в кримінальній справі), ст. 7 (порядок звільнення від кримінальної відповідальності і від покарання внаслідок зміни обстановки), пп. 1, 4 ч. 1 ст. 7¹ (закриття кримінальної справи у зв'язку з дійовим каяттям, з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим, із застосуванням примусових заходів виховного характеру, з передачею особи на поруки або із закінченням строків давності) Кримінально-процесуального кодексу України (ч. 1 ст. 10 Закону). Відкриття такого провадження можливе також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо осіб, зазначених у статті 2 цього Закону, з підстав, передбачених пп. 4, 8 ч. 1 ст. 6 КПК України.

Отже, необхідними умовами визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб є: по-перше, вчинення винного суспільно небезпечного діяння керівником юридичної особи, її засновником, учасником або іншою уповноваженою особою, яке містить склад злочину, передбаченого КК України; по-друге, злочин повинен бути вчинений зазначеними особами від імені та в інтересах юридичної особи; по-третє, таке суспільно небезпечне діяння повинно бути вчинено зазначеними фізичними особами у межах своїх повноважень (у іншому випадку такі дії не можуть розглядатись як дії юридичної особи); по-четверте, порушенню провадження щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб повинно передувати набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо відповідних винних фізичних осіб або прийняття ухвали чи постанови про закриття кримінальної справи з підстав, передбачених пп. 4, 8 ч. 1 ст. 6, ст. 7, пп. 1, 4 ч. 1 ст. 7¹ КПК України, а також у разі відмови в порушенні кримінальної справи щодо зазначених осіб з підстав,

передбачених пп. 4, 8 ч. 1 ст. 6 КПК України у разі доведення вини фізичної особи, про що має бути зазначено у КПК України.

Також притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності передбачає, що притягнення до кримінальної відповідальності останньої не звільняє від кримінальної відповідальності за даний злочин винну фізичну особу, так само, як і притягнення до кримінальної відповідальності фізичної особи не звільняє від кримінальної відповідальності за даний злочин юридичну особу.

У літературі з цього питання відсутня чітко визначена позиція. С.Г. Келіна, наприклад, зазначає, що будь-яке покарання (штраф, ліквідація і т.д.), застосовуване до юридичної особи, не звільняє від покарання керівника фірми, який дав вказівку щодо продажу, скажімо, зіпсованих рибних консервів, у результаті чого отруїлось багато покупців. Тому в КК, на її думку, повинно бути обов'язково зазначено, що у випадках, передбачених законом, суб'єктами кримінальної відповідальності, поряд з фізичними особами, є юридичні особи¹. Видається, що подібні формулювання занадто абстрактні й не розкривають сутності співвідношення відповідальності юридичних і фізичних осіб.

З огляду на зазначені вище позиції науковців, розглянуті у попередньому розділі цієї роботи, положення законодавств зарубіжних держав щодо підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб, вважаємо за доцільне запропонувати таке нормативне визначення підстав кримінальної відповідальності юридичних осіб:

Стаття 2¹. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

1. Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самотійно або у співучасті в межах своїх повноважень від імені та в інтересах

¹ Келіна С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келіна // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 59.

юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за наявності підстав, передбачених частиною 1 цієї статті, у випадку вчинення злочину, передбаченого статтями 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, частиною першою статті 183, статтями 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198, 199, 201, 202, 203, 203¹, 203², 204, 206, 207, 208, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 223¹, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 232¹, 232², частинами першою та другою статті 235⁴, частинами першою та другою статті 235⁵, статтями 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258⁴, 265, 265¹, 267¹, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334, 339, 355, 358, 361, 361¹, 363, 363¹, 364¹, 365¹, 368³, 368⁴, 369², 382, 388, частиною першою статті 389 та статтею 441 цього Кодексу.

3. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не звільняє від кримінальної відповідальності винних фізичних осіб.

Кримінальній відповідальності підлягають лише юридичні особи приватного права, створені та зареєстровані у встановленому законом порядку.

Окремо слід розглянути ситуацію, коли юридична особа повинна підлягати кримінальній відповідальності за злочин, який вчинено у результаті прийняття рішення її колегіальним органом управління. Зазначимо, що це питання дискусійне й щодо відповідальності самих фізичних осіб, однак також не знайшло однозначного вирішення, адже притягнути до відповідальності колектив загалом не видається можливим. На нашу думку, по-перше, відповідальності повинна підлягати кожна фізична особа, яка у межах своїх повноважень брала участь у прийнятті колегіального рішення, в результаті якого було вчинено суспільно небезпечне діяння, передбачене КК України,

незалежно від кількості осіб, що входили до складу колегіального органу, зважаючи на положення ст.ст. 26–31 КК України; по-друге, відповідальності не підлягають члени колегіального органу, які голосували проти прийняття такого рішення, утримались або не голосували зовсім; по-третє, ступінь вини, характер дій та інші обставини, які мають значення для кваліфікації діяння, повинні бути встановлені щодо кожної службової особи, яка брала участь у прийнятті такого колегіального рішення; по-четверте, юридична особа у цьому випадку підлягає кримінальній відповідальності після набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо винних фізичних осіб, які брали участь у прийнятті колегіального рішення, якщо буде доведено, що це рішення було прийнято відповідною та достатньою кількістю голосів для його правомочності.

Потребує окремого розгляду питання класифікації злочинів, що вчиняються юридичними особами. За основу можна взяти поділ злочинів за ступенем тяжкості, передбачений ст. 12 КК України, а критерієм розмежування – вид та розмір покарання, що може бути застосоване до цього суб'єкта.

Враховуючи зазначене, пропонуємо доповнити КК статтею такого змісту:

Стаття 12¹. Класифікація злочинів юридичних осіб

1. Злочином невеликої тяжкості для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Злочином середньої тяжкості для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Тяжким злочином для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше ста п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або покарання у виді заборони займатись певною діяльністю.

4. Особливо тяжким злочином для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

З приводу відповідальності юридичних осіб за закінчений та незакінчений злочин слід зазначити, що відповідальність юридичних осіб у цих випадках повинна наставати за наявності запропонованих нами вище підстав такої відповідальності, зважаючи на положення статей 13–17 КК України.

Нормативно закріпити це положення можна в такий спосіб:

Стаття 17¹. Відповідальність юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за закінчений чи незакінчений злочин за наявності підстав, визначених частиною першою статті 2¹, відповідно до положень статей 13–17 цього Кодексу.

Слід, на нашу думку, також передбачити у КК норму, яка б вказувала на можливість притягнення до кримінальної відповідальності юридичної особи не лише як виконавця злочину. Якщо керівник юридичної особи, її засновник, учасник, інша уповноважена особа вчинили злочин від імені та в інтересах юридичної особи як організатор, підбурювач чи пособник, то й юридична особа, відповідно, залежно від характеру дій зазначених фізичних осіб повинна підлягати відповідальності як організатор, підбурювач чи пособник.

Тому пропонуємо доповнити ст. 27 КК частиною 8 такого змісту:

8. Залежно від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа підлягає кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.

Щодо звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності, враховуючи положення розділу IX КК України, як видається, підставою такого звільнення може бути лише зві-

льнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим, зі зміною обстановки та закінченням строків давності.

Тому пропонуємо доповнити КК наступною нормою:

Стаття 46¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Юридична особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилась із потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Така норма, на нашу думку, сприятиме швидшому поновленню порушених прав та забезпеченню інтересів потерпілої сторони.

Стаття 49¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. Юридична особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня виникнення підстав, передбачених частиною першою статті 2¹ цього Кодексу, і до набрання вироком суду законної сили минули такі строки:

- 1) три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;*
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;*
- 3) десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;*
- 4) п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.*

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною другою та третьою статті 49 цього Кодексу.

Наступним, не менш важливим питанням кримінальної відповідальності юридичних осіб, є визначення видів покарань, які можуть застосовуватись до них за вчинення суспільно небезпечних діянь.

Як відомо, спроби вирішення цього питання в Україні вже мали місце. З цього приводу знову звернемось до згаданого Проекту КК України, який передбачав кримінальну відповідальність юридичних осіб. Так, у ч. 1 ст. 51 Проекту КК зазначено,

що покарання є передбачене цим Кодексом і призначуване судом ім'ям народу України примусове позбавлення чи обмеження прав і свобод фізичних або юридичних осіб, яких визнано винними у вчиненні караного діяння.

До юридичної особи відповідно до ч. 3 ст. 52 Проекту передбачалась можливість застосування єдиного виду покарання – оголошення її злочинною організацією та ліквідації.

Крім того, у зазначеному Проекті КК передбачалось застосування до юридичних осіб кримінальної реституції. Зокрема, ст. 53 Проекту подає тлумачення поняття кримінальної реституції, суть якої полягає у примусовому та обов'язковому відновленні засудженим порушених прав потерпілого, а також відшкодуванні завданої матеріальної і моральної шкоди. Питання про застосування кримінальної реституції підлягає обов'язковому розглядові судом у будь-якій кримінальній справі. Незастосування цього виду покарання у всіх випадках повинно бути мотивовано у вирокі з повідомленням про це потерпілого. Кримінальна реституція є повною, якщо всі наслідки діяння є оборотні, або неповною, коли частина наслідків фізичному відновленню не підлягає. У цьому разі засуджений відшкодовує матеріальну і моральну шкоду.

Як видається, положення ч. 2 ст. 53 про те, що застосування кримінальної реституції підлягає обов'язковому розглядові судом у будь-якій кримінальній справі, не дає повного розуміння, чи застосовується ця норма до всіх суб'єктів кримінальної відповідальності (фізичних і юридичних осіб).

Ст. 64 Проекту (Оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація) передбачалось, що оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація призначаються судом одночасно і проводяться у порядку, встановленому кримінально-процесуальним, кримінально-виконавчим та цивільним законодавством. Призначаючи юридичній особі покарання, суд повинен посилатися на ч. 3 ст. 52 та ст. 64 цього Кодексу (ч. 2 ст. 64).

Також у Проекті КК зазначалось, що визнання юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація не тягне за собою

для її працівників будь-яких інших правових наслідків, крім пов'язаних із ліквідацією юридичної особи, якщо в діях, вчинених цими працівниками, не встановлено ознак кримінально караного діяння.

Отже, відповідно до положень згаданих вище статей до юридичних осіб пропонувалось застосовувати єдиний вид покарання – оголошення юридичної особи злочинною організацією та її ліквідація. Таке вирішення проблеми авторами указанного Проекту, на нашу думку, не є оптимальним.

Крім того, аналізуючи законодавства зарубіжних держав щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб, зверталась увага на те, що в окремих з них (наприклад, Албанія, КНР, Мальта, Норвегія та ін.) як вид покарання до цих суб'єктів також передбачено єдиний вид покарання, однак у виді штрафу, що теж, на нашу думку, невиправдано.

Аргументуємо свою позицію тим, що в процесі застосування заходів покарання до юридичних осіб суду повинна бути надана можливість вибору, який дозволив би диференційовано оцінити ступінь небезпеки вчиненого діяння.

Як видається, юридичній особі, яка порушила закон, повинно бути призначено такий вид покарання, який, з одного боку, сприяв би відновленню соціальної справедливості та певним чином компенсував шкоду, спричинену особі (особам), суспільству або державі, а з іншого – стримував інших юридичних осіб від вчинення подібних дій. Єдиним видом покарання, на нашу думку, цього досягти неможливо.

Звісно, чинний КК України передбачає значний перелік покарань, однак вони передбачені для застосування щодо фізичних осіб, а отже, такі види покарання не можуть бути за видами та характером повністю тотожними покаранням для юридичних осіб. Це твердження наводить деяких правознавців на думку про неможливість реального покарання юридичної особи засобами кримінального права. Однак, зважаючи на позиції вчених, які підтримують запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, норми кримінального законодавства зарубіжних держав і згадані Проекти КК України та РФ, а також Закон

України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», який передбачає чотири види покарань, що можуть застосовуватись до цього суб'єкта, така можливість все ж таки існує.

Так, С.Г. Келіна пропонує надати можливість визначення конкретного виду покарання для юридичної особи на угляд суду, попередньо визначивши в Кримінальному кодексі максимальні розміри покарання.

Вона виокремила види покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб:

1) Як основні покарання, можуть бути застосовані штраф, заборона займатися певною діяльністю, ліквідація юридичної особи.

2) Додатково можуть бути застосовані такі види покарань, як заборона займатися певною діяльністю, конфіскація майна¹.

І.В. Сітковський пропонує як основний вид покарання застосовувати до юридичних осіб попередження, яке повинно виражати негативну оцінку злочинної поведінки юридичної особи. Тобто це найбільш «м'яка» форма реагування держави на вчинений юридичною особою злочин. У цьому випадку, на його думку, може найбільш повно реалізуватися превентивна функція. За загальним правилом призначення такого покарання не передбачає реального зменшення наявного майна юридичної особи, що дозволить збільшити ймовірність виправлення недоліків у діяльності юридичної особи, підвищити суспільну корисність такої діяльності, зберегти трудовий колектив, місце на ринку товарів (послуг) і т.д.² З огляду на це вважаємо, що для дійсної реалізації превентивної функції обов'язково потрібно опубліковувати таке попередження у ЗМІ.

Також І.В. Сітковський пропонує застосовувати публікацію (повністю або частини) вироку суду за рахунок юридичної

¹ Келіна С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келіна // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 59.

² Сітковський І.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Сітковський; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 184-185.

особи у ЗМІ як вид кримінального покарання юридичних осіб. На думку дослідника, це буде додатковим ефективним видом покарання, оскільки загроза діловій репутації та збитків юридичної особи повинна сприяти профілактиці вчинення злочинів.

Однак такі заходи за своїм характером навряд чи можна віднести до видів покарання. Водночас не виключається можливість включення опублікування в засобах масової інформації факту засудження юридичної особи до кожного з видів покарання.

Крім цього, згаданий автор пропонує застосовувати до юридичних осіб штраф, заборону займатись певною діяльністю, конфіскацію, ліквідацію юридичної особи (її філіалу, представництва) як види покарання¹.

Подібні позиції щодо видів покарання юридичних осіб були висловлені й іншими дослідниками. Так, О.О. Михайлов пропонує як основні види покарання застосовувати: 1) штраф; 2) припинення діяльності юридичної особи або її структурного підрозділу на строк до 5 років; 3) судовий нагляд за діяльністю юридичної особи на строк до 3 років; 4) ліквідацію юридичної особи або її структурного підрозділу. Як додаткові: 1) позбавлення права займатися певною діяльністю на строк до 5 років; 2) конфіскацію майна; 3) публікацію вироку суду в ЗМІ за рахунок юридичної особи². Штраф та судовий нагляд за діяльністю юридичної особи, на його думку, можуть застосовуватись і як основні, і як додаткові види покарань.

У період становлення цієї новели для сучасної України, вважає О.О. Михайлов, перелік видів покарання юридичних осіб повинен бути відносно коротким. Тому він пропонує внесення у законодавство певних перехідних положень, які б обмежили використання окремих видів покарань на відповідний термін. У цей період як основні види покарання О.О. Михайлов пропонує

¹ Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – С. 8-9.

² Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 153.

застосовувати штраф та ліквідацію юридичної особи або її структурного підрозділу, а як додаткові – конфіскацію майна та позбавлення права займатися певною діяльністю на певний строк¹.

На нашу думку, враховуючи специфіку юридичної особи та положення чинного КК України, до покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта, слід віднести: штраф, заборону займатися певною діяльністю, конфіскацію майна та ліквідацію юридичної особи чи її структурного підрозділу.

Тому пропонуємо доповнити КК України статтею такого змісту:

Стаття 51¹. Види покарань юридичних осіб

До юридичних осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарання:

- 1) штраф;*
- 2) заборона займатися певною діяльністю;*
- 3) конфіскація майна;*
- 4) ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).*

Кожне із зазначених у ч. 1 цієї статті покарань передбачає опублікування факту засудження юридичної особи в засобах масової інформації.

Щодо визначення основних та додаткових видів покарань, які можуть застосовуватись до юридичних осіб, найбільш оптимальним видається такий варіант: заборона займатись певним видом діяльності та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) повинні застосовуватись як основні види покарання; штраф та конфіскація майна – як основні і як додаткові.

Отже, пропонуємо доповнити КК такою статтею:

Стаття 52¹. Основні та додаткові покарання юридичних осіб

1. Основними покараннями юридичних осіб є заборона займатися певною діяльністю та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

¹ Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олександр Олександрович. – К., 2008. – С. 154.

2. Штраф та конфіскація майна юридичної особи можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові покарання.

3. За один злочин юридичній особі може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини цього Кодексу. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом.

4. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену частиною першою статті 389 цього Кодексу.

Штраф дійсно може стати одним із основних видів покарання для юридичної особи. Його розмір, як видається, повинен визначатися судом з огляду на ступінь суспільної небезпеки злочину, характер і розмір заподіяної шкоди, а також майновий стан юридичної особи.

Щодо встановлення розміру штрафу, то він, зважаючи на викладене у цій роботі, може: по-перше, встановлюватись у розмірі відповідної частини або певної величини річного доходу юридичної особи (наприклад, як у Республіці Польща), по-друге, чітко визначатись в певних межах у КК (наприклад, Голландія, Естонія, Македонія, Хорватія та ін.), по-третє, не обмежуватись установленними межами (Великобританія, Ірландія), по-четверте, як видається, розмір штрафу може і повинен залежати від певної чітко встановленої суми (наприклад, мінімального розміру заробітної плати або, що більш характерно для норм вітчизняного кримінального законодавства, неоподаткованого мінімуму доходів громадян).

С.Г. Келіна щодо такого виду покарання юридичних осіб, як штраф, у Загальній частині КК РФ пропонує встановити, що максимальний його розмір не повинен перевищувати розмір річного доходу юридичної особи або п'яти тисяч мінімальних розмірів оплати праці. У випадку ухилення від сплати штрафу він замінюється конфіскацією майна¹.

¹ Келіна С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келіна // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 59.

Вказівка на можливість установлення штрафу з розрахунку неоподаткованого мінімуму доходів громадян обумовлена тим, що у багатьох юридичних осіб з тих чи інших причин немає річного доходу.

Щодо меж розміру штрафу, то вони, на нашу думку, достатньою мірою передбачені у ст. 4 Закону України «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень». Тому, визначаючи розмір штрафу для юридичних осіб, будемо відштовхуватись саме від положень цієї статті.

Нормативне закріплення цих положень вбачаємо у доповненні КК статтею:

Стаття 53¹. Призначення штрафу юридичній особі

1. Як основне покарання, суд може призначити юридичній особі штраф у розмірі від тисячі до двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого юридичною особою злочину та з огляду на її майновий стан суд призначає штраф у таких розмірах:

– за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за злочин середньої тяжкості – від п'ятдесяти тисяч до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за тяжкий злочин – від ста тисяч до ста п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за особливо тяжкий злочин – від ста п'ятдесяти тисяч до двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Розмір штрафу для юридичної особи визначається у п'ятикратному розмірі штрафу, передбаченого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу для фізичних осіб.

4. У випадку вчинення юридичною особою тяжкого або особливо тяжкого злочину розмір штрафу, що призначається судом, не може бути менший за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого

санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

5. Штраф як додаткове покарання може бути призначено юридичній особі у межах половини максимальних розмірів штрафу, передбачених у частині другій цієї статті залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину.

6. У разі ухилення юридичної особи від сплати штрафу або неможливості його сплатити суд може замінити несплачену суму штрафу, у межах його розміру, покаранням у виді конфіскації майна.

Заборона займатися певною діяльністю, як видається, повинна полягати у позбавленні юридичної особи на певний строк права вчиняти певні види правочинів, створювати філії (представництва), засновувати інші юридичні особи або бути їх учасником (акціонером, пайовиком і т.д.), випускати акції та інші цінні папери, одержувати від держави дотації, пільги, користуватися та (або) володіти й (або) розпоряджатися певним майном, відкривати банківські рахунки за кордоном, здійснювати ті чи інші види діяльності тощо.

Пропонуємо передбачити у КК статтю наступного змісту:

Стаття 55¹. Заборона юридичній особі займатися певною діяльністю

Покарання у виді заборони юридичній особі займатися певною діяльністю встановлюється на строк від одного до п'яти років і полягає у встановленні судом заборони юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах.

Ефективним, на нашу думку, видом покарання юридичних осіб може видатись конфіскація майна. Такий вид покарання, враховуючи положення ст. 59 КК України, може полягати в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженої юридичної особи.

На думку С.Г. Келіної, конфіскацію як примусове безоплатне вилучення майна у власність держави слід застосовувати

тільки як додатковий вид покарання за умови ліквідації юридичної особи. Однак, як видається, конфіскація може бути й основним покаранням. Крім того, у разі ухилення юридичної особи від сплати призначеного вироком суду штрафу або неможливості його сплатити варто було б передбачити можливість заміни штрафу конфіскацією майна (у межах розміру штрафу).

Визначаючи обсяг та види майна, яке підлягає конфіскації, суд повинен враховувати обставини, за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення подальшої діяльності юридичної особи.

Також необхідно визначити, в яких випадках можливе застосування конфіскації всього майна юридичної особи. Таким випадком, на нашу думку, може бути лише застосування конфіскації майна як додаткового до ліквідації юридичної особи виду покарання. Крім того, конфіскація всього майна в такому разі повинна відбуватися, зважаючи на вимоги, передбачені ст.ст. 110-112 ЦК України (ліквідація юридичної особи; порядок ліквідації юридичної особи; задоволення вимог кредиторів) та положень Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців» від 15 травня 2003 р.

Нормативне закріплення цих положень може мати такий вигляд:

Стаття 59¹. Конфіскація майна юридичних осіб

1. Конфіскація майна юридичної особи полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю юридичної особи.

2. Як основне покарання, конфіскація майна юридичної особи може застосовуватись судом лише у випадку заміни несплаченої суми штрафу з підстав, передбачених частиною четвертою статті 53¹ цього Кодексу.

3. Конфіскація всього майна можлива лише у разі застосування такого покарання як додаткового до ліквідації юридичної особи з огляду на вимоги чинного законодавства щодо порядку ліквідації та задоволення вимог кредиторів юридичної особи.

4. Як додаткове покарання, конфіскація майна юридичної особи встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини.

5. При застосуванні конфіскації майна юридичної особи як додаткового покарання суд повинен враховувати всі обставини, за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення здійснення подальшої діяльності юридичної особи.

Найбільш суворим видом покарання для юридичних осіб, на нашу думку, повинна стати ліквідація юридичної особи, оскільки такий вид покарання призводить до припинення діяльності та зникнення такого суб'єкта, на відміну від позиції деяких учених, які вважають ліквідацію заходом цивільно-правового характеру.

Видається необхідним запровадження й такого виду покарання, як ліквідація не всієї організації, а лише її частини – філії (представництва). Така ліквідація, на нашу думку, може бути застосована у випадку, якщо суд дійде висновку про можливість збереження юридичної особи за умови припинення подальшої діяльності її структурного підрозділу.

Враховуючи це, спробуємо визначити можливе нормативне закріплення зазначеного положення у КК України:

Стаття 64¹. Ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва)

1. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) застосовується судом лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягає у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством.

2. Ліквідація юридичної особи призначається у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість вчиненого злочину унеможливілює збереження вказаної юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) та продовження її (його) діяльності.

3. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) не застосовується до юридичних осіб, які здійснюють діяльність у галузі, що має стратегічне значення для безпеки держави.

Що стосується призначення покарання юридичній особі, слід ст. 65 КК доповнити частиною 5 такого змісту:

1. Призначення покарання юридичній особі здійснюється у порядку, передбаченому цією статтею.

Обставинами, що пом'якшують покарання, на нашу думку, слід визнати: вчинення злочину в умовах крайньої необхід-

ності, активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого в результаті вчинення злочину; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди. Суд, як видається, може визнати, такими, що пом'якшують покарання, й інші обставини.

Відповідно пропонуємо доповнити КК наступною статтею:

Стаття 66¹. Обставини, які пом'якшують покарання юридичних осіб

1. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) вчинення злочину в умовах крайньої необхідності;*
- 2) активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого в результаті вчинення злочину;*
- 3) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди.*

2. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Обставинами, що обтяжують покарання, на нашу думку, могли б бути: вчинення злочину юридичною особою повторно та рецидив злочинів; тяжкі наслідки, завдані злочином; вчинення злочину в умовах воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій, вчинення злочину загальнонебезпечним способом.

Відтак слід доповнити ст. 67 КК частиною 5 такого змісту:

5. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його обтяжують, визнаються обставини, зазначені у пунктах 1, 5, 6, 7, 11, 12 частини першої цієї статті.

Питання про підстави звільнення юридичної особи від покарання та його відбування слід вирішити аналогічно до підстав звільнення від кримінальної відповідальності.

Тому пропонуємо доповнити КК такою нормою:

Стаття 80¹. Звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

1. Юридична особа звільняється від відбуття покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду його не було виконано в такі строки:

1) три роки – у разі засудження до покарання за злочин невеликої тяжкості;

2) п'ять років – у разі засудження до покарання за злочин середньої тяжкості;

3) десять років – у разі засудження до покарання за тяжкий злочин;

4) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання за особливо тяжкий злочин.

2. *Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частинами третьою та четвертою статті 80 цього Кодексу.*

Одним з елементів кримінальної відповідальності, який обов'язково потребує розгляду, є судимість. Як відомо, інститут судимості є важливим у разі вчинення особою нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України. Загалом судимість – це особливий правовий стан особи, який виникає у зв'язку з постановленням обвинувального вироку суду за вчинений нею злочин і призначенням покарання та тягне певні, несприятливі для засудженого, правові наслідки, що виходять за межі покарання. Таке визначення судимості, на наш погляд, не унеможливує його застосування до юридичних осіб, однак вказані несприятливі наслідки, звісно, будуть відрізнятися від тих, які притаманні особам фізичним. Як видається, до таких наслідків можна було б віднести, крім посилення відповідальності за вчинення нового злочину, певні обмеження в отриманні, до прикладу, державних замовлень, дотацій, субвенцій, ліцензій на заняття певними видами діяльності тощо.

На жаль, науковці, розглядаючи можливість і доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, оминули своєю увагою це питання, тому з огляду на наявні положення чинного законодавства щодо судимості пропонуємо доповнити КК такою статтею:

Стаття 91¹. Правові наслідки, погашення та зняття судимості юридичних осіб

1. *Юридична особа визнається такою, що має судимість, із дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.*

2. *Судимість юридичної особи має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України.*

3. Такими, що не мають судимості, визнаються:

1) юридичні особи, засуджені до штрафу (як основного покарання), якщо вони впродовж року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

2) юридичні особи, засуджені до покарання у виді заборони займатися певною діяльністю, якщо вони протягом двох років з дня відбуття (основного та додаткового) покарання не вчинять нового злочину;

3) юридичні особи, засуджені до покарання у виді конфіскації майна (як основного покарання) з підстав, передбачених частиною 2 статті 59¹ цього Кодексу, якщо вони впродовж трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

4. Обчислення строків погашення судимості юридичних осіб здійснюється відповідно до частин 1, 2 та 5 статті 90 цього Кодексу.

5. Якщо юридична особа після відбуття покарання у виді штрафу, заборони займатися певною діяльністю чи конфіскації майна своєю суспільно корисною діяльністю довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у цій статті.

6. Зняття судимості юридичних осіб допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у частині 3 цієї статті.

7. Порядок зняття судимості юридичних осіб установлюється Кримінально-процесуальним кодексом України.

Отже, підсумовуючи зазначене, можемо констатувати, що можливість і доцільність запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне законодавство – питання, досі однозначно не визначене. Існуючі позиції науковців окреслили два кардинально протилежні підходи. З одного боку, це прихильники запровадження такої відповідальності, з іншого, відповідно, – його опоненти.

Аргументи обох сторін заслуговують на увагу, адже запровадження такого виду відповідальності викликає значну кількість труднощів, пов'язаних із її співвідношенням з принципами та основними положеннями кримінального права, що стосуються підстав такої відповідальності, вини тощо.

Тому проблема, на нашу думку, полягає у здатності юридичної особи підлягати кримінальній відповідальності. З цього приводу зазначимо, що наявність юридичної особи у законодавстві як окремого суб'єкта, який хоча й відрізняється від того, з яким має справу кримінальне законодавство, тобто фізичною особою, черговий раз дає підстави говорити про реальну можливість запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб як одного з видів відповідальності для такого суб'єкта.

Крім того, реалії сьогодення свідчать про важливе значення цього суб'єкта в існуванні будь-якого суспільства та його колосальний, не завжди корисний, вплив на нього. Саме на цій підставі, у випадку спричинення юридичною особою шкоди суспільним відносинам, виникає необхідність у належній регламентації відповідальності цього суб'єкта права.

Як видається, власне такими обставинами керувались законодавці зарубіжних держав, де таку відповідальність передбачено. Відповідно і нашій державі необхідно зробити закономірну спробу посилити контроль за негативними наслідками діяльності юридичних осіб, оскільки, на нашу думку, цивільно-правових та адміністративних санкцій недостатньо.

Можливих шляхів розв'язання цієї проблеми, як зазначалось, є кілька. Однак ми підтримуємо позицію тих дослідників, які пропонують визнати юридичну особу суб'єктом злочину та відповідно закріпити за нею здатність підлягати кримінальній відповідальності та покаранню.

Вирішуючи зазначену проблему, не претендуючи на беззаперечність нашої позиції, ми спробували, розглянувши аргументи прихильників та опонентів цієї ідеї, запропонувати своє бачення нормативного вирішення вказаної проблеми шляхом визначення підстав такої відповідальності, складів злочинів, передбачених Особливою частиною КК України, за які юридична особа могла б підлягати кримінальній відповідальності, підстав її звільнення від відповідальності й покарання та видів покарань, які можуть застосовуватись до цього суб'єкта.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичне узагальнення та можливий шлях вирішення наукової проблеми, яка полягає у визначенні можливості й доцільності запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне кримінальне законодавство. Одержані теоретичні узагальнення можуть мати значення для подальшого розвитку теорії кримінального права у частині виокремлення юридичної особи як суб'єкта злочину.

Вивчення монографічної та іншої спеціальної літератури, чинного кримінального законодавства України та окремих зарубіжних держав, що стосується теми монографії, дозволило зробити наступні висновки:

I. За останні роки наукова проблема запровадження інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб в Україні набула статусу однієї з найактуальніших. По-перше, поняття юридичної особи активно використовується в усіх галузях права, однак формувалось воно у рамках цивільно-правової доктрини, в контексті регулювання майнового обігу, і досі не зазнало теоретичної переробки. Нормативна конструкція юридичної особи, яка закріплена у законодавстві більшості держав світу, і зокрема України, створювалась для цивільно-правового обігу і не враховує міжгалузевого значення поняття юридичної особи, а тому потребує доопрацювання. По-друге, значне зростання ролі юридичних осіб у суспільстві викликає потребу в більш ефективній регламентації статусу зазначених суб'єктів права, оскільки їх діяльність, окрім користі, може завдавати й шкоду суспільним інтересам. Наявних засобів правового впливу у деяких випадках, як видається, виявляється недостатньо. По-третє, юридична особа – самостійний суб'єкт права, який на правовому рівні наділений відповідним статусом, визначеними правами та обов'язками, можливістю виступати у відносинах як самостійний суб'єкт. По-четверте, різноманітність наукових теорій щодо сутності юридичної особи зумовлена складністю цього правово-

го явища, що, своєю чергою, викликає потребу в еволюції наукових поглядів на цей суб'єкт права. По-п'яте, діяльність юридичної особи реалізується у діяльності її людського субстрату, тому якщо правомірні дії юридичної особи фактично і юридично визнаються діями останньої, то відповідно і протиправні дії також повинні визнаватися діями саме юридичної особи. Пошосте, у випадку заподіяння діяльністю юридичної особи шкоди суспільним інтересам, які на законодавчому рівні захищаються державою, виникає необхідність у наявності ефективних засобів протидії та стримування діяльності зазначеного суб'єкта права. Беручи до уваги, що така шкода за своїми масштабами у ряді випадків є значною, варто застосувати до юридичної особи всі передбачені законодавством важелі впливу, у тому числі й кримінально-правові. По-сьоме, кримінальна відповідальність юридичних осіб не є винаходом сучасності, вона була наявна у тому чи іншому вигляді в різні часи та у різних державах.

II. Порівняльний аналіз чинного кримінального законодавства окремих зарубіжних держав дозволив установити, що:

1. Запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавства зарубіжних держав, безумовно, стало вагомим кроком з боку законодавця у протидії протиправній діяльності вказаних суб'єктів. Розвиток інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб у цих державах, який формувався впродовж значного історичного проміжку часу, дозволив визначити підстави настання такої відповідальності й перелік складів злочинів, за які юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності, та розробити систему покарань.

2. Порівняльний аналіз законодавств деяких зарубіжних держав дозволив виявити подібність у регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб, що підтверджується наступними аргументами: по-перше, така відповідальність є досить поширеною у законодавствах держав різних правових сімей; по-друге, підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення злочину уповноваженим діяти від імені юридичної особи органом управління, посадовою особою, агентом або представником (коло таких осіб може відрізнятись у

різних державах), однак обов'язковою умовою є наявність людського субстрату – фізичної особи, яка має право діяти від імені особи юридичної; по-третє, у багатьох державах однією з умов притягнення організації до відповідальності є отримання останньою від учинення злочинних дій певної вигоди, як матеріальної (наприклад, у Бельгії, Мальті, Франції тощо), так і нематеріальної (до прикладу, в Польщі); по-четверте, регламентація кримінальної відповідальності юридичних осіб у законодавствах більшості держав обмежується визначенням підстав такої відповідальності, видів злочинів та видів покарань, що можуть застосовуватись до цього суб'єкта; по-п'яте, залишилися поза увагою такі поняття, як вина юридичної особи, визначення того, чи юридична особа є суб'єктом злочину, чи суб'єктом кримінальної відповідальності, підстави звільнення юридичних осіб від відповідальності, застосування до юридичної особи понять рецидиву, судимості тощо; по-шосте, у більшості європейських держав юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за незначну кількість злочинів, як правило, корупцію та легалізацію доходів, отриманих злочинним шляхом; по-сьоме, кримінальній відповідальності підлягають здебільшого юридичні особи приватного права; по-восьме, у більшості зарубіжних держав, у яких законодавством передбачено можливість притягнення юридичних осіб до кримінальної відповідальності, міститься норма, яка вказує на те, що відповідальність юридичних осіб не звільняє від відповідальності винних фізичних осіб; по-дев'яте, така відповідальність, як правило, є додатковою щодо відповідальності винних фізичних осіб; по-десяте, у законодавствах багатьох розглянутих у роботі зарубіжних держав системи покарань для юридичних осіб як такої немає, оскільки основним і подекуди єдиним видом покарання, що застосовується до юридичних осіб за вчинення злочину, є штраф. У державах, де покарання юридичних осіб не обмежується штрафом, також передбачено можливість конфіскації майна, ліквідації юридичної особи, постійної чи тимчасової заборони на здійснення діяльності; по-одинадцять, практика застосування норм щодо кримінальної відповідальності юридичних осіб в усіх без виключення зарубіжних державах незначна, що свідчить про відносну новизну та

недостатній, як видається, теоретичний рівень розробки цього інституту кримінального права.

3. У законодавствах розглянутих у монографії зарубіжних держав наявні такі відмінності щодо регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб: по-перше, у різних державах передбачено різні види юридичних осіб, що неодмінно викличе ряд проблем у разі притягнення до відповідальності іноземної юридичної особи; по-друге, у більшості зарубіжних держав кримінальна відповідальність юридичних осіб передбачається нормами кримінального кодексу (Голландія, Данія, Естонія, Ісландія, Македонія, Мальта, Молдова, Румунія, Угорщина, Франція, Чорногорія), однак у деяких з них така відповідальність відображена в окремому законі (Албанія, Польща, Хорватія) або такі норми містяться як у КК, так і в інших нормативно-правових актах (США, Великобританія); по-третє, у деяких державах (США, Словенія, Швеція, Норвегія) юридична особа може підлягати кримінальній відповідальності самостійно, незалежно від встановлення чи покарання винних фізичних осіб; по-четверте, в одній групі держав передумовою такої відповідальності є встановлення або засудження винної фізичної особи (Польща, Угорщина), в іншій така умова не передбачається (наприклад, Голландія, Словенія, Франція, Швеція); по-п'яте, законодавство окремих зарубіжних держав (США, Великобританія, Франція, Румунія, Польща, Молдова та ін.), на відмінну від більшості, передбачає значно ширший перелік злочинів, за які юридична особа може підлягати відповідальності; по-шосте, схожа ситуація в окремих державах наявна й щодо видів покарань юридичних осіб (до прикладу, в Польщі, Норвегії, Хорватії, Словенії, Франції, Румунії тощо); по-сьоме, відмінності можна знайти й щодо визначення розміру штрафу: в одних державах законодавством передбачено чітко встановлені межі розміру штрафу (Мальта, Голландія, Словенія, Швеція, Естонія, Албанія, Македонія, Хорватія), в інших розмір штрафу нормами права не обмежується, а надається на розсуд суду (Великобританія, Данія, Ірландія) або ж залежить від певного критерію (наприклад, Угорщина, Польща, Румунія), зокрема, фінансової вигоди, що

отримана чи могла бути отримана в результаті злочинного діяння, розміру доходу, передбаченого у приписах про податок на дохід юридичних осіб, або ж штраф визначається відповідною кількістю днів.

III. Проблеми запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб у вітчизняне кримінальне законодавство зумовлені її співвідношенням з основними принципами кримінального права, кримінально-правовим статусом суб'єкта злочину, причинно-наслідковим зв'язком, поняттям вини, поняттям та видами покарань тощо. Однак, з огляду на викладені у монографії положення, визначено можливий шлях розв'язання зазначених проблем.

У результаті дослідження запропоновано доповнити КК України наступними статтями та частинами статей у такій редакції:

Стаття 2¹. Підстави кримінальної відповідальності юридичних осіб

1. Підставою кримінальної відповідальності юридичних осіб є вчинення керівником юридичної особи, її засновником, учасником, іншою уповноваженою особою самотійно або в співучасті у межах своїх повноважень від імені та в інтересах юридичної особи винного суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

2. Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за наявності підстав, передбачених частиною 1 цієї статті, у випадку вчинення злочину, передбаченого статтями 131, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 150, 159¹, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 182, частиною першою статті 183, статтями 188¹, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 194¹, 195, 196, 197, 197¹, 198, 199, 201, 203¹, 203², 204, 205, 206, 209, 209¹, 210, 212, 212¹, 213, 216, 222, 223¹, 224, 227, 229, 231, 232, 232¹, 232², статтями 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 258⁴, 265, 265¹, 267¹, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 298, 300, 301, 305, 306, 307, 310, 311, 317, 320, 321, 325, 326, 327, 332, 334, 339, 355, 358, 361, 361¹, 363, 363¹, 364¹, 365¹, 368³, 368⁴, 369², 382, 388, частиною першою статті 389 та статтею 441 цього Кодексу.

3. Кримінальна відповідальність юридичних осіб не звільняє від кримінальної відповідальності винних фізичних осіб.

Стаття 12¹. Класифікація злочинів юридичних осіб

1. Злочином невеликої тяжкості для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Злочином середньої тяжкості для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Тяжким злочином для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше ста п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або покарання у виді заборони займатись певною діяльністю.

4. Особливо тяжким злочином для юридичних осіб є злочин, за який передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

Стаття 17¹. Відповідальність юридичної особи за закінчений та незакінчений злочин

Юридична особа підлягає кримінальній відповідальності за закінчений чи незакінчений злочин за наявності підстав, визначених частиною першою статті 2¹, відповідно до положень статей 13-17 цього Кодексу.

Частини 5 та 6 ст. 18:

5. Суб'єктом злочину є юридична особа приватного права, яка створена та зареєстрована у встановленому законом порядку.

6. Не визнаються суб'єктом злочину і не підлягають кримінальній відповідальності та покаранню юридичні особи публічного права, які створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

Стаття 18¹. Кримінальна відповідальність юридичних осіб у разі злиття, приєднання, поділу, виділення чи перетворення

1. У випадку злиття декількох юридичних осіб, однією з яких є юридична особа, яка вчинила злочин, чи перетворення такої юридичної особи з одного виду в інший кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає новостворена юридична особа.

2. В разі приєднання юридичної особи, яка вчинила злочин, до іншої юридичної особи кримінальній відповідальності підлягає юридична особа, яка здійснила приєднання.

3. У разі поділу юридичної особи, яка вчинила злочин, або виділення з її складу однієї або кількох юридичних осіб кримінальній відповідальності за вчинення злочину підлягає та юридична особа, до якої перейшли права та обов'язки, майно, у зв'язку з якими було вчинено злочин. У випадку, якщо таку особу неможливо встановити, відповідальності підлягають усі зазначені реорганізовані юридичні особи.

Частини 2 та 3 ст. 23:

2. Виною юридичної особи є психічне ставлення керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи до вчинюваної у межах своїх повноважень, від імені та в інтересах юридичної особи дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

3. Форми вини юридичної особи визначаються на підставі положень, зазначених у статтях 24 та 25 цього Кодексу.

Частина 8 ст. 27:

8. Залежно від характеру дій керівника юридичної особи, її засновника, учасника, іншої уповноваженої особи юридична особа підлягає кримінальній відповідальності як виконавець, організатор, підбурювач чи пособник.

Стаття 46¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим

Юридична особа, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності,

якщо вона примирилась із потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки та/або усунула заповідяну шкоду.

Стаття 49¹. Звільнення юридичної особи від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності

1. Юридична особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня виникнення підстав, передбачених частиною першою статті 2¹ цього Кодексу, і до набрання вироком суду законної сили минули такі строки:

- 1) три роки – у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;
- 2) п'ять років – у разі вчинення злочину середньої тяжкості;
- 3) десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частиною другою та третьою статті 49 цього Кодексу.

Стаття 51¹. Види покарань юридичних осіб

1. До юридичних осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, судом можуть бути застосовані такі види покарання:

- 1) штраф;
- 2) заборона займатися певною діяльністю;
- 3) конфіскація майна;
- 4) ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

2. Кожне із зазначених у ч. 1 цієї статті покарань передбачає опублікування факту засудження юридичної особи в засобах масової інформації.

Стаття 52¹. Основні та додаткові покарання юридичних осіб

1. Основними покараннями юридичних осіб є заборона займатися певною діяльністю та ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва).

2. Штраф та конфіскація майна юридичної особи можуть застосовуватись як основні, так і як додаткові покарання.

3. За один злочин юридичній особі може бути призначено лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті

Особливої частини цього Кодексу. До основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань у випадках та в порядку, передбачених цим Кодексом.

4. Ухилення від покарання, призначеного вироком суду, має наслідком відповідальність, передбачену частиною першою статті 389 цього Кодексу.

Стаття 53¹. Призначення штрафу юридичній особі

1. Як основне покарання, суд може призначити юридичній особі штраф у розмірі від тисячі до двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Залежно від ступеня тяжкості вчиненого юридичною особою злочину та з огляду на її майновий стан суд призначає штраф у таких розмірах:

– за злочин невеликої тяжкості – від однієї тисячі до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за злочин середньої тяжкості – від п'ятдесяти тисяч до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за тяжкий злочин – від ста тисяч до ста п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– за особливо тяжкий злочин – від ста п'ятдесяти тисяч до двохсот п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Розмір штрафу для юридичної особи визначається у п'ятикратному розмірі штрафу, передбаченого у санкції статті Особливої частини цього Кодексу для фізичних осіб.

4. У випадку вчинення юридичною особою тяжкого або особливо тяжкого злочину розмір штрафу, що призначається судом, не може бути менший за розмір майнової шкоди, завданої злочинцем, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини цього Кодексу.

5. Штраф як додаткове покарання може бути призначено юридичній особі у межах половини максимальних розмірів штрафу, передбачених у частині другій цієї статті залежно від ступеня тяжкості вчиненого злочину.

6. У разі ухилення юридичної особи від сплати штрафу або неможливості його сплатити суд може замінити несплачену суму штрафу, у межах його розміру, покаранням у виді конфіскації майна.

Стаття 55¹. Заборона юридичній особі займатися певною діяльністю

Покарання у виді заборони юридичній особі займатися певною діяльністю встановлюється на строк від одного до п'яти років і полягає у встановленні судом заборони юридичній особі займатися будь-яким з видів діяльності, визначених у її статутних документах.

Стаття 59¹. Конфіскація майна юридичної особи

1. Конфіскація майна юридичної особи полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю юридичної особи.

2. Як основне покарання, конфіскація майна юридичної особи може застосовуватись судом лише у випадку заміни несплаченої суми штрафу з підстав, передбачених частиною четвертою статті 53¹ цього Кодексу.

3. Конфіскація всього майна можлива лише у разі застосування такого покарання як додаткового до ліквідації юридичної особи з огляду на вимоги чинного законодавства щодо порядку ліквідації та задоволення вимог кредиторів юридичної особи.

4. Як додаткове покарання, конфіскація майна юридичної особи встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі злочини.

5. При застосуванні конфіскації майна юридичної особи як додаткового покарання суд повинен враховувати всі обставини, за яких виконання такого покарання не призведе до унеможливлення здійснення подальшої діяльності юридичної особи.

Стаття 64¹. Ліквідація юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва)

1. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) застосовується судом лише за вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину та полягає у примусовому припиненні діяльності юридичної особи з настанням наслідків, передбачених чинним законодавством.

2. Ліквідація юридичної особи призначається у тих випадках, коли суд визнає, що тяжкість вчиненого злочину унеможливує збереження вказаної юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) та продовження її (його) діяльності.

3. Покарання у виді ліквідації юридичної особи чи її структурного підрозділу (філії, представництва) не застосовується до юридичних осіб, які здійснюють діяльність у галузі, що має стратегічне значення для безпеки держави.

Частина 5 ст. 65:

5. Призначення покарання юридичній особі здійснюється у порядку, передбаченому цією статтею.

Стаття 66¹. Обставини, які пом'якшують покарання юридичної особи

1. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його пом'якшують, визнаються:

- 1) вчинення злочину в умовах крайньої необхідності;
- 2) активне сприяння розкриттю злочину, викриттю інших співучасників злочину й розшуку майна, отриманого в результаті вчинення злочину;
- 3) добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди.

2. При призначенні покарання суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Частина 5 ст. 67:

5. При призначенні покарання юридичній особі обставинами, які його обтяжують, визнаються обставини, зазначені у пунктах 1, 5, 6, 7, 11, 12 частини першої цієї статті.

Стаття 80¹. Звільнення юридичної особи від відбуття покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку

1. Юридична особа звільняється від відбуття покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком суду його не було виконано в такі строки:

1) три роки – у разі засудження до покарання за злочин невеликої тяжкості;

2) п'ять років – у разі засудження до покарання за злочин середньої тяжкості;

3) десять років – у разі засудження до покарання за тяжкий злочин;

4) п'ятнадцять років – у разі засудження до покарання за особливо тяжкий злочин.

2. Перебіг строків давності зупиняється або переривається з підстав, передбачених частинами третьою та четвертою статті 80 цього Кодексу.

Стаття 91¹. Правові наслідки, погашення та зняття судимості юридичної особи

1. Юридична особа визнається такою, що має судимість, із дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

2. Судимість юридичної особи має правове значення у разі вчинення нового злочину, а також в інших випадках, передбачених законами України.

3. Такими, що не мають судимості, визнаються:

1) юридичні особи, засуджені до штрафу (як основного покарання), якщо вони впродовж року з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину;

2) юридичні особи, засуджені до покарання у виді заборони займатися певною діяльністю, якщо вони протягом двох років з дня відбуття (основного та додаткового) покарання не вчинять нового злочину;

3) юридичні особи, засуджені до покарання у виді конфіскації майна (як основного покарання) з підстав, передбачених частиною 2 статті 59¹ цього Кодексу, якщо вони впродовж трьох років з дня відбуття покарання (основного та додаткового) не вчинять нового злочину.

4. Обчислення строків погашення судимості юридичних осіб здійснюється відповідно до частин 1, 2 та 5 статті 90 цього Кодексу.

5. Якщо юридична особа після відбуття покарання у виді штрафу, заборони займатися певною діяльністю чи конфіскації майна своєю суспільно корисною діяльністю довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у цій статті.

6. Зняття судимості юридичних осіб допускається лише після закінчення не менш як половини строку погашення судимості, зазначеного у частині 3 цієї статті.

7. Порядок зняття судимості юридичних осіб установлюється Кримінальним процесуальним кодексом України.

Таким чином, викладене у монографії дає право запропонувати можливий шлях вирішення проблеми запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб та її законодавчої регламентації в Україні, довело перспективність подальших компаративістських досліджень у царині кримінального права.

Набутий досвід порівняння кримінального законодавства окремих зарубіжних держав та позицій науковців щодо регламентації кримінальної відповідальності юридичних осіб дає підстави вважати доцільним проведення відповідного аналізу інших кримінально-правових інститутів, що можуть мати значення для подальшої розробки та запровадження такої відповідальності в Україні. Це, своєю чергою, дасть змогу сформулювати додаткові пропозиції щодо подальшого удосконалення вітчизняного кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адміністративне право України : підручник / за заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – 896 с.
2. Акционерные компании : юридическое исследование / А. И. Каминка. – СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1902. – Т. 1. – 512 с.
3. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б. С. Антимонов. – М. : Юрид. лит., 1962. – 176 с.
4. Антонова Е. Ю. Юридическое лицо как субъект преступления: опыт зарубежных стран и перспективы применения в России : дис. ... канд. юрид. наук / Е. Ю. Антонова. – Владивосток, 1998. – 153 с.
5. Архипов С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 469 с.
6. Аскназий С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями / С. И. Аскназий // Учен. зап. Ленингр. юридического ин-та. – 1947. – Вып. 4. – С. 5-47.
7. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / М. Бартошек ; спец. науч. ред., авт. предисл. и комментария З. М. Черниловский ; сверка лат. текста Н. А. Федорова; [пер. с чеш. Ю. В. Преснякова]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 448 с.
8. Бирюков П. Н. Уголовная ответственность юридических лиц за преступления в сфере экономики (опыт иностранных государств) / П. Н. Бирюков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 136 с.
9. Брагинский М. И. Участие Советского государства в гражданских правоотношениях / М. И. Брагинский. – М.: Юридическая лит, 1981. – 190 с.
10. Братусь С. Н. Некоторые вопросы учения о субъектах права / С. Н. Братусь // Советское государство и право. – 1949. – № 11. – С. 78.
11. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь. – М. : Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1947. – 363 с.

12. Брич Л. Проблема кримінальної відповідальності юридичних осіб за господарські злочини / Л. Брич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2001. – Вип. 36. – С. 497–501.

13. Венедиктов А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 840 с.

14. Венедиктов А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. – 1940. – № 5–6. – С. 591–592.

15. Вереша Р. В. Юридична особа як суб'єкт злочину за кримінальним законодавством зарубіжних держав / Р. В. Вереша // Актуальні проблеми удосконалення кримінального законодавства України: тези доповідей міжвідомчої науково-практичної конференції (Київ, 25 травня 2007 р.) / ред. кол. : Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, О. М. Костенко та ін. – К. : Київський нац. ун-т внутр. справ, 2007. – 200 с.

16. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе» / Б. В. Волженкин. – СПб. : Санкт-Петербургский юрид. ин-т Генеральной прокуратуры РФ, 1998. – 40 с.

17. Воробьёва А. Д. Ответственность юридических лиц и должностных лиц администрации за нарушение трудового законодательства: дис. ... канд. юрид. наук / А. Д. Воробьёва. – М., 1972. – 331 с.

18. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона докiлля в Україні: проблеми теорiї, застосування i розвитку кримінального законодавства / С. Б. Гавриш. – К. : Наукове видання, 2002. – 633 с.

19. Гайворонський В. Інститут юридичної особи в проекті Цивільного кодексу України / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 89–96.

20. Генкин Д. М. Значение применения института юридического лица во внутреннем и внешнем товарообороте СССР / Д. М. Генкин // Сб. науч. работ МИНХю. – М., 1955. – Вып. 9. – С. 3–36.

21. Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице / Л. Л. Герваген. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова, 1888. – 92 с.

22. Гражданское право : в 3 т. / под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. – СПб. : ТЕИС, 1996. – Т. 1. – 765 с.
23. Гражданское право : учебник : в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 1998. – Т. 1. – 816 с.
24. Гражданское право: учебник / под. ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юристъ, 1997. – Ч. 1. – С. 447–452.
25. Грибанов В. П. Юридические лица / В. П. Грибанов. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – 115 с.
26. Гришук В. К. Загальні засади відповідальності юридичних осіб за кримінальним законодавством Франції / В. К. Гришук, І. В. Красницький // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – 2003. – № 3. – С. 66–75.
27. Гришук В. К. До питання про кримінальну відповідальність юридичних осіб / В. К. Гришук // Актуальні проблеми кримінального і кримінально-процесуального законодавства і практики його застосування: збірник тез доповідей учасників Регіонального круглого столу (Хмельницький, 21–22 лютого 2003 р.). – Хмельницький : Хмельницький ін-т регіонального управління та права, 2003. – 260 с.
28. Гришук В. К. Питання кримінальної відповідальності юридичних осіб в Англії, США, Франції та Республіці Польща / В. К. Гришук // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 79–88.
29. Гришук В. К. Глобалізація і проблеми кримінальної відповідальності юридичних осіб / В. К. Гришук, А. М. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 7. – С. 49–58.
30. Гришук В. К. Уголовная ответственность коллективных субъектов по законодательству Республики Польша / В. К. Гришук // Уголовное право: стратегия развития в XXI веке: материалы Второй международной научно-практической конференции. – М. : МГЮА. – С. 323–326.
31. Гришук В. К. Колективний суб'єкт складу злочину: наукова гіпотеза чи перспективна реальність? / В. К. Гришук // Теоретичні та прикладні проблеми кримінального права України: матеріали міжн. наук.-практ. конф. – Луганськ: ЛДУВС, 2011. – С. 134–139

32. Гришук В. К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів в зарубіжних державах: до історії проблеми / В. К. Гришук, О. Ф. Пасека // Право України. – 2011. – № 9–10. – С. 42–49.

33. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта Гражданского Уложения: пособие к лекциям / А. М. Гуляев. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – 472 с.

34. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Обзор действующего законодательства и проекта Гражданского Уложения / А. М. Гуляев. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1911. – 484 с.

35. Демидов Ю. А. Социальная ценность и оценка в уголовном праве / Ю. А. Демидов. – М.: Юрид. лит., 1975. – 182 с.

36. Джекебаев У. С. Об уголовной ответственности юридических лиц / У. С. Джекебаев // Известия НАН Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 1993. – № 4. – С. 77.

37. Дигесты Юстиниана: в 8 т. / ред кол.: Л. Л. Кофанов (отв. ред.) и др.; [пер. с лат. А. Л. Смышляев и др.]. – М.: Статут, 2002. – Т. 1. – 584 с.

38. Дормидонтов Г. Ф. Система римского права. Общая часть / Г. Ф. Дормидонтов. – Казань: Типо-лит. Империаторского Университета, 1910. – 266 с.

39. Дудоров О. Проблеми юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України / О. Дудоров // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – Вип. № 2 (17). – С. 133–142.

40. Дымченко В. Я. Административная ответственность организаций: дис. ... канд. юрид. наук / В. Я. Дымченко. – Пермь, 1981. – 64 с.

41. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву / Н. Л. Дювернуа. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – Т. 1. – Вып. 2: Лица, вещи. – 959 с.

42. Ельяшевич В. Б. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве / В. Б. Ельяшевич. – СПб.: Типо-лит. Шредера, 1910. – 488 с.

43. Жевлаков Э. Н. К вопросу об ответственности юридических лиц за совершение экологических преступлений / Э. Н. Жевлаков // Уголовное право. – 2002. – № 1. – С. 11.

44. Загородников Н. И. Принципы советского уголовного права / Н. И. Загородников // Советское государство и право. – 1966. – № 5. – С. 65–74.
45. Злотник І. М. Воля юридичної особи / І. М. Злотник // Юриспруденція: теорія і практика. – К. : Центр правових досліджень, 2006. – № 8 (22). – С. 41–48.
46. Иванцова П. П. Проблема ответственности юридических лиц в российском уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук / П. П. Иванцова. – СПб., 2000. – С. 129–130.
47. Извещение Московской Биржи Труда от 30 сентября 1923 г. / Известия. отд. упр. МСРК и КД. – 1923. – 30 сентября.
48. Институции Юстиниана / под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с лат. Д. Расснера]. – М. : Зерцало, 1998. – 400 с. – (Памятники римского права).
49. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 310 с.
50. Каленченко М. М. Уголовная ответственность юридических лиц в России: состояние вопроса и вызовы глобализации / М. М. Каленченко // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (Москва, 27–28 мая 2010 г.). – М. : Проспект, 2010. – С. 691–696.
51. Каменський Д. В. Корпорація як суб'єкт федеральних податкових злочинів у США / Д. В. Каменський // Кримінальне право України. – 2006. – № 4. – С. 39–49.
52. Каменський Д. В. Кримінальна відповідальність корпорацій за вчинення федеральних злочинів у США: вихідні засади / Д. В. Каменський // Університетські наукові записки. – Хмельницький, 2006. – № 1(17). – С. 238–244.
53. Каминка А. И. Основы предпринимательского права / А. И. Каминка. – Пг. : Петрогр. т-во печ. и изд. дела «Труд», 1917. – 345 с.
54. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового Уголовного кодекса Российской Федерации / С. Г. Келина // Уголовное право: новые идеи. – М. : ИГП РАН, 1994. – С. 50–60.
55. Келина С. Г. Принципы советского уголовного права / С. Г. Келина, В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 173 с.

56. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян; отв. ред. М. С. Строгович. – М. : Издательство АН СССР, 1958. – 187 с.

57. Кодекс законів про працю України: науково-практичний коментар / В. І. Прокопенко, З. Я. Козак, Л. О. Кузнецова та ін.; наук. ред. І. П. Лавринчук. – Харків : Консум, 2003. – 832 с.

58. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – № 51. – Ст. 1122.

59. Козаченко О. Застосування інших кримінально-правових заходів як альтернатива кримінальної відповідальності юридичних осіб / О. Козаченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 2. – С. 39–41.

60. Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории: учебное пособие / Н. В. Козлова; науч. ред. В. С. Ем. – М. : Статут, 2003. – 318 с.

61. Колесниченко Ю.Ю. Административная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Колесниченко Юрий Юрьевич. – М., 1999. – 170 с.

62. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 49.

63. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності // Офіційний вісник України. – 2006. – № 14. – Ст. 340.

64. Конвенція про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 65. – Ст. 107.

65. Конвенція Ради Європи про запобігання тероризму від 16 травня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 39. – Ст. 340

66. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

67. Концепція реформування кримінальної юстиції України, затверджена Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2F2008>

68. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. – СПб., 1914. – 417 с.

69. Красавчиков О. А. Общая характеристика государственных юридических лиц / О. А. Красавчиков // Советское гражданское право. – М., 1972. – Т. 1. – С. 118.

70. Красавчиков О. А. Понятие юридического лица в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков // Советское гражданское право. – Свердловск, 1976. – Вып. 1. – С. 126.

71. Красавчиков О. А. Понятие юридического лица в советском гражданском праве // Советское гражданское право / под. ред. О. А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1985. – 544 с.

72. Красавчиков О. А. Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1976. – № 1. – С. 47–55.

73. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27 січня 1999 р // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 47–48. – Ст. 497.

74. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник [для студентів юрид. спец. вищ. закладів освіти] / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ–Харків : Юрінком Інтер–Право, 2001. – 416 с.

75. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

76. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 2. – Ст. 15.

77. Крылова Н. Е. Основные черты нового Уголовного кодекса Франции / Н. Е. Крылова. – М. : Спарк, 1996. – 124 с.

78. Крылова Н. Е. Уголовная ответственность юридических лиц во Франции: предпосылки возникновения и основные черты / Н. Е. Крылова // Вестник Московского университета. Серия 11. – 1998. – № 3. – С. 69–80.

79. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1986. – 450 с.

80. Кузнецова Н. Ф. Цели и механизмы реформы Уголовного кодекса / Н. Ф. Кузнецова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 14–32.

81. Курс советского уголовного права. Общая часть / под ред. Н. А. Беляева и М. Д. Шаргородского. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – Т. 1. – 646 с.

82. Лейленд П. Кримінальне право: злочин, покарання, судочинство: англійський підхід / П. Лейленд; [пер. з англ. П. Тарашук.]. – К. : Основи, 1996. – 207 с.

83. Ленин В. И. Полное собрание сочинений: в 55 т. – М. : Изд-во политической литературы, 1970. – Т. 44. – 398 с.

84. Лук'янець Д. Про вину юридичних осіб у сфері адміністративної відповідальності / Д. Лук'янець // Право України. – 1999. – № 11. – С. 121.

85. Лясс Н. В. Проблема вины и уголовной ответственности в современных буржуазных теориях / Н. В. Лясс. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – 126 с.

86. Максимов В. И. Административный штраф : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / В. И. Максимов. – Саратов, 1996. – 167 с.

87. Малейн Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Н. С. Малейн. – М. : Юрид. лит., 1985. – 193 с.

88. Малейн Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных организациях / Н. С. Малейн. – М. : Наука, 1968. – 207 с.

89. Маньковский Б. С. Проблемы ответственности в уголовном праве / Б. С. Маньковский. – М. – Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – 124 с.

90. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Г. К. Матвеев. – К. : Изд-во Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченка, 1955. – 308 с.

91. Матвеев Г. К. Психологический аспект вины юридических лиц / Г. К. Матвеев // Советское государство и право. – 1978. – № 8. – С. 39–47.

92. Мелешко Н. П. Уголовно-правовые системы России и зарубежных стран (криминологические проблемы сравнительного правоведения, теории, законодательная и правоприменительная практика) / Н. П. Мелешко, Е. Г. Тарло. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 304 с.

93. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Михайлов Олексій Олексійович. – К., 2008. – 190 с.

94. Михеев Р. И. Уголовная ответственность юридических лиц : за и против : монография / Р. И. Михеев, А. Г. Корчагин, А. С. Шевченко. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1999. – 76 с.

95. Мозолин В.П. Формирование гражданского права развернутого социализма / В. П. Мозолин // XXVI съезд КПСС и проблемы гражданского и трудового права, гражданского процесса. – М., 1982. – С. 12–13.

96. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.

97. Неапольська політична декларація і Глобальний план дій проти організованої транснаціональної злочинності від 23 грудня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_787

98. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М. : Издательская группа НОРМА – ИНФРА – М, 1998. – 245 с.

99. Никитенко О. Г. Проблемы уголовно-правовой ответственности юридических лиц / О. Г. Никитенко // Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез міжнародної наукової конференції [«Восьмі осінні юридичні читання»]. – Хмельницький : Видавництво Хмельницького ун-ту управління та права, 2009. – Ч. 4. – С. 63–65.

100. Никифоров А. С. Современные тенденции развития уголовного законодательства и уголовно-правовой теории / А. С. Никифоров // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 65.

101. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления / А. С. Никифоров // Государство и право. – 2000. – № 8. – С. 18–27.

102. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления и уголовная ответственность / А. С. Никифоров. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 204 с.

103. Никифоров Б. С. Современное американское уголовное право / Б. С. Никифоров, Ф. М. Решетников. – М. : Наука, 1990. – 256 с.

104. Новицкий И. Б. Римское право / И. Б. Новицкий; отв. ред. Е. А. Суханов; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. Центр общественных наук. – [4-е изд., стереотип]. – М. : Ассоциация «Гуманитарное знание» Теис, 1993. – 245 с.

105. Новое уголовное право. Общая часть: учебное пособие / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой. – М. : Зерцало, 1996. – 392 с.

106. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; под общ. ред. С. Б. Крылова; [пер. : А. Л. Сакетти]. – М. : Юрид. лит., 1956. – Кн. 3. – 867 с.

107. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление (очерки теории, философии, психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Изд-во Дониш, 1983. – 250 с.

108. Орзих М. Ф. Личность и право / М. Ф. Орзих. – М. : Юрид. лит., 1975. – 112 с.

109. Осадчий В.І. Проблеми встановлення кримінальної відповідальності юридичних осіб / В.І. Осадчий, Е.М. Кісіль // Теоретико-прикладні проблеми протидії організованій злочинності та злочинам терористичної спрямованості : матер. міжнар. наук.-практич. конфер. (Львів, 8–9 квітня 2005 р.). – Львів : Львівський юридичний інститут МВС України, 2005. – Ч. 1. – С. 64–71.

110. Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана / под. ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсинова; [пер. с латинского Д. Расснера]. – М. : Зерцало, 1997. – 607 с.

111. Пимонов В. А. Теоретические и прикладные проблемы борьбы с общественно опасными посягательствами средствами уголовного права / В. А. Пимонов. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 336 с.

112. Пионтковский А. А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А. А. Пионтковский // Курс советского уголовного права. Общая часть. – М. : Ин-тут гос. и пр. Акад. наук СССР, 1961. – 666 с.

113. Підлісний Є. Підприємство на лаві підсудних / Є. Підлісний // Український юрист. – 2004. – № 6. – С. 17–19.

114. Підпригора О. А. Римське право : підручник / О. А. Підпригора, Є. О. Харитонов. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 512 с.

115. Повелицына П. Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / П. Ф. Повелицына. – М. : Юрид. лит., 1981. – 88 с.

116. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права / С. В. Познышев. – М., 1912. – 669 с.

117. Познышев С. В. Очерк основных начал уголовного права / С. В. Познышев. – М. : Юрид. изд-во Наркомюста, 1923. – Т. 1. – 300 с.

118. Пономаренко Ю. А. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності / Ю. А. Пономаренко // Актуальні проблеми правознавства України: тези доповідей і наукових повідомлень студ. наук. конф. / за заг. ред. М. І. Панова. – Харків : Національна юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 1996. – С. 57–58.

119. Преступление и наказание: комментарий к проекту Уголовного кодекса России / под. ред. Н. Ф. Кузнецовой и А. В. Наумова. – М., 1993. – С. 297–301.

120. Примерный уголовный кодекс (США). Официальный проект Института американского права / под ред. и с предисл. Б. С. Никифорова; [пер. с англ. А. С. Никифорова]. – М. : Прогресс, 1969. – 303 с.

121. Про відповідальність підприємств, їх об'єднань, установ та організацій за правопорушення у сфері містобудування : Закон України № 208/94-ВР від 14.10.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 46. – Ст. 411.

122. Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень : Закон України № 1507-VI від 11.06.2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 692.

123. Про господарські товариства : Закон України № 1576-XII від 19.09.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.

124. Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців : Закон України № 755-IV від 15.05.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 31–32. – Ст. 263.

125. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України № 1506-VI від 11.06.2009 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – Ст. 691.

126. Про оподаткування прибутку підприємств : Закон України № 334/94-ВР від 28.12.1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 4. – Ст. 28.

127. Про охорону атмосферного повітря : Закон України № 2707-XII від 16.10.1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 50. – Ст. 678.

128. Про охорону культурної спадщини : Закон України № 1805-III від 08.06.2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

129. Про пожежну безпеку : Закон України № 3745-XII від 17.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994 – № 5. – Ст. 21.

130. Про порядок встановлення розмірів та накладення штрафів на підприємства, установи і організації, які здійснюють діяльність у сфері використання ядерної енергії, у разі порушення ними норм, правил і стандартів безпеки або умов дозволів на ведення робіт: положення, затверджене Постановою КМ України № 708 від 29 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=708-96-%EF>

131. Про порядок накладення на суб'єктів господарювання штрафів за порушення законодавства в галузі електроенергетики та сфері теплопостачання: положення, затверджене Постановою КМ України № 1312 від 21 липня 1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1312-99-%EF>

132. Про порядок накладення та стягнення штрафів за порушення законодавства про захист прав споживачів: положення, затверджене Постановою КМ України від 17 серпня 2002 р. № 1177 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1177-2002-%EF>

133. Про ратифікацію Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції : Закон України № 251-V від 18.10.2006 р. // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50. – Ст. 496.

134. Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією : Закон України № 252-V від 18.10.2006 р. // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 50. – Ст. 497.

135. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів: Указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=311%2f2008>

136. Проблемы взаимодействия и развития / В. В. Безбах, Г. Блей, В. Кнапп и др. – М. : Наука, 1989. – 336 с.

137. Пугинский Б. И. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / Б. И. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 63–70.

138. Пусторослев П. П. Русское уголовное право: лекции. Общая часть. Выпуск 1. Введение. Источники уголовного права. Преступление / П. П. Пусторослев. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1907. – 552 с.

139. Пушкін А. Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів / А. Пушкін, В. Селіванов // Право України. – 1994. – № 5–6. – С. 9–16.

140. Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Ф. Л. Рабинович. – М. : Юрид. лит., 1975. – 168 с.

141. Рабинович Ф. Л. Формы вины предприятия и договорная ответственность / Ф. Л. Рабинович // Советское государство и право. – М. : Наука, 1970. – № 3. – С. 82–87.

142. Рамкова Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти організованої злочинності від 21 липня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_786

143. Решетников Ф. М. Уголовное право буржуазных стран. Современные буржуазные уголовно-правовые теории / Ф. М. Решетников. – М. : УДН, 1967. – 100 с.

144. Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Малявко, А. Л. Салатко та ін. – Харків : Консум, 1999. – 271 с.

145. Романюк О. Інститут кримінальної відповідальності юридичних осіб. Міф чи реальність? / О. Романюк // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12 (30). – С. 41–47.

146. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 1. Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 560 с.

147. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – М. : Юрид. лит., 1985. – 543 с.

148. Рубанов А. А. О понятии юридического лица в «Капитале» Карла Маркса / А. А. Рубанов. – М., 1957. – 45 с.

149. Савченко А. В. Юридична особа як суб'єкт злочину: питання реформування кримінального законодавства / А. В. Савченко // Реформування правової системи України: про-

блеми і перспективи розвитку в контексті європейських інтеграційних процесів; Національна академія управління. – К., 2004. – Ч. 2. – С. 464–469.

150. Саксонское зеркало (Landrecht) III, 86. Земское право / ред. В. М. Корецкий. – М. : Наука, 1985. – 271 с.

151. Сергеевич В. Лекции и исследования по древней истории русского права / В. Сергеевич. – СПб. : Издание товарищества «Знание», 1903. – 642 с.

152. Ситковский И.В. Уголовная ответственность юридических лиц: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И.В. Ситковский; Московская государственная юридическая академия. – М., 2003. – 204 с.

153. Смирнов В. Т. Обоснование деликтной ответственности юридических лиц / В. Т. Смирнов // Проблемы гражданского права и административного права / отв. ред. : Б. Б. Черепяхин и др. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. – С. 70–271.

154. Смітєнко В. Відповідальність юридичних осіб – нагальна потреба кримінально-правового регулювання / В. Смітєнко, Г. Агафонов // Голос України. – 1996. – № 43. – С. 9.

155. Сорокин В. Д. О целостности института административной ответственности / В. Д. Сорокин // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 49–50.

156. Спиридонов Л. И. Социальное развитие и право / Л. И. Спиридонов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та., 1973. – 205 с.

157. Собрание узаконений РСФСР. – 1923. – № 80. – Ст. 780.

158. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву / Н. С. Суворов; науч. ред. В. С. Ем и Н. В. Козлова; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – 299 с.

159. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая: в 2 т. / сост. и отв. ред. Н.И. Загородников. – М. : Наука, 1994. – Т. 1. – 380 с.

160. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции: часть общая / Н. С. Таганцев. – [2-е изд., пересмотр. и доп.]. – СПб. : Гос. тип., 1902. – Т. 1. – 823 с.

161. Таганцев Н. С. Лекции по русскому уголовному праву. Часть Общая / Н. С. Таганцев. – СПб. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1888. – Вып. II. – 146 с.

162. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов; ред. кол. : В. С. Ем, Д. В. Ломакин; Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова. – М. : Статут, 2000. – 666 с.

163. Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Ю. К. Толстой; отв. ред. О. С. Иоффе; Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. – 219 с.

164. Торган К. Э. Имущественные интересы производственного объединения. Гражданско-правовой аспект / К. Э. Торган; науч. ред. Я. Р. Веберс. – Рига : Зинатне, 1982. – 151 с.

165. Трайнин А. Н. Избранные произведения. Защита мира и уголовный закон / А. Н. Трайнин; под. общей ред. Р. А. Руденко. – М. : Наука, 1969. – 454 с.

166. Уголовное законодательство Норвегии / науч. ред. Ю. В. Голик; [пер. с норв. А. В. Жмени]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 375 с.

167. Уголовное право буржуазных стран. Общая часть / под ред. А. Н. Игнатова, И. Д. Козочкина. – М. : Изд-во ун-та Дружбы народов, 1990. – 308 с.

168. Уголовное право зарубежных государств. Общая часть / под. ред. И. Д. Козочкина. – М. : Ин-т международного права и экономики имени А. С. Грибоедова, 2001. – 576 с.

169. Уголовное право. Общая часть : учебник / под. ред. В. Н. Кудрявцева и А. В. Наумова. – М. : Спарк, 1997. – 455 с.

170. Уголовное право : новые идеи / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. – М. : РАН, Ин-т государства и права, 1994. – 100 с.

171. Уголовный кодекс Бельгии / науч. ред. и предисл. Н.И. Мацнева; [пер. с фр. Г. И. Мачковского]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 560 с.

172. Уголовный кодекс Голландии / науч. ред. Б. В. Волженкин; [пер. И. В. Миронова]. – [2-е изд.]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 510 с.

173. Уголовный кодекс Дании / научное ред. и предисл. С. С. Беляева; [пер. с датского и английского канд. юрид. наук С. С. Беляева, А. Н. Рычевой]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 230 с.

174. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики / под ред. А. И. Коробеева; [пер. с кит. Д. В. Вичикова]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2001. – 303 с.

175. Уголовный кодекс Республики Молдова / вступит. статья А. И. Лукашова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 408 с.

176. Уголовный кодекс Республики Польша / науч. ред. и предисл. Н. Ф. Кузнецовой, А. И. Лукашова и Э. А. Саркисова; [пер. с польского Д. А. Барилевич]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 234 с.

177. Уголовный кодекс Федеративной Республики Германии / науч. ред. Д. А. Шестакова; [пер. с нем. Н. С. Рачковой]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 524 с.

178. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л. В. Головкин, Н. Е. Крыловой; пер. с франц. и предисл. Н. Е. Крыловой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 650 с.

179. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. Н. Ф. Кузнецова, С. С. Беляева; [пер. со швед. С. С. Беляева]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 320 с.

180. Уголовный кодекс штата Нью-Йорк // Уголовное право США: сборник нормативных документов. – М. : Изд-во ун-та Дружбы народов, 1986. – 160 с.

181. Уголовный кодекс Эстонской Республики / пер., науч. ред. В. В. Запелова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 262 с.

182. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / Издано Н. С. Таганцевым. – [Изд. 13-е, пересм. и доп.]. – СПб. : Государственная типография, 1908. – 959 с.

183. Філь С. Проблеми кримінальної відповідальності осіб / С. Філь // Вісник прокуратури. – 2003. – № 12. – С. 56–58.

184. Фролов В. Д. Правочиноздатність юридичної особи та її здійснення за цивільним законодавством України (цивілістичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Фролов Валерій Дмитрович; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2004. – 219 с.

185. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина; Академия наук СССР. Институт государства и права. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.

186. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: західна традиція / Є. О. Харитонов. – Одеса : АО БАХВА – Юрид. літ., 2001. – 328 с.

187. Хвостов В. М. Система римського права : учебник / В. М. Хвостов; вступ. ст. Е. А. Суханова, В. А. Томсінова. – М. : Спарк, 1996. – 523 с.

188. Хохлов Е. Б. Поняття юридического лица: история и современная трактовка / Е. Б. Хохлов, В. В. Бородин // Государство и право. – 1993. – № 9. – С. 155–156.

189. Хрунхаузен М. Некоторые основы и главные принципы Нидерландского Уголовного кодекса / М. Хрунхаузен // Уголовный Кодекс Голландии; науч. ред. проф. Б. В. Волженкина; [пер. с англ. И. В. Мироновой]. – [2-е изд.]. – СПб., 2001. – 510 с.

190. Цивільне право України: підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Санахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

191. Цивільний Кодекс України // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.

192. Черепахин Б. Б. Волеобразование и волеизъявление юридического лица / Б. Б. Черепахин // Правоведение. – 1959. – № 2. – С. 44–45.

193. Шамара О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень / О. Шамара // Юридичний журнал. – 2009. – № 11 (89). – С. 79–81

194. Шевченко Я. М. Правові проблеми колективної власності в Україні / Я. М. Шевченко // Право України. – 1996. – № 1. – С. 6–7.

195. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.

196. Эннексерус Л. Курс германского гражданского права / Л. Эннексерус; под ред., с предисл. и введ. замечаниями Д. М. Генкина, И. Б. Новицкого; [пер. с 13-го нем. изд. К. А. Граве и др.] – М. : Иностранная лит., 1949. – Т. 1. Полутом 1. Введение и общая часть. – 1949. – 436 с.

197. Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды / Г. С. Башмаков, С. А. Боголюбов, М. М. Бринчук, Л. И. Булгакова, и др.; отв. ред.: О. С. Колбасов, Н. И. Краснов. – М. : Наука, 1985. – 225 с.

198. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія. – Т. 2. – 1999. – 744 с.

199. Adam Kasprzyk. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych // Praca magisterska napisana na seminarium Prawa karnego / Katolicki Uniwersytet Lubelski. – Lublin, 2005. – 69 s.

200. Binder J. Philosophie des Rechts / J. Binder. – Berlin, 1925. – 265 s.

201. Busch R. Grundfragen der strafrechtliche Verantwortlichkeit der Verbände / R. Busch. – Leipzig, 1933. – 46 s.

202. Criminal Code of the former Yugoslav Republic of Macedonia (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/documents/action/popup/id/8892/preview>

203. Criminal Code of the Kingdom of Norway (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1690/file/c428fe3723f10dcbc983ed59145.htm/preview>

204. Criminal Code of the Republic of Albania (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1565/file/d46a10bcf55b80aae189eb6840b4.htm/preview>

205. Criminal Code of the Republic of Finland (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1670/file/21c0f3bd5cf3cd7fb893ca5d8dc4.pdf>

206. Criminal Code of the Republic of Hungary (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1679/file/84d98ff3242b74e606dcb1da83aa.pdf>

207. Criminal Code of the Republic of Malta (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1685/file/8881d69dda92a96bc8e400db18dd.pdf>

208. Criminal Code of the Republic of Romania (English version) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.legislationline.org/download/action/download/id/1695/file/c1cc95d23be999896581124f9dd8.htm/preview>

209. D. Hazewinkel-Suringa, J. Rimmelink. Inleiding tot de studie van het Nederlands Strafrecht, Grouda Quint. Arnhem, 13 edition, 1994. – 941 p.

210. Dębski R. O odpowiedzialności karnej osób prawnych (podmiotów kolektywnych) / R. Dębski // *Studia Prawno-Ekonomiczne*. – 1997. – Nr. 55. – S. 19–39.

211. Eichmann-Mörsdorf. Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codes Juris Canonici. II Band, 1930. – S. 503.

212. Filar M. Odpowiedzialność karna podmiotów zbiorowych (na tle ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych pod groźbą kary z 28 października 2002 r., w: *Przestępczość gospodarcza z perspektywy Polski i Unii Europejskiej. Materiały konferencyjne (Mikołajki 26–28.09.2002 r.)* / Red. Andrzej Adamski: TNOiK. – Toruń, 2003. – 589 s.

213. Flatau-Kowalska A. Odpowiedzialność karna bez winy w systemie anglosaskiego prawa karnego / A. Flatau-Kowalska // *PiP*. – 1961. – Nr. 6. – S. 974–987.

214. Garus-Ryba J. Osoba prawna jako podmiot przestępstwa, modele odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych / J. Garus-Ryba // *Prokuratura i Prawo*. – 2003. – Nr. 2. – S. 42–60.

215. Hirsch H. J. Problem odpowiedzialności karnej związków osób / H. J. Hirsch // *Studia Prawnicze*. – 1993. – Nr. 4. – S. 3–13.

216. Jankowska B. Odpowiedzialność karna osób prawnych / B. Jankowska // *Państwo i Prawo*. – 1996. – Nr. 7. – S. 45–56.

217. Jescheck H. H. Lehrbuch des Strafrechts. Allgemeine Teil / H.H. Jescheck. – Berlin, 1988. – 204 s.

218. Khanna K. S. Corporate criminal Liability: what purpose does it serve? / K. S. Khanna // *Harvard Law Review*. – Vol. 109. – Nr. 7. – P. 1477–1534

219. Kodeks karny. Komentarz / Pod redakcją: Mariana Filara. – Warszawa: Wydawca : LexisNexis Rok, 2008. – 1291 s.

220. Komentarz do ustawy o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary / Redakcja prof. dr hab. Marian Filar – Toruń: Wydawnictwo Dom organizatora, 2003. – 230 s.

221. Mik B. Charakter prawny odpowiedzialności podmiotów zbiorowych w świetle ustawy z dnia 28 października 2002 roku / B. Mik // *Przegląd Sądowy*. – 2003. – Nr. 7–8. – S. 49–67.

222. Namysłowska-Gabrysiak Barbara. Odpowiedzialność karna osób prawnych. – Warszawa : Wydawnictwo C.H. Beck, 2003. – 205 s.
223. Nita B. Koncepcje odpowiedzialności karnej podmiotów zbiorowych w anglo-amerykańskim systemie prawnym / B. Nita // Prokuratura i Prawo. – 2003. – Nr. 2. – S. 109–124.
224. Pantiakowski M. Wina i kara – elementy rzymskie i germańskie w prawie karnym statutów miast włoskich / M. Pantiakowski . – Krakow, 1939. – 33 s.
225. Phillimore R. Commentaries upon international Law / R. Phillimore. – London, 1879. – 443 p.
226. Prengel M. Nowa strategia Unii Europejskiej w walce z nielegalnym handlem narkotykami – odpowiedzialność osoby prawnej / M. Prengel // Prawo UE. – 2004. – Nr. 6. – S. 24–29.
227. Prengel M. Odpowiedzialność osoby prawnej za przestępstwa związane z narkotykami / M. Prengel // Jurysta. – 2004. – Nr. 3. – S. 6–7.
228. Radecki W. Odpowiedzialność karna podmiotów kolektywnych w ochronie środowiska / W. Radecki // Państwo i Prawo. – 1997. – Nr. 2. – S. 38–47.
229. Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // Edukacja Prawnicza. – 1995. – Nr. 2. – S. 25–28.
230. Rejman G. Odpowiedzialność karna osób prawnych / G. Rejman // Przegląd Prawa Karnego. – 1994. – Nr. 11. – S. 5–20.
231. Skoczelas M. Odpowiedzialność karna osób prawnych w ustawodawstwie francuskim / M. Skoczelas // Jurysta. – 1998. – Nr. 7–8. – S. 43–45.
232. Soloveicikas D. Podstawowe koncepcje odpowiedzialności karnej osób prawnych / D. Soloveicikas // Czasopismo Prawa Karnego. – 2003. – Nr. 2. – S. 9–30.
233. Stesseng G. Corporate criminal liability: a comparative perspective / G. Stesseng // The international and corporative law quarterly. – Vol. 43. – 1994. – Nr. 13. – P. 493–520.
234. Topping R. A. De rechtspersoon als dader; strafbaar leidinggeven aan rechtspersonen, Monografien Strafrecht, Gouda Quint BV, 1988, Pan 2,2nd edition. – P. 19–24.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Гришук Віктор Климович

Пасєка Олексій Федорович

**КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Редактор

Н.Ю. Шайнога

Макетування

М.В. Вульчин

Друк

Н.Я. Гануцак

Здано до набору 25.02.2013 р. Підписано до друку 29.03.2013 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 14,41.

Тираж 300 прим. Зам. № 08-13.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.